

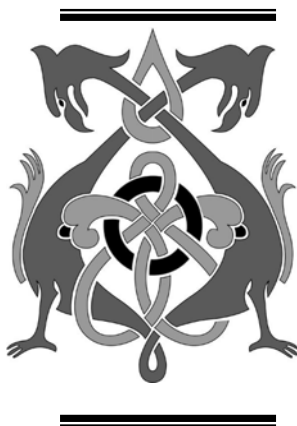
ВОЛОДИМИР МІЛЬЧЕВ

**Запорожці
на Військовому Кордоні
Австрійської імперії
1785 – 1790 рр.**

дослідження та матеріали

**«Ся сумна мандрівка
вбитих з свого гнізда степових орлів
варта розслідження, бодай з пієтизму
до сих нащадків старої Січи»**

М.С.Грушевський

The Zaporizhzhya scholarly society of Y. Novitskyi
The Institute of the Ukrainian archeographical
and primary sources studies of M.S. Hrushevskyi
(National Academy of Sciences of Ukraine) – the Zaporizhzhya branch
The Kowalsky Eastern Institute of Ukrainian Studies – the Zaporizhzhya
branch

VOLODYMYR MIL'CHEV

**Zaporozhian's
on the Military Border
of Austrian Empire
1785 – 1790
(researches and materials)**

**Zaporizhzhya
«Tandem-U»
2007**

Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України – Запорізьке відділення
Східний інститут українознавства ім. Ковальських – Запорізька філія

ВОЛОДИМИР МІЛЬЧЕВ

**Запорожці
на Військовому Кордоні
Австрійської імперії
1785 – 1790 рр.
(дослідження та матеріали)**

Запоріжжя
«Тандем-У»
2007

ББК: ТЗ (4Укр) 46 + ТЗ (4А) 4
М-607

Мільчев Володимир. Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії 1785 – 1790 рр. (дослідження та матеріали). – Запоріжжя: ПА «Тандем-У», 2007. – 172 с., іл.
ISBN 978-966-7482-73-2

У дослідженні проаналізовано історичні умови, в яких відбулося переселення та перебування частини запорозького козацтва на теренах Військового Кордону Австрійської імперії. Висвітлено політичну, військову та соціальну історію цієї гілки колишніх січовиків. Розглянуто окремі аспекти політики турецького, російського та австрійського урядів по відношенню до запорожців упродовж перших десятиліть по зруйнуванню Січі.

Рекомендується науковцям, аспірантам, студентам – всім, хто цікавиться історичним минулим.

Рецензенти: д.і.н., професор Ю.Мицик
д.і.н., професор С.Лепявко

Видання стало можливим завдяки фінансовій підтримці Канадського інституту українських студій (з фондів програми дослідження Східної України ім.Ковальських)

ISBN 978-966-7482-73-2

© В.Мільчев, 2007
© ПА «Тандем-У», 2007
© В.Лінніков (обкладинка), 2007

Вступ

Подальша доля запорозьких козаків, після ліквідації Російською імперією Січі, привертала до себе пильну увагу істориків упродовж XIX – XX ст. Як наслідок, маємо численні наукові дослідження, присвячені висвітленню історії окремих частин запорозької громади після 1775 р. В останні п'ятнадцять років подібні студії активізувалися у зв'язку із здобуттям незалежності Україною, лібералізацією політичного життя, розвитком регіональних центрів дослідження історії Південної України. З'явилися потужні козакознавчі центри у Запоріжжі, Одесі, Дніпропетровську. Впродовж 1992 – 2004 рр. були опубліковані праці А.Бачинського, О.Бачинської, Л.Маленко, С.Могульової, І.Сапожнікова, Р.Шияна¹. У них висвітлювалася історія Задунайської Січі; Чорноморського, Бузького, Азовського та Дунайського козацьких військ, які були прямими або опосередкованими продовжувачами традицій та спадкоємцями Запорозької Січі.

Поруч із подібними надбаннями можемо відзначити й певну нерівномірність у висвітленні історії запорозького козацтва після 1775 р., коли окремі проблеми ще не знайшли свого дослідника. Однією з «білих плям» постсічової історії запорожців безперечно є нетривале перебування частини їх у межах Військового Кордону (*Война Краина; Militärgrenze*) Австрійської імперії, в історико-географічних областях Банат та Бачка. Причини подібної нерівномірності коріняться, насамперед, у низькому рівні обізнаності істориків із джерельною базою та історіографією досліджуваної проблеми. Подібна необізнаність далася взнаки і призвела до певної міфологізації історії запорожців у межах Військового Кордону Австрійської імперії.

---

¹ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775 – 1828. Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994; Бачинська О.А. Дунайське козацьке військо. 1828 – 1868 рр. (До 170-річчя заснування). – Одеса: «Астропринт», 1998; Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828 – 1866). – Запоріжжя, 2000; Могульова С.М. Перші кроки задунайського козацтва: про причини переходу запорожців до Туреччини // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII – XIX століття. – Випуск 2. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. – С. 108-115; Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. – Одесса: ОКФА, 1998; Шиян Р.І. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998.

Відтак, актуальною залишається евристична робота в архівних та бібліотечних зібраннях з метою введення до наукового обігу нових джерел з історії запорожців у південних регіонах австрійської держави наприкінці XVIII ст. Авторіві даної розвідки, протягом 2001 – 2006 рр., вдалося здійснити кілька наукових відряджень до Хорватії, Російської Федерації та Югославії (Сербії), попрацювати в архівосховищах та бібліотеках міст Загреба, Москви, Санкт-Петербурга, Краснодар, Белграда, Нові Сада та Панчева. Результатом цих відряджень стало виявлення додаткового кола джерел з історії запорожців у Банаті та Бачці. Саме цю, актуалізовану, джерельну базу автор й використав у даній розвідці, присвяченій окремим аспектам історії «австрійських» запорожців.

Розпочинаючи огляд історіографічної спадщини, зауважимо, що поява запорожців у межах Австрійської імперії збудила неабиякий інтерес публіки до цих прибульців зі східноєвропейських степів. Уже через 4 роки після переселення запорожців до Австрії у світ вийшла невеличка праця Ф.Гендльовика, офіцера австрійської служби, який безпосередньо стикався із запорожцями під час свого перебування на Військовому Кордоні². Два перші розділи свого нарису він присвятив екскурсові в історію Запорозької Січі та описові звичаїв запорозького козацтва. Зроблено це було з метою ознайомлення австрійської громадськості із новими їх насельниками. Головним джерелом для написання цієї частини його праці стала анонімна стаття про запорожців на сторінках віденського «Календаря» на 1788 р. Незначну інформацію відносно поселень запорожців на теренах Бачського комітату Бачко-Бодрошської жупанії можна віднайти лише в останньому, третьому розділі праці Гендльовика. Однак навіть цей невеликий шар інформації несе в собі багато помилок. Справа в тім, що сам Гендльовик не був природним австріяком, а походив із північнонімецьких земель. Внаслідок цього він слабо орієнтувався в реаліях Військового Кордону, специфіці його населення. Не володіючи ані сербською, ні тим більше українською мовами він весь час змішує відомості відносно запорожців з відомостями про побут русинських колоністів Бачки. Зокрема гідним подиву є його опис запорожців, як сумлінних землеробів, що до того-ж перейняли німецьку систему господарювання. Так само, наведене ним зображення старшини «австрійських» запорожців являє собою ідентичну копію зображень

---

² Ausführliche und wahrhafte Schilderung der Saporoger kosaken vom Fähndrich von Händlowik, der sich geraume zeit um die Gegend der Wohnungen dieser Leute aufgehalten hat. – Pappenheim in Franckeu, 1789 (див. *Додаток № 7*).

граничар другої половини XVIII ст. (див. ілюстрацію). Можливе пояснення можна віднайти в тому факті, що під час перебування на службі в Австрійській імперії запорожці були обмундировані за зразком граничарських полків. Втім, попри фрагментарність звісток та плутаність, праця Гендльовика аж до середини XIX ст. була чи не єдиним джерелом (крім архівних), з якого зацікавлений читач міг видобути відомості про запорожців, що перебували на Військовому Кордоні.

Наступною за хронологією працею, в якій було розглянуто проблему запорожців, що оселилися в Бачці та Банаті, є ґрунтовне дослідження К.Чорніга, присвячене етнографічному описові народів, що населяли у різні часи Австрійську імперію. Якщо у суто етнографічному описові запорожців праця, переважно, базується на згадуваній вище праці Гендльовика, то її історичну частину було виконано на матеріалах архівів Відня та Темишвара³. Саме з неї ми дізнаємося про мешкання частини запорожців упродовж першого десятиріччя по зруйнуванню Січі у липованських селищах Буковини, звідки вони й переселилися до Військового Кордону.

Взагалі ж то, впродовж кінця XIX – початку XX ст., час від часу на сторінках краєзнавчих видань Австро-Угорщини та Сербії, що висвітлювали історію окремих міст Південної Угорщини (Суботіца, Сента), з'являлися матеріали, в яких йшлося про дислокацію запорозьких команд у Бачці⁴. Особливо серед них слід відзначити статтю Дюлі (Юлія) Дудаша «Kozák telep Zentán» (Козаки-поселенці у Сенті), в якій він опублікував, із власними коментарями, кілька документів, віднайдених ним у місцевих архівах – листування військового та цивільного командування Бачко-Бодрошської жупанії з приводу розміщення козаків по населених пунктах жупанії, обстеження умов життя запорожців, причин поширення серед них епідемій.

З пожвавленням досліджень історії запорозького козацтва в регіональних наукових центрах у самій Україні (як у російській, так і в

---

³ *Etnographie der Österreichischen Monarchie von Karl Freiherr von Czoernig, mit einer ethnographischen Karte in vier blaettern. – Band III: Historische skizze der Volkerstämmе und Colonien in Ungern und dessen ehemaligen Nebenländern.* – Wien: aus der Kaiserlich-Koeniglichen Hof- und Staatsdruckerei, 1857 (див. *Додаток № 1*).

⁴ Szabadka. Szabad királyi város. Története. / Irta Iványi István. – Szabadka: Bittermann József Könyvnyomdájából, 1886 (див. *Додаток № 4*); Ivanić I. Bunjevci i Šokci u Bačkoj, Baranji i Lici. – Beograd, 1899; Dudás Gyula. Kozák telep Zentán // Zentái Függellanveg. – Zentá, 1907, május 15 (див. *Додаток № 5*); Bács-Bodrog vármegye / Szerkesztette Dr. Borovszky Samu. – Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia épületében, 1909.

австрійській) пов'язані роботи, які побачили світ на сторінках таких часописів, як «Науковий сборник Галицко-Русской Матиці», «Киевская старина», «Записки Одесского Общества Истории и Древностей», «Записки наукового товариства ім. Шевченка».

1868-го року на сторінках часопису, що його видавало літературне товариство Матиці Руської, з'явилася стаття Я.Головацького. У ній було подано короткий нарис оселення запорожців в австрійських володіннях у 1785 р. Попри неодноразовий дубляж тексту статті⁵, наукова цінність її не є високою, оскільки вона була нічим іншим, як перекладом уже згадуваної праці К.Чорніга. Відтак, вона скоріше прислужилася справі популяризації знання про «австрійських» запорожців, аніж науковій розробці проблеми.

Другим, за часом появи, йде невелике повідомлення В.Антоновича в «Киевской старине» під напіванонімними титлами «В.А.»⁶. Як за обсягом, так і за рівнем інформативності та науковості воно не претендує на звання наукової статті. Не прикрасили цю розвідку й численні помилки та перекручення у визначенні регіонів розселення запорожців в Австрії, субетнічної належності населення русинських колоній Бачки. Скоріш за все, за задумом автора, дослідження мало лише ознайомити читача з існуванням подібної проблеми, дати короткий нарис історіографії та підштовхнути можливого дослідника до більш ретельного розгляду цієї теми. У цьому воно схоже на згадувану вище розвідку Головацького. Відзначимо, що це повідомлення прислужилося поставленій меті і дійсно активізувало студії з дослідження «банатської» проблеми.

Уже наступного року, на сторінках того-ж таки часопису, дебютував Ф.Вовк із публікацією авторизованого переказу спогадів одного з останніх задунайських запорожців – А.Коломийця⁷. Переказавши розповідь свого респондента відносно факту перебування запорожців в околицях банатського міста Панчево на Військовому Кордоні, дослідник ретельно проаналізував її. При цьому ним було

---

⁵ Головацкий Я.Ф. Запорожцы в Банате // Науковий сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-Русской Матицы. – Год 3-й (1867). – Вып. 1-4. – Львов, 1868. – С. 109-110; Головацкий Я.Ф. Запорожцы в Банате // Галичанин (*Науково-белетристичний додаток вісника «Слово»*) – № 1 (1867). – Львів 1868. – С. 303-304; Головацкий Я.Ф. Козаки в Австрии / Партыцкий Е. Руска читанка. – Ч. 2. – Львів, 1871. – С. 439.

⁶ В.А. Поселения запорожцев в Банате // Киевская старина. – Том II (Июнь). – 1882 (Год первый). – С. 549-552 (див. *Додаток № 2*).

⁷ Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина. – Том V (Январь). – 1883. – С. 48-53 (див. *Додаток № 3*).

зроблено критику «слабких» місць попереднього повідомлення В.Антоновича. Однак, визначаючи місця виходу запорожців до Австрії, а також їх кількість від козацького загалу за межами Російської імперії, Ф.Вовк і сам припустився помилки. Зокрема він вважав, що до Австрії переселилася переважна більшість турецьких запорожців, які зазнали поразки від некрасівців під час спроби закріпитися у дельті Дунаю. Як згодом буде видно – це не відповідало дійсності.

Дослідження П.Іванова не стосувалося безпосередньо теми поселень запорожців в Австрійській імперії⁸. Набагато більше уваги автором було приділено розглядові історії тих гілок запорозького козацтва, які протягом останньої чверті XVIII ст. існували в межах Російської та Османської імперій. Однак ним було зроблено низку цінних зауважень. На підставі аналізу положень Кючук-Кайнарджийського миру та Айнали-Кавацької конвенції він безпомилково вказав на територію Молдавського та Волоського князівств, як на зони виходу запорожців в Австрію.

Побіжно факт перебування запорожців у місті Суботиці (Сободка) відзначив інший російський науковець В.Францев у звіті про результати наукового відрядження до Угорщини⁹. Тоді ж, у першій декаді XX ст., відомий закарпатський історик та філолог Г.Стрипський зробив вагомий внесок у справу поширення знання про «австрійських» запорожців, переклавши з угорської статтю Г.Дудаша, та опублікувавши її на сторінках «Записок наукового товариства ім. Шевченка» як «нові звістки»¹⁰.

Здійснена М.Грушевським, кількома роками пізніше, републікація (без перекладу з німецької) праці Ф.Гендльовика цілком уміщувалася в курс на популяризацію ідеї дослідження історії банатських та бачванських запорожців, започаткованого його вчителем та підхопленого Г.Стрипським. Таким чином, праця Гендльовика, яка вже давно перетворилася на бібліографічну рідкість, стала доступною для широкого кола читачів та дослідників¹¹.

---

⁸ Іванов П. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1904. – Т. XXV. – С. 20-40.

⁹ Францев В. Обзор важнейших изучений Угорской Руси (из отчета о заграничной командировке) // Русский филологический вестник. – Т. 45. – № 1-2. – Варшава, 1901. – С. 189.

¹⁰ Стрипський Г. Нові звістки про запорозьку оселю на Угорщині // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1907. – Т. 76. – С. 157-159 (див. *Додаток № 6*).

¹¹ Грушевський М.С. Записки Гендльовика про банатських запорожців // ЗНТШ. – Львів, 1911. – Т. 101. – Кн. 1. – С. 134-143 (див. *Додаток № 7*).

Цим невдовзі скористався ще один галицький історик – В.Щурат, оприлюднивши на сторінках «ЗНТШ» результати джерелознавчого аналізу «Записок» Гендльовика¹².

Після виходу у світ праць згаданих вище дослідників і аж до кінця ХХ ст. в Україні не з'являлося праць, спеціально присвячених висвітленню досліджуваної проблеми.

Певну увагу проблемі існування запорозьких поселень на території Югославії приділили у міжвоєнний час та після Другої світової війни як вчені цієї країни, так і дослідники з Радянської України, чії праці публікувалися на сторінках югославських часописів. Тут маємо і малоінформативні повідомлення краєзнавчого характеру, в яких лише побіжно згадано факт оселення запорожців на теренах Воеводини¹³, і ґрунтовну етнографічну розвідку, виконану на вже існуючому історіографічному доробку й присвячену з'ясуванню нетотожності запорозьких поселенців Бачки з бачванськими русинами¹⁴.

Різко вирізняється на тлі всіх згаданих вище праць стаття історика-архівіста Л.Челапа¹⁵. Це єдина розвідка, яку було виконано безпосередньо на матеріалах архівів. Праця Л.Челапа до сьогодні залишалася чи не єдиним джерелом, з якого можна було дістати інформацію про обставини та умови переселення запорожців на Військовий Кордон, їх кількість, несення ними військової служби, термін перебування в межах Військового Кордону Австрійської імперії та подальшу долю.

Історія Військового Кордону в цілому, цього геніального витвору австрійського абсолютизму, протягом усього часу його існування від початку ХVІ і до кінця ХІХ ст. привертала до себе увагу науковців з багатьох країн. Зі всієї його, надзвичайно широкої, історіографії ми відзначимо працю американського історика Г.Розенберга, в якій він

---

¹² Щурат В. Жерела звістки Гендльовика про запорожців // ЗНТШ. – Львів, 1919. – Т. 128. – С. 39-50.

¹³ Сента. Зборник прилога за историју града / Уредио Миливоје В. Кнежевић. – Сента, 1935 (див. *Додаток № 8*); Jankulov Borislav. Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku / Matica Srpska. Posebna izdanja. – Novi Sad, 1961 (див. *Додаток № 9*).

¹⁴ Дуличенко А.Д. Прилог проучавању историје једног неспоразума: бачки русини и запорошки козаки // Матица Српска. Одељење за друштвене науке. Зборник за историју. – 6. – Нови Сад, 1972. – С. 117-121 (див. *Додаток № 11*).

¹⁵ Челап Л. Колонизација запорошких козака у данашњој Војводини у ХVІІІ столећу // Зборник за друштвене науке. – № 24. – 1959. – С. 122-130 (див. *Додаток № 10*).

побіжно згадав епізод зі вступом частини запорожців на австрійську службу у 1785 р.¹⁶

Активізація дослідження історії запорозького козацтва, в тому числі й історії запорожців після 1775 р., яка відбулася впродовж останнього десятиріччя ХХ – на початку ХХІ ст., майже ніяк не проявилася в студіях з історії запорожців у Бачці та Банаті. Численні довідники з історії України обмежуються констатацією самого факту їх існування і не більше. З усієї величезної кількості праць, що з'явилися у цей час, історію австрійських запорожців побіжно заторкнуто лише у працях А.Бачинського¹⁷ та Ю.Мицика¹⁸, а також у кількох публікаціях автора даної розвідки¹⁹.

Таким чином, історіографію проблеми представлено нечисленними працями австрійських, угорських, російських, югославських та вітчизняних істориків, які спорадично з'являлися з кінця ХVІІІ і до початку ХХІ ст. Тобто існує потреба в опрацюванні нової концепції дослідження проблеми запорожців на Військовому Кордоні, яка б базою для подальших студій обрала комплекси джерел, виникнення яких безпосередньо спричинено фактом оселення та перебування запорожців в Австрійській імперії.

Упродовж евристичної роботи із фондами архівосховищ та рукописних зібрань бібліотек Хорватії (2002), Російської Федерації (2001 – 2006) та Югославії (нині – Сербії; 2002) нами було виявлено представницьке коло джерел, які згодом було введено до наукового обігу в представлений розвідці.

Основою джерельної бази дослідження стали матеріали трьох архівних установ – Хорватського державного архіву, Архіву Воеводини та Історичного архіву м.Панчево. Зокрема нами було частково опрацьовано документацію військових та цивільних установ,

---

¹⁶ Rothenberg Gunther E. The Military Border in Croatia, 1740 – 1881: a study of an imperial institution. – Chicago: University of Chicago Press, 1966.

¹⁷ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775 – 1828. Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994.

¹⁸ Мицик Ю.А. Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини ХV – ХVІІІ ст. – Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ, 1997.

¹⁹ В.Мільчев. Запорожці у Банаті та Бачці: стан та перспективи дослідження проблеми // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Т. 6. – К., 2001. – С. 86-95; В.Мільчев. Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії наприкінці ХVІІІ ст. // Пам'ять століть. – № 2. – К., 2003. – С. 50-56; В.Мільчев. Джерела до історії запорозького козацтва у фонді «Славонська генерал-команда» Хорватського державного архіву (м.Загреб) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К. – Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць, 2004. – Вип. 8/9. – С. 88-98 (див. *Додаток № 12*).

у компетенції яких знаходилося коригування та контроль за різноманітними сторонами життя запорозьких поселенців на Військовому Кордоні Австрії: Славонської генерал-команди²⁰; підлеглих їй Чайкашського батальйону²¹ та Німецько-Банатського граничарського полку²²; Бачко-Бодрошської жупанії²³ та Ілїрійської придворної канцелярії²⁴.

У зібраннях Архіву зовнішньої політики Російської імперії Історико-документального департаменту Міністерства закордонних справ Російської Федерації²⁵ та Російського державного архіву давніх актів²⁶ зберігається документація ряду російських дипломатичних представництв за межами імперії, матеріали, зібрані у ході розвідувальної діяльності російських конфідентів за кордоном. Більшість з них безпосередньо стосується історії «австрійських» запорожців і висвітлюють вони причини й хід еміграції та рееміграції цієї гілки козацтва. За тематичною спрямованістю до них наближені й матеріали Російського військово-історичного архіву, що виникли внаслідок діяльності військової розвідки у 1780-х рр.²⁷ Поодинокі

---

²⁰ Hrvatski državni arhiv (HDA), f. 430 «Slavonska generalkomanda (1701 – 1848)», fasc. 1, 1769, № 27, str. 1-7; fasc. 66, 1785, № 147, str. 1-18; fasc. 66, 1785, № 165, str. 1-6; fasc. 66, 1785, № 173, str. 1; fasc. 66, 1785, № 213, str. 1-5; fasc. 66, 1785, № 217, str. 1-3; fasc. 66, 1786, № 8, str. 1-3; fasc. 66, 1786, № 224, str. 1; fasc. 66, 1786, № 384, str. 1; fasc. 23, 1787-1788, № 55, str. 1-53; fasc. 66, 1791, № 123, str. 1-3.

²¹ Архив Војводине (AB), ф. 8 «Шайкашки граничарски батальон (1766 – 1871)», кут. 1, № 20, стр. 1-2; кут. 1, № 22, стр. 1-3; кут. 1, № 25, стр. 1-2.

²² Історически архив града Панчева (ИАП), ф. 758 «Немачко-Банатска регимента № 12 (1765 – 1872)», № 118, стр. 1-307; № 304, стр. 1-132 та HDA, f. 914 «Zbirka mikrofilmova», № 1616, str. 1-596 (Grenz infanterie regiment № 12; F. 3646-47; ST); № 1617, str. 1-570 (Grenz infanterie regiment № 12; F. 3647-48; ST); № 1618, str. 1-590 (Grenz infanterie regiment № 12; F. 3648-50; ST).

²³ AB, ф. 2 «Бачко-Бодрошка жупанија (1688 – 1849)», кут. 138, № 160, стр. 1-2; кут. 140, № 26, стр. 1-3; кут. 144, № 23, стр. 1-2; кут. 158, № 88, стр. 1; кут. 187, № 61, стр. 1-2.

²⁴ AB, ф. 12 «Илїрска дворска канцеларија (1791 – 1792)», кут. 36, № 2811, стр. 406-409.

²⁵ Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента МИД РФ (АВПРИ), ф. 33 «Венская миссия (1734 – 1800)», оп. 33/2, 1775 г., д. 62, лл. 1-41; ф. 69 «Российское генеральное консульство в Яссах (1780 – 1800)», оп. 69/1, 1784 г., д. 26, лл. 1-195; 1784 г., д. 38, лл. 1-41; 1785 г., д. 40, лл. 1-115; 1784–1785 гг., д. 45, лл. 1-13; 1785–1786 гг., д. 54, лл. 1-174; 1785–1786 гг., д. 61, лл. 1-27; ф. 89 «Сношения России с Турцией (1723 – 1819)», оп. 89/8, 1781 г., д. 589, лл. 1-80; 1783 г., д. 1197, лл. 1-88; 1783 г., д. 1198, лл. 1-82; ф. 90 «Константинопольская миссия (1502 – 1801)», оп. 90/1, 1781 г., д. 839, лл. 1-3; 1781 – 1783 гг., д. 882, лл. 1-41.

²⁶ Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 15 «Дипломатический отдел», оп. 1, д. 185, лл. 1-243.

²⁷ Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 52 «Канцелярия кн. г.А.Потемкина-Таврического», оп. 1, д. 304, ч. 1, лл. 1-208; д. 315, ч. 1, лл. 1-68.

звістки відносно долі нащадків запорожців-граничар та їх питомої ваги у складі козаків-задунайців переховуються в документах Державного архіву Краснодарського краю²⁸. Джерела з фондів Російського державного архіву військово-морського флоту висвітлюють передумови освоєння запорозьким козацтвом дунайських теренів²⁹.

На жаль, через низку об'єктивних та суб'єктивних причин до джерельної бази нашого дослідження не увійшли документальні масиви Військового архіву (Kriegsarchiv) Австрії у Відні. Значну частину цього зібрання становлять матеріали, що виникли внаслідок діяльності Верховної Військової Ради (Hofkriegsrat) за весь час її існування з 1556 до 1848 рр.³⁰ Як свідчать праці Е.Гільбранда та В.Вагнера, в яких було здійснено огляд картографічних та документальних зібрань Військового архіву, чимало з них стосуються історії Військового Кордону³¹. Саме в них мають переховуватися численні документи, що висвітлюють перебування запорожців на теренах південних провінцій австрійської держави.

Втім, навіть наявні в нашому розпорядженні архівні джерела та історіографічний доробок дозволяють, хоча й у загальних рисах, дати відповідь на питання відносно часу та зон виходу запорожців у Бачку та Банат; умов, за якими вони переселялися до Австрійської імперії; місць дислокації та кількості запорожців, які оселилися на Військовому Кордоні; причин їх рееміграції та долі запорозьких нащадків у Бачці та Банаті. Усвідомлюючи недостатню представницьку джерельну базу нашого дослідження, ми не претендуємо на те, що запропонована увазі читачів розвідка з історії нетривалого перебування запорожців на теренах сучасної Воєводини остаточно «закріє тему». Мета, що спричинила її появу, є менш амбіційною – викликати зацікавлення у широкого дослідницького загалу та ініціювати подальші дослідження проблеми.

Ілюстративний матеріал, використаний в оформленні обкладинки та при супроводі тексту дослідження, являє собою передрук оригіналів та копій графіки і документів досліджуваного періоду з архівних,

---

²⁸ Государственный архив Краснодарского края (ГАКК), ф. 250 «Войсковая канцелярия Черноморского казачьего войска», оп. 2, д. 151 (т. 1), лл. 1-154.

²⁹ Российский государственный архив военно-морского флота (РГА ВМФ), ф. 212 «Государственная Адмиралтейств-коллегия», оп. 4, д. 139, лл. 1-26.

³⁰ Kriegsarchiv // http://www.oesta.gv.at/ebestand/ekv/efr2_kv.htm.

³¹ Hillbrand E. Die Kartenbestände des Kriegsarchivs Wien für das Gebiet der ehemaligen Militärgrenze // Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien. – № 6 (1973). – S. 231–253; Wagner W. Quellen zur Geschichte der Militärgrenze im Kriegsarchiv Wien // Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien. – № 6 (1973). – S. 261-290.

музейних та бібліотечних зібрань Австрії, Росії, Сербії, України та Хорватії. Карту «Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785 – 1790» було нами складено на основі карти Військового Кордону 1787 р., роботи австрійського офіцера-геодезиста Р.Шмідта³².

У додатках вміщено повні тексти та фрагменти із монографічних досліджень і наукових статей австрійських, угорських, югославських та вітчизняних істориків XIX – XX ст. (всього 12 додатків), які повною мірою ілюструють стан наукової розробки проблеми. Гадаємо, що вони стануть у нагоді дослідникам, які забажали б більш ґрунтовно дослідити дану тему. Тексти німецькою та угорською мовою супроводжуються перекладами. Особливу увагу звертаємо на переклад з німецької праці Ф.Гендльовика, який українською мовою публікується вперше. Тексти російською та сербсько-хорватською подано без перекладів, з огляду на генетичну спорідненість та зрозумілість цих сестринських слов'янських мов українському читачеві.

Наприкінці вступної частини ми хочемо ще раз нагадати, що навіть задля появи такої невеличкої розвідки знадобилися зусилля та спільні дії багатьох осіб. Користуючись нагодою, автор хотів би подякувати керівництву Канадського інституту українських студій (Едмонтон, Канада) та фондові Ковальських, які уможливили цю роботу, надавши авторові дослідницьку стипендію.

Не можна не згадати безкорисливої щирої допомоги pana Средоїе Лалича, колишнього директора Архіву Воеводини, який ініціював роботу над проблемою, надав у користування численні матеріали свого наукового архіву та став справжнім гідом і консультантом під час нашого перебування у Сербії. Такими ж теплими словами хотілося б згадати: сімейні подружжя Слободана та Зориці Лазич (Нові Сад); Зорана та Маї Стефанович (Белград); усіх членів Сербсько-Українського товариства (Нові Сад) на чолі з головою Светком Боровчанином (на превеликий жаль, нині вже покійним), які зарекомендували себе як вірець гостинності та доброзичливості.

---

³² Оpubліковано: Вулетић Д. Војна граница: кроз старе планове и графичке приказе. – Сремска Митровица: Завод за заштиту споменика културе, 1996. – С. 13.

Особливу подяку хотілося б висловити дирекції та співробітникам:

- Архіву Воєводици (М.Креїч, П.Станоєвич, В.Іванішевич);
- Історичного архіву м.Панчево (М.Якич);
- Хорватського державного архіву (Й.Коланович, Д.Мікшич, М.Поїч);
- Архіву зовнішньої політики Російської імперії Історико-документального департаменту МЗС Російської Федерації;
- Російського державного архіву давніх актів;
- Російського державного архіву військово-морського флоту;
- Російського державного військово-історичного архіву;
- Російського державного історичного архіву;
- Державного архіву Краснодарського краю;
- Державного архіву Чернівецької області (Д.Жмундуляк);
- Центрального державного історичного архіву України (м.Київ);
- Російської національної бібліотеки;
- Державної публічної історичної бібліотеки Росії;
- Бібліотеки Матиці Сербської (Р.Мічич);
- Бібліотеки АН Сербії;
- Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського.

І, нарешті, дорогому вчителеві Анатолію Васильовичу Бойку, який у всі роки студентства, аспірантства та докторантства автора буквально «виштовхував» його до занять наукою, і родині, яка з янгольським терпінням чекала та, сподіваємося, буде чекати його повернень з наукових відряджень.

Розділ I

Ліквідація Січі. – Нові порядки на старому Запорожжі. – Відтік січовиків з території Вільностей. – Запорозькі осередки в турецьких володіннях. – Невизначеність їх становища. – Діяльність російського військового і дипломатичного відомств з повернення запорожців на батьківщину. – «Австрійські спокуси»

4 червня 1775 р. російським урядом було вдруге й остаточно ліквідовано Запорозьку Січ. Було знищено оригінальний устрій козацької автономії, здійснено поглинення Запорозьких Вольностей Російською імперією, підірвано самі основи запорозького способу життя. Ліквідація Війська Запорозького Низового у 1775 р. відбулася не спонтанно. Її було не тільки обумовлено всім плином історичного розвитку Російської імперії впродовж XVIII ст., але й ідейно обґрунтовано та організаційно підготовлено урядовцями Російської імперії за часів перебування на престолі Катерини II. Головною причиною цього кроку стали тривалі поземельні конфлікти Війська з імперськими військово-землеробськими поселеннями (Новою Сербією, Новослобідським козацьким полком, Слов'яносербією та Українською лінією), а згодом адміністративно-територіальними одиницями (Новоросійською губернією) та Військом Донським, які тяглися ще з 1740-х років. Під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. військова старшина, на чолі з кошовим отаманом Петром Івановичем Калнишевським, заходила надзвичайно успішно викидати зайд із загарбаних військових земель та заселювати їх військовими посполитими і сімейними козаками. Звісно ж, що російські можновладці не могли дозволити подібної колонізаційної активності, та після успішного завершення війни, після того, як потреба у військовій службі запорожців відпала, доклали максимум зусиль для відновлення порушеного козаками статус-кво.

Питання про необхідність ліквідації Січі, або, як мінімум, арешту її вищого керівництва стало на порядку денному у квітні 1775 р., коли з Києва було отримано реляцію фельдмаршала Петра Рум'янцева-Задунайського відносно намірів кошового отамана П.Калнишевського перейти, разом зі всім військом, у турецьке підданство. На засіданні

Ради від 27 квітня 1775 р. питання було поставлено вельми жорстко: запросити кошового до столиці нібито у справі розгляду претензій Запорозжя на заняті під Новоросійську губернію землі. Калнишевський через якісь обставини їхати до Санкт-Петербурга не сховався. Зважаючи на це, до столиці терміново було викликано П.Рум'янцева, і на черговому засіданні Ради 7 травня 1775 р. було вирішено зайняти всю територію Запорозжя, заарештувати всю січову верхівку, а в перспективі й взагалі розпустити Військо Запорозьке Низове. Григорій Потьомкін при цьому наголосив на тому, що це зручніше буде зробити силами 10 полків регулярного війська, яке повертається з театру минулої війни, а також з доданням певної кількості іррегулярних команд (донських козаків, калмиків та ін.)³³.

Отже, долю Запорозької Січі було вирішено. Залишалося втілити план її ліквідації у життя. Для цього необхідно було знайти сумлінних та відповідальних виконавців. Звісно ж, що ними мали стати вищі офіцери, які мали значний військовий досвід. Згідно з наказом, отриманим наприкінці травня 1775 р. зі столиці, це завдання покладалося на тимчасового (замість П.Рум'янцева) головнокомандувача російськими військами на Півдні (1-ї та 2-ї армій) генерал-поручика Олександра Прозоровського та на генерал-поручика ж Петра Текелію.

Сили, які були задіяні у військовій операції з ліквідації Війська Запорозького, хоча й були досить значними – до 40 000, але ж не були спрямовані саме на Січ. Своїм головним завданням російські командири небезпідставно вважали опанування всієї території Запорозжя, а не його столиці – зайняття паланкових центрів та решти крупних населених пунктів. Відтак, вказана цифра показувала загальну кількість російських вояків, що стали залогами у запорозьких слободах, зимівниках та містечках. Коли вранці 4 червня 1775 р. угруповання російського війська під командуванням П.Текелії підійшло до Січі, воно складалося з одного ескадрону Сербського гусарського полку, полковим командиром в якому довгі роки був Текелія, та з Орловського піхотного полку. Також у їх розпорядженні була російська залога Новосіченського ретраншементу. Цими військами були блоковані всі шляхи з Січі, її форштадт – Гасанбаша, навколишні зимівники.

Диспозиція та дії російського війська не залишали жодних сумнівів у його кінцевих намірах. Запорозькій військовій старшині, яка

---

³³ Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1146, оп. 1, д. 3., лл. 290, 294 об., 296.

під час останньої війни з Туреччиною отримала відповідні армійські чини, було запропоновано з'явитися на рапорт до генерала-поручика П.Текелії. Відмова могла розглядатися російським командуванням виключно як державна та військова зрада. Впродовж кількох хвилин на січовому майдані зібралася загальна військова рада, яка проходила у надзвичайно бурхливий спосіб. Кількість козаків, які пропонували чинити збройний опір, була значною, але ж вистачало й таких, хто не вбачав великої біди у тому, щоб підкоритися волі уряду. Не останню роль відіграла й погоджувальна, примиренська позиція більшості січової старшини та духовенства. Трохи більше як через годину брами січової фортеці відкрилися та до П.Текелії з хлібом-сіллю вийшли кошовий отаман П.Калнишевський, суддя, писар, січові діди та курінні отамани разом з рештою січовиків.

Наступного дня – 5 червня 1775 р., січовики були додатково приведені до присяги на вірність імператриці Катерині II. Подібна ж картина спостерігалася й у інших населених пунктах Запорозжя. У цілому, остаточне поглинення Запорозьких Вольностей імперією відбулося без застосування збройної сили. «Ліквідація Запорозької Січі 1775 р.», як прийнято називати цю подію в історіографії, не може розглядатися виключно як військова операція з зайняття козацької столиці. Так само, як не було її завершено з проголошенням «Манифеста» Катерини II від 3 серпня 1775 р. Вона розтяглася на кілька місяців та складалася, насамперед, з комплексу заходів, спрямованого на уніфікацію адміністративно-територіального устрою Запорозжя та всіх сторін життя його населення згідно з загальноімперськими нормами. Оскільки саме на П.Текелію була покладена подальша пацифікація та управління Запорозжям після зайняття його території урядовими військами, необхідно з'ясувати в чому ж саме полягали його дії впродовж наступних кількох місяців.

Упродовж перших тижнів після окупації Вольностей головну увагу П.Текелії було зосереджено на вирішенні долі арештованих кошового отамана П.Калнишевського, військових писаря Івана Глоби та судді Павла Головатого. Протягом наступних двох тижнів їх було відконвойовано до Москви та після нетривалого слідства розкасовано на довічне заслання по віддалених монастирях Архангельської Півночі та Сибіру – Соловецького, Тобольського, Туруханського. Станом на кінець червня було завершено опис головної частини їх майна, яке невдовзі надійшло у казну³⁴. Туди ж було передано: загальновійськові

---

³⁴ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 79, л. 59.

кошти (скарбницю) у сумі до 150 000 карбованців; військові клейноди; всю вогнепальну зброю, вилучення якої в колишніх запорожців носило тотальний характер; січовий архів. Значну увагу було приділено проблемам реформування адміністративно-територіального устрою Запорозьких Вольностей. Протягом наступного місяця П.Текелією, за допомогою підлеглих, було складено проект розподілу правобережної та лівобережної частин Запорозжя між Новоросійською та Азовською губерніями, який і було втілено в життя впродовж другої половини 1775 р. Самі паланки від цього часу перетворюються на відповідні повіти³⁵. До кінця літа з метою полегшення збору податків було завершено й перепис населення у всіх запорозьких зимівниках та слободах³⁶.

Влітку 1775 р. П.Текелією було порушено чимало судових справ по відношенню до запорозької старшини за звинуваченнями в грабунках мешканців Новоросійської губернії³⁷. Під його ж безпосереднім контролем знаходилися заходи поліцейсько-репресивного характеру. Так, у вересні-жовтні 1775 р. особисто Текелією розслідувалися справи про поширення серед запорожців чуток відносно війська отамана Метелки, яке нібито йде невідомо звідки заради відтворення Січі, та у складенні Іваном Карнаухом, вчителем співу при січовій школі, «*насквільної і бунтівної пісні*» про зруйнування Січі³⁸.

Уже на кінець 1775 р. можна вести розмову про ліквідацію, у загальних рисах, оригінального устрою Запорозьких Вольностей російськими урядовцями. Від цього часу запорозька козацька традиція у краї починає поступово відступати під тиском внутрішньополітичного курсу імперії. Значною мірою цьому сприяв і значний відтік запорожців на Очаківський степ, у Буджак, до Молдавського князівства, який спостерігався впродовж всієї другої половини 1770-х рр.

Перші партії запорожців почали «йти до турка» з Січі та з усього Запорозжя вже влітку 1775 р., коли значна частина козаків взяла у П.Текелії білети для проїзду на «очаківську сторону», для традиційної риболовлі на лиманах, однак восени назад не повернулася. Навесні 1776 р. повторилося подібне. Кілька тисяч запорожців, які скупчилися в різних місцях Очаківського степу (за різними даними – від 2 до 8

---

³⁵ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 79, лл. 101-101 об., 102.

³⁶ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 79, л. 167.

³⁷ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 79, лл. 167-168.

³⁸ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 79, лл. 279-279 об., 280, 386-387 об.

тисяч), від цього часу стали серйозною проблемою у відносинах між Російською та Османською імперіями.

Дійсно, перехід козаків на турецький бік неабияк стурбував російських можновладців. Віце-президент Військової колегії князь Г.Потьомкін взяв справу під особистий контроль. На його вимогу військово командування і цивільне начальство Азовської та Новоросійської губернії розпочали серед втікачів агітацію за повернення їх у російське підданство. Палітра агітаційних прийомів була дуже широкою – від батога до пряника включно. Уявлення про них може дати цитата з настанови Г.Потьомкіна О.Прозоровському, яка дає уявлення про методи та характер російської агітації цього періоду: *«тим, які мешкають в околицях Очакова, оскільки вони більшою частиною є дезертирами з полків, доводити до відома не стільки ласкою (якою в них лише впертість можна викликати), ... а інакше – погрожуючи їм, що якщо вони зі всім тим не погодяться, то в разі прибуття мого туди з військами, всі без пощади (як непотрібні втчизні) знищені будуть»*³⁹. Російські розвідники, з числа таких само колишніх січовиків, об'їжджали всі місця перебування запорожців на Очаківському степу, зустрічалися зі своїми побратимами, вмовляли, переконували, можливо й погрожували...

Відомості, отримані в результаті подібних місій, без зволікання доставлялися до Г.Потьомкіна при рапортах. Згідно з ними, картина вимальовувалася така. Навесні 1776 р. запорожці обрали собі за полковника козака Ігнатуру⁴⁰. Переважну більшість забіглих запорожців складали сіромахи, які не мали зброї, коней та не становили серйозної військової сили. Вони, здебільшого, осіли рибними заводами на узбережжі Чорного моря, Буго-Дніпровського, Березанського, Тилигульського та Дністровського лиманів. Облаштування рибальських кошів було найпростіше – землянки та напівземлянки. Виловлена риба продавалася єврейським купцям із Молдавського князівства, які спеціально приїздили валками на лимани для її закупівлі. Деякі з козаків аргатували при неводах очаківських, акерманських та бендерських турків⁴¹.

---

³⁹ РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 8, л. 120.

⁴⁰ Також згадується у тогочасних документах як Гнатура, або Гнат Натура.

⁴¹ РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 8, лл. 121-121 об. Тут нами використано матеріали «доїзду» колишніх січовиків Григорія Кривецького та Семена Кислицького, які за завданням генерал-поручика О.Прозоровського у грудні 1776 р. побували в Очакові, на Березанському та Тилигульському лиманах, з метою збору відомостей про тамтешніх запорожців.

Події 1777 – 1783 рр. в постсічовій історії запорожців у турецьких володіннях взагалі відомі лише фрагментарно. Навіть на думку визнаних корифеїв дослідження цієї проблеми, цей час постає аналогом європейських «темних віків»⁴². Причина – брак документальних джерел, особливо так званих «его»-джерел. З огляду на це надзвичайно щасливою та своєчасною знахідкою виглядає протокол допитів турецького запорожця Мусія Штригеля⁴³. Вміщені в ньому відомості без перебільшення можна назвати унікальними, й не тільки тому, що вони ще не були введені до наукового обігу, а тому, що їх фактографічність дозволяє по-новому подивитися на процеси інституалізації військової організації запорожців під владою османських султанів.

У квітні 1778 р. тодішній очаківський паша Хаджі-Мехмед (з 1780 р. був переведений пашею в Хотин) призначив над всіма

---

⁴² Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775 – 1828. Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994. – С. 12-13, 28.

⁴³ Непересічний життєвий шлях цього козака вартий, аби в загальних рисах познайомити читача з його перипетіями, звичайно ж, винісши його за рамки основного викладення подій, тобто «підрядково». Мусій Штригель (невідомо, чи було то його родове прізвище, чи січове прізвисько) народився у 1751 р. в с.Стецьківці Сумського полку, в козацько-старшинській родині. З дитячих років володів грамотою. У віці 17 років утік від батьків на Січ, де вступив до Мишастівського куреня. З початком російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. Мусій був зарахований до запорозької флотилії: воював на Дніпрі, Чорному морі, Дунаї. У 1773 р. потрапив до турецького полону, в якому пробув два роки. Після закінчення війни та взаємного обміну полоненими, Штригель повернувся на батьківщину (1775). Січі вже не було, тож він заступив на службу до «Нововербованого полку» Скаржинського (предтеча Бузького козацького війська). Однак уже наступного дня, отримавши чоботи та підйомні гроші, втік на турецький бік, до Очакова. Оскільки він за часів перебування у полоні вивчив турецьку мову, для нього не складо зусиль оволодіти й грамотою. Перші два роки собі на життя Штригель став заробляти перекладами. Крім цього, добре знаючи пониззя Дніпра, він наймався супроводжувати турецькі судна з Очакова до Нікополя (Микитино). Впродовж 1778 – 1781 рр. М.Штригель неодноразово міняв місця мешкання, пристаючи до «протовійськових» угруповань турецьких запорожців у самому Очакові, понад Дністром та за Дунаєм. І скрізь (!) обирався писарем, завдяки тому що був письменний та знав мови. Втім, непосидючий та свавільний характер раз по разу відіграв рокову роль у його житті. Наприкінці 1781 р. він наїдпитку «побив глечики» з ватажком очаківських запорожців та був змушений втекти з міста і пристати до гайдамацької ватаги. Під час чергового походу на грабунк до Ольвіопольського повіту навесні 1782 р. його було схоплено російською прикордонною вартою, при переправі через р.П.Буг. Полоненого відправили до Кременчука, де в Новоросійській губернській канцелярії його було старанно допитано. Оскільки М.Штригель був турецьким підданцем, то у вересні 1782 р. його було під конвоєм відправлено до Константинополя, для передачі в руки тамтешнього правосуддя. Подальша його доля нам невідома: АВПРИ, ф. 90, оп. 90/1, 1781 – 1783 гг., д. 882, лл. 12-14 об., 17.

козаками, які не перейшли на правий бік Дунаю, отаманом полковника Якіма Горба та осавулом Максима Тягуна. Писарем було обрано Мусія Штригеля. Тоді ж, з дозволу згаданого паші, в урочищі Кагалії над Дністром, було зведено й військову церкву на честь Покрови Пресвятої Богородиці.

Вочевидь, що цей центр не об'єднав повністю навіть тих із козаків, які залишилися на лівому боці Дунаю, зокрема у Бессарабії. Тим же квітнем 1778 р. датуються відомості про перебування близько 100 запорожців на півночі цієї історико-географічної області – в м.Сороки (нині повітове місто Республіки Молдова), де вони обслуговували переправу через Дністер, між Сороками та селом Брагою, на іншому, подільському березі ріки, який знаходився у володіннях Речі Посполитої⁴⁴. Очевидно, що перебуваючи на цих землях, підпорядкованих прямо молдавському господареві, а не турецьким пашам у Бендерах, Очакові та Хотині, запорожці визнавали саме його юрисдикцію та вважалися такими, що перебувають на службі у господаря.

Одним із лідерів цієї гілки козаків був колишній бугогардівський полковник Іван Сухина, який ще у 1777 р., через конфлікт із місцевою адміністрацією Новопавлівського повіту Новоросійської губернії, переселився разом із всім майном, худобою та значною кількістю прибічників, спочатку на Тилигул, а згодом, після переговорів з молдавською адміністрацією, далі, вглиб князівства. Саме в Сороках козаки перебували й наступне десятиріччя. Це видно з того факту, що у вересні 1787 р., після початку нової російсько-турецької війни, молдавський господар оголосив запорозьким козакам, які жили в Сороках та її околицях, наказ озброєними збиратися в Ясах⁴⁵.

Стосовно обставин життя решти запорозьких громад у цей період можна зауважити таке. Згідно зі свідченнями російського розвідника Андрія Маляра, який був колишнім запорожцем, влітку 1779 р. розміщення запорожців в турецьких володіннях було таким: близько 600 козаків перебувало у Буджаку та Єдисані, тяжіючи до міст Ізмаїла, Кілії, Акермана (нині Білгород-Дністровський) та Очакова, причому переважна їх більшість була зосереджена саме на Очаківському степу. Навесні того ж, 1779-го, року, в силу виконання умов Айналі-Каваської конвенції (підписано 10 березня), султанський уряд

---

⁴⁴ РГАДА, ф. 1274, оп. 1, д. 126, л. 197 об.

⁴⁵ Сапожников І.В. Іван Сухина – невідомий кошовий отаман Чорноморського війська // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя, ПА «Тандем-У», 2000. – Вип. 5. – С. 259-267.

розпорядився, аби всі вони переселилися на правий берег Дунаю, але ж самі запорожці цього не бажали⁴⁶.

Інша частина козаків, які на той час уже перейшли за Дунай, стояли у Східній Болгарії, на узбережжі Чорного моря. Отаманом над цією групою запорожців турки поставили полковника Герасима Коленка (Колінку). Останній був знаним у середовищі січовиків завдяки тій сміливості та звитязі, які він виявив під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр., коли командував п'ятисотенною командою запорозької дунайської флотилії під Сілістрою (1773)⁴⁷.

У липні 1779 р. згадуваний А.Маляр відвідав запорозький табір поблизу селища Ак-кьой (нині м.Бяла Варненської області у Болгарії). Загальна кількість козаків під началом Г.Коленка, за підрахунками російського розвідника, становила близько 600 чоловік⁴⁸.

Восени 1779 р. прийшов черговий султанський фірман, згідно з яким всім запорожцям було наказано переселитися за Дунай. Військова старшина зняла Кіш та переселилася за Дунай. Туди ж перевезли й церкву. Однак чимало козаків залишилося на старому місці. Ті із запорожців, які підкорилися султанській волі, зиму з 1779 на 1780 рік провели поблизу Гірсова (нині м.Хиршова на північному сході Румунії). У зв'язку з останньою обставиною хотілося б звернути увагу на той факт, що, фактично, маємо справу з першим перебуванням запорожців у так званих Сейменах (нині с.Юртас в області (*județ*) Констанца у Румунії). Впадає в око той факт, що тут ми маємо справу не з народною румунською, а офіційною турецькою назвою місцевості та населеного пункту. Вірогідніше за все, що вона її і отримала саме з часу перебування у ній запорожців-сейменів⁴⁹. Справжньої Січі у 1779 р., звісно ж, ще не було – вона виникла там

---

⁴⁶ РГАДА, ф. 15, оп. 1, д. 185, л. 43 об.

⁴⁷ Центральний державний історичний архів України у м.Київ (ЦДІАУК), ф.229, оп.1, спр.285-285а, ч. 2, арк. 245-250. Його героїзм був відзначений іменною золотою медаллю для носіння на шиї, яку він трохі згодом, після закінчення війни, застав на Січі шинкареві, а гроші пропив (свідчення А.Маляра). Цікаво, що більш ніж через століття ця медаль потрапила до приватної колекції Д.Яворницького, а згодом і до фондів музею О.Поля в Катеринославі (нині Дніпропетровського історичного музею ім. Д.Яворницького).

⁴⁸ РГАДА, ф. 15, оп. 1, д. 185, л. 45 об.

⁴⁹ Сейменами (араб.-тур. *seyten* – псар) в Османській імперії XV ст. називали яничар, які займалися доглядом за султанською псарнею та її охороною. З XVI ст. сеймени – узагальнена назва найманої піхоти на службі у можновладців Османської імперії. Фактично ж, усі запорожці, які перебували на турецькій службі аж до інституційного оформлення Буткальського (від тур. *P(B)ut-kale* (Поганська фортеця, Фортеця невірних, тобто *Січ*) війська, були ніким іншим як сейменами. Звідси й назва населеного пункту.

дещо пізніше, однак сам факт тимчасового перебування запорожців саме тут є дуже показовим.

Переселяючи запорожців на Балканський півострів, турецький уряд не бажав надмірної їх концентрації в одному місці, воліючи розпорозити їх нечисленними групами по теренах від Дунаю і аж до «Біломор'я» (Мармурового моря) та Егеїди. Свідченням цього може слугувати епізод з оселенням однієї групи запорожців улітку 1779 р. аж у Галіполі (нині Гелібалу) на березі Дарданелльської протоки⁵⁰.

Самі козаки були не у захваті від оселення їх ані в Сейменах, ані на далекому «Біломор'ї». Багатьом тамтешні умови не сподобалися, і вони повернулися на Очаківський степ. Частина з них осіла в турецькій Балті (Говтві), вступивши на службу до місцевого каймакама Узун-аги. Аби не наражатися на небезпеку відсилки за Дунай, козаки розповідали скрізь, що вони не турецькі запорожці, а колишні січовики, які жили на Польській Україні, а нині втекли звідти. Втім, місцеве турецьке командування не дуже й переймалося подібними дрібницями, надаючи службу та притулок усім, хто його шукав. Більшість козаків Єдисану, окрім служби туркам, не цуралися й гайдамакуванням у російських володіннях. Як правило, запорожці-гайдамаки збиралися у загони, під проводом ватагів та сідали куренями у відлюдних місцевостях, однак обов'язково неподалік від кордону. Серед запорозьких лідерів-ватагів цієї формації найбільш відомими були Макар Перебийніс (отаман Левушківського куреня), Пуш, Летючий⁵¹ та Тягун⁵².

Присутність запорожців на Очаківському степу (міжріччя Дністра та П.Бугу – Єдисані) серйозно турбувала керівництво Новоросійської губернії: у липні 1780 р. губернатор М.Язиков у своєму листі російському посланникові у Константинополі О.Стахієву просив докласти всіх можливих зусиль, аби, в силу умов Айналі-Кавацької конвенції, добитися виводу всіх запорожців за Дунай, оскільки впродовж 1778 – 1780 рр. мали місце кілька десятків випадків нападів запорожців-гайдамаків на околиці Гарду. Вбивства, грабунки, захоплення невільників стали на прикордонні найзвичайнішими речами. Через відсторонену позицію турецьких та кримських можновладців – очаківського паші та говтвянського каймакама,

---

⁵⁰ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775 – 1828. Историко-документальный нарис. – Одеса, 1994. – С. 13.

⁵¹ АВПРИ, ф. 90, оп. 90/1, 1781 – 1783 гг., д. 882, лл. 12, 14 об.

⁵² РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 315, ч. 1, л. 35. Відомості про гайдамацького ватага Тягуна та його загін взято з протоколу допиту запорожця Ничипора Карагуля.

приборкати запорожців здавалося йому можливим лише за умови втручання візира⁵³.

Наприкінці 1780 р. (вже вкотре!) від Порти було надіслано наказ усім запорожцям – переселитися за Дунай. Аби втілити його в життя, було послано полковника Герасима Коленка (Колінку) з військовою командою, який досить спритно та жорстко заходився знімати запорожців з насиджених місць. Більшість була змушена підкоритися. Кінець 1780 та початок 1781 року виведені козаки провели в Пазарджику (нині обласний центр у Південній Болгарії)⁵⁴. Очевидно, що ця зимівля була нічим іншим, як лише тимчасовою зупинкою на шляху козаків до місць, відведених під оселення у Південній та Східній Фракії, на узбережжі Егейського та Мармурового морів.

Зрозуміло, що переведення настільки далеко від рідних місць не могло не стурбувати запорожців. Знайшлося чимало невдоволених. Їх очолив полковник Степан Писарець. Навесні 1781 р. він з'їздив до Константинополя, де нібито був прийнятий султаном та отримав фірман з дозволом повернутися на Очаківський степ. Вірогідніше за все, що в даному випадку мала місце відверта інсинуація, оскільки подібний фірман ніяк не ув'язувався і з попередніми, і з наступними наказами уряду. Та байдуже, представникам «партії Писарця» потрібна була бодай формальна підстава. Такою і став сфальшований кимось (можливо, тим же М.Штригелем) документ. Фактично, відбувся розкол, оскільки частина запорожців під проводом Писарця самочинно пішла з Пазарджику на старе місце, на Тилигул. Тут вони відновили Кіш та церкву, головною реліквією якої став нібито справжній султанський фірман⁵⁵.

Окрім Тилигулу ще 2 запорозьких «коші» стали на Дністрі – в Маячці, неподалік від його гирла, та в самому гирлі. Фактично, ці коші являли собою лише риболовецькі заводи з невеликою кількістю куренів. Кількість неводів на них була такою: 4 на Тилигулі (один із них – церковний), 2 в Маячці та 5 на Гирлі (Дністровому). Загальна кількість козаків у всіх трьох поселеннях була трохи більше 300 осіб⁵⁶.

У цей же період запорожці знову «виринають» у Балті. Так, у грудні 1781 р. російський посланник у Константинополі Яків Булгаков скаржився на запорожців, які служили в Балті стражниками місцевого яничарського аги, та відлущували його кур'єра, прапорщика Петрова,

---

⁵³ АВПРИ, ф. 90, оп. 90/1, 1781 г., д. 839, л. 3.

⁵⁴ АВПРИ, ф. 90, оп. 90/1, 1781 – 1783 гг., д. 882, л. 12 об.

⁵⁵ АВПРИ, ф. 90, оп. 90/1, 1781 – 1783 гг., д. 882, л. 13.

⁵⁶ АВПРИ, ф. 90, оп. 90/1, 1781 – 1783 гг., д. 882, л. 13 об.

коли той проїздив через це містечко. У зв'язку зі згаданим інцидентом Булгаков ще раз просив султанський уряд (Порту), аби той прискорив виведення турецьких запорожців за Дунай⁵⁷. Тобто, ще й наприкінці 1781 р. запорожці, які не перейшли, згідно зі султанським фірманом, за Дунай, а продовжували знаходитися на Очаківському степу, ставали причиною напруженості у стосунках не тільки прикордонного командування, але й дипломатичних відомств Російської та Османської імперій. При цьому, то були не тільки свавільці-гайдамаки, але й козаки, які перебували на службі у місцевих можновладців.

Подібні звернення були неодноразовими, однак безуспішними, оскільки й всередині 1782 р. запорожці не тільки стояли кошем на Тилигулі, але й нікуди звідти йти не збиралися. Їх Кіш підпорядковувався новому очаківському паші – Хаджі-Алі Чатаджали, який поставив отаманом Гната Басанського. Клопотаннями військового осавула – Гаврила Близнюка⁵⁸, який як представник усього Війська знаходився при очаківському паші, їм було офіційно дозволено мати стаціонарну церкву, що свідчило про наміри цієї частини запорожців й надалі залишатися на землях Єдисану⁵⁹.

22 лютого 1782 р. очаківському, бендерському та хотинському пашам було чергового разу надіслано султанський фірман про необхідність переведення запорожців з Очаківського степу за Дунай, однак він був проігнорований як козаками, так і турецькими можновладцями⁶⁰. Так само ігнорувалися й наступні фірмани – аж до 1786 р. включно: частина запорожців вперто не бажала покидати територію Єдисану.

Це було зрозуміло – шлях на південь, до берегів Мармурового та Егейського морів, був шляхом у невідоме. За таких обставин навіть ті із запорожців, які залишалися на Балканах, намагалися влаштувати своє життя якось по-іншому. Деякі пропонували свої послуги турецьким можновладцям. Зокрема, згідно з донесеннями російського конфіденту з Сілеїстри, у травні 1783 р. запорозькі депутати відвідали місцевого пашу. Подробиці їх переговорів були йому невідомі, однак достеменно відомо, що запорожці у місті довго не затрималися. Можемо припустити, що предметом зносин був вступ їх на службу до паші⁶¹.

---

⁵⁷ АВПРИ, ф. 89, оп. 89/8, 1781 г., д. 589, лл. 56-60.

⁵⁸ АВПРИ, ф. 90, оп. 90/1, 1781 – 1783 гг., д. 882, лл. 14 об.

⁵⁹ АВПРИ, ф. 90, оп. 90/1, 1781 – 1783 гг., д. 882, лл. 11-11 об.

⁶⁰ АВПРИ, ф. 90, оп. 90/1, 1781 – 1783 гг., д. 882, лл. 14, 26-27 об.

⁶¹ АВПРИ, ф. 89, оп. 89/8, 1783 г., д. 1197, л. 8.

Поділ запорожців на «задунайську», «тилигульську», «молдавську» та «очаківську» частини тривав аж до кінця російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. Згідно з донесеннями російського розвідника капітана Герасима Чернова, наприкінці 1787 – початку 1788 рр., загальна диспозиція запорожців у турецьких володіннях була такою: до самого початку війни «задунайці» стояли Кошем у Катирлезі, трохи нижче дунайського гирла, але з початком війни знялися та виступили в похід (згодом, у 1778 – 1779 рр. їх місце зайняли некрасівці, які втекли від росіян з Кубані); до 500 козаків перебувало в Ясах, при молдавському господарі; ще 300, на чолі з полковником Люлькою («який сам не з колишніх запорожців»), знаходилися в Очакові при тамтешньому паші; решта ж, традиційно, стояла на Очаківському степу, здебільшого на Тилигулі⁶².

Загалом же, Кіш, очолюваний отаманом Якимом Гардовим, простояв «в урочищі Тузлі, або у верхів'ї Тилигулу», аж до середини 1788 р., до того часу, коли під зовнішніми обставинами – турецький тиск та російська агітація, частина козаків перейшла на російський бік – у чорноморці, а друга подалася за Дунай, де об'єдналася з рештою запорожців⁶³.

Пертурбації запорожців, які мали місце на території Османської імперії впродовж перших 10-12 років після ліквідації Січі, відсутність у них єдиного центру та чітко структурованої військової організації не тільки сприяли дезорієнтації козаків, але й викликали в багатьох із них скептичне ставлення до подальшого перебування під султанською владою. Все це, значною мірою, сприяло розігруванню «запорозької карти» росіянами. Повернення запорожців з турецьких володінь дозволило б російському урядові не тільки взяти їх під контроль, але й збільшити в південноукраїнському регіоні кількість іррегулярних військових з'єднань, в яких відчувалася гостра потреба, з огляду на можливу війну з Туреччиною, неминучість якої стала абсолютно зрозумілою після анексії Кримського ханства у травні 1783 р.

Уже 1 липня 1783 р. російський уряд оголосив колишнім запорожцям про намір відтворити з часом їх військо⁶⁴. На чолі відроджуваного війська постали нобілітовані запорозькі старшини Захар Чепіга та Сидір Білий. Згідно з наказом вони мали для початку зібрати 500 козаків-кавалеристів і таку ж точно кількість морської піхоти. Колишні січовики жваво відреагували на такий почин уряду, з

---

⁶² РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 304, ч. 2, л. 11.

⁶³ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 304, ч. 2, лл. 5-5 об.

⁶⁴ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 304, ч. 1, л. 1.

усіх усюд стікаючись під команду Білого та Чепіги. На кінець жовтня 1783 р. таких було вже вісім сотень⁶⁵. Однак багато з них не мали не тільки зброї та коней, але й більш-менш пристойного одягу. Уряд також не поспішав із вирішенням питання про сплату цим запорожцям жалування, не кажучи вже про відведення їм земель для оселення. До цього додалась протидія місцевої адміністрації та поміщиків, які будь-якою ціною намагалися втримати на місцях колишніх січовиків, більшість з яких на той час вже були вписані по ревізії міщанами, державними та поміщицькими селянами. Відлякувало запорожців і те, що військову службу вони мали відбувати, фактично, на рекрутських умовах. Через подібні негаразди майже третина козаків не змогли нести службу у створених загонах. Уже через рік, у листопаді 1784 р., у команді С.Білого перебувало лише 30 кінних і 253 піших козаків⁶⁶.

Наступив уже й 1785 р., а питання про інституалізацію Війська все ще вирішувалося «на папері». Так, у червні 1785 р. генерал-майор Іван Сологуб доповідав Г.Потьомкіну-Таврійському про бажання запорожців отримати тверді урядові гарантії щодо умов, на яких вони нести службу. Попри те, що Сологуб зголошувався самостійно (без участі С.Білого та З.Чепіги) до весни 1786 р. сформувати з колишніх запорожців п'ятисотенний козацький полк, самі запорожці не поспішали заступати під російські знамена. Зрештою, прискорити процес формування російським урядом війська з колишніх запорожців зміг лише початок нової війни з турками у 1787 р.

У зв'язку з намаганнями уряду Катерини II прискорити процес повернення запорожців слід особливо відзначити діяльність російського генерального консула у Молдавії, Валахії та Бессарабії Івана Северина. Його резиденція у столиці Молдавського князівства – Ясах перетворилася на справжню Мекку для всіх тих із козаків, які прагнули повернутися на батьківщину, оскільки лише відповідні документи, що видавав репатріантам консул (паспорти, подорожні) забезпечували легітимність повернення. У протилежному випадку «нелегалів» чекали серйозні проблеми у разі зіткнення з прикордонною сторожею чи вияву інтересу до їх персон з боку місцевої влади Катеринославського намісництва. Перспективи арешту та покарання були цілком реальними.

Необхідність швидкої та ефективної колонізації Півдня, яку чудово усвідомлювали та впроваджували у життя державні діячі імперії, змушувала їх докладати додаткових зусиль у справі

---

⁶⁵ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 304, ч. 1, л. 3.

⁶⁶ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 304, ч. 1, лл. 10-11

повернення втікачів. Слабкий на перших порах струмок рееміграції поступово перетворюювався на повноводну ріку. Починаючи з жовтня 1783 р., яським консулом було внесено корективи у механізм відправлення репатріантів до Російської імперії.

До цього часу участь консульства в цьому процесі обмежувалася пропагандистською роботою серед емігрантів та видачею їм документів. Відтепер же в Ясах з переселенців формувалися партії, які щомісяця відправляли на батьківщину⁶⁷. На це виділялися значні кошти. Під час слідування реемігрантів забезпечували харчами. Аби забезпечити переселенські партії від сторонньої небезпеки, до кожної з них було прикріплено кавалерійський конвой з донських козаків.

На початку 1784 р. прагнення до повернення на батьківщину охопило велику кількість запорожців, що перебували на теренах Очаківського степу та Буджаку. Головним чином це було пов'язано з рішучими заходами, яких вживав турецький уряд у справі переведення козаків на правий бік Дунаю. Зокрема маємо кілька звісток про відповідні звернення представників козацьких громад до російського військового командування та дипломатичних представництв. Важливу роль відіграла, як нам здається, й російська агітація. Російські конфіденти та розвідники, з числа тих же самих запорожців, під видом подорожуючих купців усе так же часто відвідували запорозькі коші та передавали тамтешнім старшинам маніфести, грамоти, листи від імені можновладців усіх можливих титулів та рангів. Причому тон цих послань уже не нагадував погрозові писання року, скажімо – 1776-го, а був напрочуд пафосним, сповненим високої патетики, з упором на релігійність запорожців: *«Православні! Усоромтеся свого нинішнього місцеперебування, уявіть собі, чи для того спаситель наш Ісус Христос спокутував вас чесною своєю кров'ю, аби ви служили бусурманам, гонителям віри та імені Христового!»* (лист Г.Потьомкіна-Таврійського. 1784 р.)⁶⁸.

Зрештою, запорожці почали всерйоз розглядати можливість повернення на територію Російської імперії та вступу на військову службу. Між кошем на Тилигулі та російським консульством у Ясах розпочався обмін кореспонденцією. Так, 6 лютим 1784 р. датовано лист військового старшини Гната Басанського до Івана Северина. Його доставив у Яси наприкінці того ж місяця чернець Далмат, який служив при військовій церкві Покрови Богородиці. Від імені всіх запорожців,

⁶⁷ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 26, лл. 62-63, 89-90.

⁶⁸ Российская национальная библиотека. Отдел рукописей (РНБ ОР), ф. 588, оп. 3, д. 82, л. 1.

що перебували на Дністрі та Тилигулі, було подано прохання відносно прощення провин та дозвіл на повернення. За свідченнями священника, кількість козаків, які перебували там, сягала 300-400 осіб⁶⁹. Чи всі вони бажали повертатися – питання спірне. Принаймні інші джерела приблизно того ж часу (березень 1784 р.) подають більш скромну цифру потенційних репатріантів – 200 козаків, тобто половина, або трохи більше від загалу⁷⁰.

Своїм зворотним листом (22 лютого) російський консул І.Северин пропонував запорожцям з'явитися в Ясах для отримання подорожніх документів та грошей на проїзд⁷¹. Наприкінці лютого аналогічне звернення від запорожців, що мешкали на Очаківському степу, отримав й новоросійський губернатор (невдовзі, правитель Катеринославського намісництва), бригадир Іван Сінельников. Обидва державні діячі невідкладно повідомили про це у своїх донесеннях князю Г.Потьомкіну-Таврійському. Останній чергового разу підтвердив цілковиту амністію та гарантії безпеки для всіх козаків, які побажали повернутися з Османської імперії⁷².

У результаті цього, вже з початку весни 1784 р. до Яс почали прибувати запорожці як з території самого Молдавського князівства (землі сучасних Молдови та Східної Румунії), так і з Буджаку та Єдисану. З них, а також з донських козаків та козаків-старообрядців (некрасівців і дунаків), липован, дезертирів з регулярного російського війська, формувалися переселенські партії. Запорожці включалися до цих переселенських партій на, так би мовити, загальних підставах та ніколи не виокремлювалися в документації з-поміж інших «забіглих російських підданців». Звісно, що за таких умов нелегко виокремити їх серед маси «*Иванов Васильевых*», «*Петров Михайличенков*» та тому подібних осіб, чий антропоніми були оформлені писарями консульства за тогочасними офіційними російськими нормами. Разом із цим, присутні у списках «класичні» запорозькі прізвиська на кшталт – Бандурко, Безрідний, Бублик, Буза, Булаг, Вихрастий, Гайдамачук, Гардиш, Губа, Гузир, Донець, Драпак, Дубина, Завірюха, Запорожан, Запорожець, Заєць, Кармак, Кияшко, Кочерга, Крайній, Краснощок, Крепило, Лях, Мажа, Мажара, Мандригела, Мовчан, Моторний, Найда, Недвига, Плига, Покотило, Похила, Рудь, Рябий, Сіромаха, Січевий, Скрипник, Сокіл, Сопілка, Тополь, Таран, Чернега, Чуприна,

---

⁶⁹ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 26, лл. 40-41.

⁷⁰ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 304, ч. 1, л. 4.

⁷¹ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 26, лл. 56-56 об.

⁷² РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 304, ч. 1, лл. 8-9.

Шпортун, Щур, Ярко, Яструб та ін.⁷³ Вони слугують для нас своєрідними маркерами, свідчать про присутність колишніх січовиків у всіх без виключення переселенських партіях, які готувалися до відправлення із Яс, впродовж 1784 – 1786 рр.

Всього за період з весни 1784 до літа 1786 років було сформовано та відправлено 12 таких партій (за консульською нумерацією – з 6-ї по 17-у), загальним числом переселенців 1352 дорослих переселенці-чоловіки (жінки та діти спеціально не обліковувалися):

Таблиця 1

Динаміка відправки репатріантів з Яс

№ партії	Дата відправлення	Кількість осіб (чоловічої статі)
6	01.03.1784	108 ⁷⁴
7	28.04.1784	115 ⁷⁵
8	04.05.1784	61 ⁷⁶
9	23.05.1784	79 ⁷⁷
10	23.06.1784	97 ⁷⁸
11	19.10.1784	106 ⁷⁹
12	02.02.1785	124 ⁸⁰
13	18.05.1785	146 ⁸¹
14	15.08.1785	73 ⁸²
15	20.12.1785	118 ⁸³
16	22.05.1786	325 ⁸⁴
17	24.06.1786	77 ⁸⁵
18	13.10.1786	80 ⁸⁶

Серед місцевостей на півдні Російської імперії, до яких із Яс на поселення відправлялися запорожці, згадуються нещодавно

⁷³ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 40, лл. 47-48, 91-92; д. 54, лл. 2-3, 87-89, 106-107, 156-156 об.

⁷⁴ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 26, лл. 62-63.

⁷⁵ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 26, лл. 89-90.

⁷⁶ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 26, лл. 91-91 об.

⁷⁷ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 26, лл. 123-123 об.

⁷⁸ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 26, лл. 163-164.

⁷⁹ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 26, лл. 222-223.

⁸⁰ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 40, лл. 47-48.

⁸¹ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 40, лл. 91-92.

⁸² АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 40, лл. 136-136 об.

⁸³ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 54, лл. 2-3.

⁸⁴ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 54, лл. 87-89.

⁸⁵ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 54, лл. 106-107.

⁸⁶ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 54, лл. 156-156 об.

заснований Херсон та Олешки, в яких запорожці стояли Січчю за часів кримської протекції⁸⁷.

Аспект, на якому хотілося б наголосити окремо – переважно чоловіча стать та холостий стан абсолютної більшості репатріантів, зосереджених у Ясах. У більшості сформованих переселенських партій або взагалі не було сімейних осіб, або ж вони склали лише 2-6 % від загальної кількості. Якщо ж і траплялися сімейні подружжя, то вони, здебільшого, не мали дітей (тому можливо, що були нещодавно створені). Антропонімія «сімейних» здебільшого класична російська. Маємо лише один випадок переселення запорожця разом із родиною – колишній січовик Тимофій Запорожець із дружиною, сином та 3 дочками⁸⁸.

Тобто, більшість колишніх російських підданців, з яких формувалися переселенські партії у Ясах, були людьми вільними, не обтяженими соціальними зобов'язаннями, а відтак і наділеними здатністю до високої мобільності. Часто-густо вони її демонстрували російським чиновникам: численними були випадки, коли репатріанти тікали подалі від переселенських партій, щойно Яси зникали за першим поворотом. Навіть серед «сімейних» відсоток втікачів становив близько 5 %⁸⁹. Кількість же «бурлаків», які трошки «підхарчувалися» в Ясах консульським коштом, отримали свої копійчини на проїзд до російських володінь та й «були такі», була на кілька порядків вищою. Куди вони йшли потім? Скоріш за все, або за Дунай, вглиб турецьких земель, або ще кудись... Куди ж саме?

Зовсім неподалік розпочиналися володіння однієї з найвпливовіших держав тогочасної Європи – імперії австрійських Габсбургів. Починаючи з кінця XVII ст., з часів «Священної Ліги», австрійська монархія кілька разів виступала союзницею монархії російської в її боротьбі проти османського панування в Європі. Це зрозуміло, адже цілі у держав були спільні – розподіл турецьких володінь на Балканах та в Північному Причорномор'ї. Вносячи кожен свою лепту в спільну справу, володарі й Австрії, й Росії, разом із цим, ревниво спостерігали за успіхами один одного, намагаючись своєю підтримкою не спричинити надмірного підсилення позицій союзників. Тимчасові охолодження в стосунках обох держав, або ж практична неможливість військової підтримки союзника ставали причиною того, що, наприклад, Росія залишилася осторонь під час австро-турецької

⁸⁷ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 38, л. 13; д. 45, лл. 2-3; д. 61, л. 22.

⁸⁸ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 54, л. 2 об.

⁸⁹ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 61, л. 22.

війни 1716 – 1718 рр., так само як і Австрія лише здалеку спостерігала за російсько-турецьким суперництвом у 1768 – 1774 рр.

Союзнницькі відносини обох держав раз по разу ускладнювалися ще проблемами захисту православних в Австрійській імперії. Росія, яка традиційно виступала ревнителькою «східно-кафоліческого» сповідання, всіляко підігрівала антикатолицькі та антиуніатські (читай – антигабсбурзькі) настрої серед сербів, трансільванських румун та решти православних підданців Габсбургів, у разі потреби надаючи їм притулок на своїй території. Свого апогею подібна практика сягнула на початку 1750-х років, коли кілька тисяч православних вихідців із південних районів Австрійської імперії, під проводом сербського граничарського офіцера переселилися до імперії Російської, заснувавши на землях сучасної Південної України дві військово-землеробські колонії – Нову Сербію та Слов'яносербію.

Охолодження стосунків між двома країнами внаслідок цього було дуже сильним і тривало аж поки Марію-Терезію (1717 – 1780) не змінив на престолі її син Йосиф II (1741 – 1790). Однак і в його правління (особливо до 1787 р., в якому було поновлено стратегічний антиосманський альянс з Росією) віденська дипломатія використовувала будь-яку слушну нагоду, аби взяти реванш за відтік досить значної кількості платників податків з імперії, який мав місце у 1750-х та 1760-х роках. Така можливість з'явилася ніде інде, як саме в Ясах, на початку 1785 р. Її об'єктом спокус та інтриг австрійських військових та дипломатів став ніхто інший, як запорожці, що перебували в цьому місті та його околицях.

Не можна сказати, що уряди обох держав занадто драматизували випадки такого «перетягування». Найбільш повно, на наш погляд, ставлення можновладців обох імперій до прийняття в підданство та службу втікачів один одного, сформулював ще на початку 1770 р. канцлер Російської імперії Микита Панін у своєму листі до командуючого 1-ої армії П.Рум'янцева: «...стосовно австрійських дезертирів: з одного боку, принизливо було б, якби ми, в доказ більшого ампресементу, їх військових людей видавали, коли вони наших не кричачись приймають, з іншого ж, – стан справ політичних вимагає уникати будь-якого у стосунках з ними охолодження...»⁹⁰. Краше, як то кажуть, і не скажеш. На теренах Молдавського князівства, де перебували численні втікачі з обох імперій, і під час воєнних дій, і в мирні роки, – й військові командири, й дипломати з однаковим

---

⁹⁰ РНБ ОР, ф. 563, оп. 1, д. 1, лл. 8-8 об.

азартом вели гру з переманювання підданців один одного. Ідеї популяціонізму та фізіократії, в основі яких лежала теза прямої залежності могутності держави від кількості її населення, фактично, обіймали місце офіційної доктрини всіх європейських держав у вік Просвітництва, та як не найкраще підготували ідеологічне підґрунття подібних «змагань».

Діяльність, подібну до російських консульств, та пов'язану із відправкою на батьківщину численних втікачів, здійснювали й австрійські дипломатичні представництва при дворах волоського (в Бухаресті) та молдавського (в Ясах) господарів. Й росіяни, й австрійці надзвичайно пильно придивлялися один до одного, без затримки доповідаючи у Санкт-Петербург та Відень про найдрібніші подробиці діяльності союзників-«конкурентів». Саме ці донесення російського консула й дають нам можливість з'ясувати роль, яку відіграли австрійські дипломати у вступі запорожців на службу Габсбургам. Зокрема нам відомо, що наприкінці серпня 1783 р., як в Бухаресті, так і в Ясах, секретарем цісарського двору Райкевичем було опубліковано маніфест Йосифа II до всіх вояків австрійської армії, які дезертирували, а тепер знаходяться на теренах Валахії та Молдавії. В тому разі, якщо вони повернуться, їм прощалися всі вини. Подорожні паспорти репатріанти могли отримати в австрійських консульствах⁹¹. Чимало втікачів вирішили скористуватися такою можливістю, та почали сходитися до названих міст, одним з яких були Яси.

Таким чином, і в часі, і в просторі, пересіклися дві людські хвилі. В Ясах постійно перебувало одночасно по кілька сот австрійських та російських репатріантів, які чекали свого часу для повернення на батьківщину. Серед «російських», як ми вже знаємо, було чимало запорожців. Можемо припустити, що серед «австрійських» так само численними були вояки граничарських полків Військового Кордону (№№ 13-17), які розміщувалися якраз на кордонах із Волоським та Молдавським князівствами⁹². За походженням, здебільшого, то були православні серби. З великою долею ймовірності ми можемо припустити, що контакти між граничарами та запорожцями таки мали місце. Не могли не мати. Й одні, й другі достатньо чітко мали уявляти свою типологічну спорідненість, яка відразу впадала в око всім без винятку стороннім спостерігачам ще з кінця XVI ст., не кажучи вже

---

⁹¹ АВПРИ, ф. 89, оп. 89/8, 1783 г., д. 1198, лл. 9-11.

⁹² Austrian Frontier Troops. 1740 – 1798. By Hollins David & Pavlovic Darko (illustrator) / Men-at-Arms (413). Series editor Martin Windrow. – Oxford: Osprey Publishing Ltd, 2005. – P. 5.

про них самих. Також зазначимо, що такому «очному» знайомству давно вже передувало й знайомство «заочне». Йдеться про рядових граничарів-переселенців Нової Сербії та Слов'яносербії, які, попри напружені стосунки керівництва цих поселень з січовою адміністрацією, нерідко приставали до запорожців, поповнюючи лави запорозької громади⁹³. Не виключено, що контакти ці відбувалися десь, під низькими стелями молдавських корчем, за келихом вина. Ностальгія за рідним краєм не гірше вина розв'язувала язика якомусь граничарові-дезертиру, розфарбовувала його розповідь яскравими спогадами про швидкий Дунай, про цісарську ласку (від якої й утік світ за очі)...

Все це, однак, було «лірикою». Чималу ж долю «прагматизму» привнесли в справу працівники австрійського консульства в Ясах, які, довідавшись серед «своїх» репатріантів що до чого, розпочали «працювати» із запорожцями, які вже по кілька тижнів чи навіть місяців перебували в столиці Молдавського князівства й чекали на відправлення на батьківщину, або ж тільки прибули туди, аби довідатися про правдиві умови повернення. Звісно ж, що й саме зовнішньополітичне відомство Австрійської імперії, й усі його дипломатичні представництва за кордоном були цілковито в курсі всіх обставин ліквідації Запорозької Січі, оскільки ще у вересні 1775 р. російською Колегією іноземних справ було відіслано копію маніфесту Катерини II до посольства у Відні, аби ознайомити габсбурзький уряд з його основними положеннями⁹⁴. Думаємо, зрозумілим було й те, що контр-агітація серед запорожців (хай вони на той час й були вже турецькими (молдавськими) підданцями) навряд чи сприйматиметься російським урядом як дружній вчинок.

Однак цілком зрозуміле бажання здобути кількасот «корисних» підданців для цісаря взяло верх над міркуваннями вищого порядку. Австрійці досить швидко загітували (можливо, не без допомоги золота) кількох запорозьких старшин, аби ті зголосилися стати ініціаторами вступу козаків на службу цісарю та оселення їх на кордоні з Туреччиною. Оскільки шила в мішку не сховаєш, про ці австрійські «ініціативи» незабаром стало відомо й працівникам російського консульства. Ті реагували як могли – коли вчасно посланою депешою, коли влучно сказаним словом...

---

⁹³ Документи того ж архіву Коша Запорозької Січі за 1750-і роки рясніють подібними випадками.

⁹⁴ АВПРИ, ф. 33, оп. 33/2, 1775 г., д. 62, лл. 37-40.

Конфлікт австрійського та російського консульств у Ясах став навіть предметом спеціальних розглядів дипломатичних відомств обох країн. Оскільки Молдавське князівство було васалом Османської імперії, у розбір конфлікту було втягнуто й амбасади в Константинополі. Яський консул І.Северин скаржився на неправомірні дії Райкевича⁹⁵. Той, в свою чергу, настійливо жадав вибачень від російського віце-консула Селунського, який занадто різко висловлювався з приводу деяких аспектів його діяльності⁹⁶. У цілому ж, конфлікт загасили на рівні консульств та амбасад, визначивши його не гідним монаршого розгляду. Фактично, російська сторона дала австрійській повну волю дій по відношенню до тих з її колишніх підданців, які мешкали на території Молдавського князівства впродовж п'яти та більше років. Натомість, ті зобов'язувалися не переманювати тих з них, хто виказав бажання повернутися та вже готувався до відправлення на батьківщину.

Спостерігаючи за хитросплетіннями консульських інтриг 1785 року, можна задатися запитанням – а що ж при цьому робила основна маса запорожців, які перебували в Ясах та погодилися пристати на австрійські пропозиції? Яким був шлях від колишніх січовиків до майбутніх граничарів? І чому вони на нього зважилися? Відповідь лежить, практично, на поверхні: російської «ласки» запорожці вже скуштували, відвідали й турецьку. В перше десятиріччя по ліквідації Січі ані російський, ані турецький уряд не спромоглися запропонувати запорожцям умови, на яких би вони могли нести військову службу, натомість, отримавши відроджену військову організацію, відповідну «нішу» в соціумах тієї чи іншої монархії, чітко окреслену територію під поселення. Лише чергова російсько-турецька війна розставить все на свої місця, й відбудеться інституалізація двох «постзапорозьких» військ – російського Чорноморського та турецького Буткальського. У році 1785-му частина запорожців, як не хотіла, не змогла знайти прийняттого для себе варіанту перебування ані в російському, ані в турецькому підданстві. Тож і вирішила пошукати щастя в австрійців, на Військовому Кордоні.

Отже, запорожці вирішили оселитися у володіннях Габсбургів, заступити в граничарську службу та розпочати нове життя під скіпетром, хоча й не православного, але ж таки християнського монарха – австрійського цісаря. Стосовно того, які ж саме із запорожців – «молдавські», «очаківські», «тилигульські» чи

⁹⁵ АВПРИ, ф. 89, оп. 89/8, 1784 г., д. 1198, лл. 8-10.

⁹⁶ АВПРИ, ф. 89, оп. 89/8, 1785 г., д. 1208, лл. 1-36.

«задунайські», зголосилися переселятися до Австрійської імперії, то ми вважаємо, що, в загальних рисах, слід погодитися з точкою зору, яку виказав ще П.Іванов⁹⁷. Згідно з нею, ці козаки належали до тієї гілки запорожців, яка до 1785 р. перебувала в князівствах Молдавії та Валахії, і не підпадали, згідно з умовами Кючук-Кайнарджийського миру та Айнали-Кавацької конвенції, безпосередній юрисдикції турецького уряду, що й дало їм змогу безперешкодно виїхати до імперії Габсбургів. Донесення російських дипломатів з Яс, за період 1784 – 1785 рр., підтверджують цей факт. Подібні погляди підтверджують і документи австрійського військового та цивільного командування. В них запорожці скрізь фігурують як підданці молдавського князя⁹⁸. Разом із цим, та ж документація російського консульства в Ясах, як уже йшлося вище, досить чітко показує нашу участь у цьому процесі й запорожців-«тилигульців». Ті з козаків, які у 1784 – 1786 рр. перебували на Нижньому Дунаї, в глибині турецьких володінь, навряд чи переселялися на Військовий Кордон разом із представниками двох вищезгаданих гілок запорожців. Разом із цим, було б неправильно (та й короткозоро) вважати, що серед тих, хто вирішив йти на Кордон, були виключно колишні січовики.

Вище ми вже казали про мішаний характер втікачів/репатріантів з/до Російської імперії, які перебували в Ясах, та й взагалі на всій території Молдавського князівства. Чималу частку репатріантів, що скупчилися в Ясах, склали донські козаки. Йдеться про дезертирів з російського війська часів війни 1768 – 1774 рр. Упродовж наступних 10 років більшість із них осіли, оженилися на молдаванках, однак не покидали думки про повернення на Дон. Перспектива їх виїзду разом із дружинами та дітьми спричинила досить жорстку протидію молдавського господаря, а тому російський консул І.Северин мусив тимчасово відкласти вирішення цього питання. При цьому та частина донських козаків, які не мали сімей, були вільні у своєму виборі⁹⁹. Тож, деякі з них могли влитися до маси «запорожців», що пристали на австрійські пропозиції¹⁰⁰.

---

⁹⁷ Іванов П. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1904. – Т. XXV. – С. 28.

⁹⁸ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 12-17.

⁹⁹ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, д. 45, лл. 11-11 об.

¹⁰⁰ Наприклад, серед граничар Німецько-Банатського полку, відряджених до Банатського корпусу в серпні 1789 р. згадано Івана Богучарського: HDA, f. 914, № 1617. Зрозуміло, що йдеться про носія східнослов'янської антропоміії, пов'язаної з верховим донським місечком Богучаром, розташованим неподалік від впадіння однойменної ріки у Дон (нині районний центр Воронежської області).

Скільки ж серед «запорожців» було представників решти етносів, тогочасної Російської імперії – залишається лише здогадуватися. Втім, це не особливо й важливо, адже в усі часи існування історичного Запорозжя етнічний характер його «лицарства» був саме таким – строкатим, але з переважанням українського елемента. Головним було відчуття належності до січового братства, бажання бути лицарем, запорожцем. Цього не бракувало, а тому вся та строката маса народу, яка під проводом справжніх січовиків вирішила йти за кращою долею на далекий австро-турецький кордон, так і полишилася в історії саме *запорожцями*.

Розділ II

Військовий Кордон: історія, структура, засади. – Переговори запорожців з австрійським військовим командуванням. – Умови прийняття в підданство Габсбургів. – Хід переселення. – Тимчасове перебування запорожців у Сомборі, Сєнті та Суботиці. – Оселення запорожців на австро-турецькому кордоні. – Чайкашський батальйон. – Німецько-Банатський граничарський полк. – Міліція Чарторійського. – Участь козаків в австро-турецькій війні 1788 – 1791 рр. – Невдоволення запорожців австрійською службою. – Втечі їх на низ Дунаю

Землі, на яких козаки хотіли бути оселеними, заслуговують на те, щоб дати бодай невеличкий нарис їх історичного розвитку. Початково Військовий Кордон (*Vojna Krajina*), формування якого припало на 1460 – 1480-і роки, було створено як окрему, від решти коронних земель, територію Угорсько-Хорватського королівства. Організацію його можна трактувати як оригінальну спробу організувати систему оборони держави. Ініціатором та творцем ідеї судилося стати королю Матвію Корвіну. Головним призначенням населення Кордону – граничар, було захищати кордони королівства з Османською імперією та протидіяти подальшій експансії турків. Територію Кордону було розподілено на кілька земель – Країн (*Krajina*), – які у свою чергу розподілялися на капетанії (*kapetaniji*). Найбільш ранніми, за часом виникнення, з цих військово-територіальних одиниць Кордону стали Яцька, Сребреницька (1463) та Сеньська (1469) капетанії.

Якщо вести розмову про території, на яких наприкінці XVIII ст., граничарами служили запорожці, то історія їхнього перебування у складі Військового Кордону є такою. У середині XVI ст. на землях між ріками Дравою та Куною виникла так звана Славонська країна. Свою назву вона отримала від однойменної історико-географічної області, розташованої вздовж рік Сави та Дунаю. Ця ділянка Військового Кордону складалася з 3 капетаній – Копривницької, Крижевацької та Іваничської. З 1568 р. у Славонській країні було введено граничарське самоуправління. Згодом комплекс прав та обов'язків граничар на всій території Військового Кордону було регламентовано так званим «*Statut valachorum*», кодексом граничарського права (1630 р.).

Внаслідок австро-турецької війни 1683 – 1699 рр. від турків було звільнено такі історико-географічні регіони, як Баранья, Бачка, Срем (частково). За Карловицьким миром 1699 р. їх було приєднано до імперії Габсбургів. Територію Військового Кордону було значно збільшено шляхом приєднання частини новоотриманих земель до Славонської країни. Уже в 1701 р. з цієї сукупності територій було утворено Славонську генерал-команду. До неї увійшли 3 граничарських полки – Градизький, Бродський та Петроварадинський, та 4 вільних військових міста (*komunitata*) – Петроварадин, Карловац, Земун та Брод.

План-схема міст Петроварадина (вгорі) та Нови Сада (внизу). Середина XVIII ст.

З 1701 до 1783 року місцеперебуванням Славонської генерал-команди було м.Осієк (сучасна Хорватія), а з 1783 р. – Петроварадин (нині частина м.Нові Сад, АО Восводина, Сербія). Протягом XVIII ст. мали місце й зміни у підпорядкованості Славонської генерал-команди (разом із усім Військовим Кордоном): до 1750 р. керівництво здійснювалося Військовою радою у м.Граці; у 1750 р. його було підпорядковано Державній Військовій Раді у м.Відні. Від цього часу саме вона стала вищим органом управління генерал-командами Військового Кордону.

Протягом другої половини XVIII ст. число та кількісний склад військових одиниць у складі Славонської генерал-команди змінювалися. Зокрема у 1763 р. було створено Чайкашський батальйон (з центром у м.Тітел), на військовослужбовців якого було покладено патрулювання легкими суднами – чайками (*šajki, šajki*) річкової системи Дунаю та його притоків, якими на той час проходив австрійсько-турецький кордон. Крім того, у період з 1783 до 1790 року, з Банатської до Славонської генерал-команди було передано граничарські полки Темишварського Банату, серед яких був і Німецько-Банатський граничарський полк № 12 (центр у м.Панчево). Починаючи з 1764 р., стандартний граничарський полк складався з 3 батальйонів, кожен з яких ділився на 4-6 рот¹⁰¹.

Якщо граничари-чайкаші патрулювали човнами річкові ділянки австро-турецького кордону, то межа на суходолі контролювалася кінними роз'їздами, а також за допомогою системи спеціально зведених веж – «чардаків», якими через певну відстань, був укріплений весь кордон.

Слід відзначити, що впродовж 1737–1753 рр., внаслідок реформ Марії-Терезії, організаційну структуру Військового Кордону було значно змінено: скасовано граничарське самоуправління та виборність офіцера з власного середовища; скорочено територію Кордону та число полків у генерал-командах. Від цього часу граничарські полки з ландміліції остаточно перетворюються на регулярне військо. Найбільш близькою аналогією цього процесу, з тогочасних українських реалій, може слугувати реформа Слобідських козацьких полків 1765 р., здійснена урядом Катерини II. Взагалі ж то, система Військового Кордону проіснувала до 1881 р. Анексія австрійським урядом Боснії, занепад Османської імперії та утворення незалежних балканських держав остаточно перетворили її на атавізм.

¹⁰¹ Hrvatski državni arhiv. Fond № 430 «Slavonska generalkomanda. 1701–1848». Sumarni inventar. Izgradila Zdenka Baždar. – Zagreb: HDA, 1999. – S. 2-5.

*Кінний граничар біля чардаку*¹⁰²

Саме такими були терени, на яких збиралися оселитися ті з запорожців, які не бажали ані турецького, ані російського підданства. Абсолютна більшість дослідників та архівні джерела безпомилково вказують на 1785 рік, як на рік появи численних груп запорожців в австрійських володіннях, на Військовому Кордоні. Втім, окремі представники запорозької громади могли потрапляти туди і раніше. Так, маємо звістку ще від 1720 р. про наявність козаків серед населення шанця Фелдвар Потисько-Помориської ландміліції¹⁰³. Що то були за козаки – невідомо. Можливо якісь емігранти-мазепинці. Принаймні маємо ще один сюжет, гідний більш прискіпливого розслідування.

Перетіканню невеликих груп запорозького козацтва на Військовий Кордон сприяв також маніфест австрійського імператорського двору від 10 січня 1769 р. Згідно з ним, на поселення

---

¹⁰² История Югославии / Под ред. Ю.В.Бромлея. – М.: Изд. АН СССР, 1963. – Т. 1. – С. 255.

¹⁰³ Поповић Душан Ј. Срби у Бачкој до краја осамнаестог века (историја насеља и становништва) // Посебна издања. Кн. СХСН. – Етнографски институт Српске академије науке. Кн. 3. – С. 45. – [Б.д., Б.м].

у Бачці та Темишварському Банаті запрошувалися всі колишні підданці Російської імперії, які мешкали на той час на землях Речі Посполитої, Молдавії та Валахії, однак й досі не заступили в тамтешнє підданство¹⁰⁴. Поява цього законодавчого акту, не в останню чергу, була пов'язана з бажанням австрійського уряду взяти реванш за російську агітацію до переселення православних сербів на південноукраїнські землі, яка тривала вже вісімнадцятий рік. Після 1775 р. цей чинний маніфест набув особливої актуальності для запорожців, які покинули рідні краї, оскільки вони прямо підпадали під дію його основних положень. Саме на нього посилалися й австрійські урядовці та військові, коли у 1785 р. постало питання про вступ до підданства Габсбургів колишніх січовиків.

Попередні перемовини запорозьких старшин з австрійським консулом в Ясах Райкевичем стали початком кількамісячного обміну документами між кількома відомствами та установами імперії. Саме завдяки представницькому комплексові службового листування за квітень – липень 1785 р. і виявляється можливою часткова реконструкція процесу переселення запорожців до австрійських володінь.

Перебіг подій був таким. Оскільки переселення запорожців планувалося в контексті їх оселення на Військовому Кордоні, опікуватися ним, насамперед, мали військове відомство Австрійської імперії та командування відповідних структурних одиниць Кордону. Тож до справи взявся військовий аташе австрійського консульства в Ясах капітан Бедеус. Саме до нього 1 квітня 1785 р. офіційно звернулися депутати від запорожців з проханням прийняти їх на цісарську службу.

Питання про те, хто ж саме був серед цих депутатів, залишається відкритим. На жаль, жоден із австрійських діловодних документів того часу, які були в нашому розпорядженні при написанні даної розвідки, не переходить в собі конкретних прізвищ – скрізь вони фігурують лише як «запорозькі полковники» (saporoger obrst)¹⁰⁵. Трохи світла на цю проблему може пролити документація російського представництва в Ясах, хоча й тут ми можемо лише робити найбільш логічні припущення. Зокрема серед запорозьких старшин, які, як уже йшлося вище, ще на початку 1784 р. вступили в дипломатичну гру з росіянами, згадується отаман Крилівського куреня Андрій Таран¹⁰⁶. Він же

---

¹⁰⁴ HDA, f. 430, fasc. 1, 1769, № 27, str. 1-7.

¹⁰⁵ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 2-3.

¹⁰⁶ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, 1784 г., д. 26, л. 56.

фігурує й серед репатріантів команди, яка формувалася в Ясах упродовж лютого-березня 1785 р. та складалася, переважно, з неодружених чоловіків (ймовірно, саме запорожців) – 111 від загальної кількості 124 особи, та мала бути відправлена на батьківщину у квітні¹⁰⁷. Один із чотирьох лідерів тилигульської козачої вольниці – цілком вірогідна кандидатура на роль *obrst'a*. Втім, це лише припущення... Хоча більш ретельне студювання біографій запорозько-задунайсько-чорноморської старшини 1780-х років ще може дати відповідь на це запитання. Як на вдалий приклад, можна посперитися на досвід одеського історика І.Сапожнікова, який небезпідставно припустив, що до переселення запорожців в Австрію може бути причетною ще одна помітна фігура тієї доби – Іван Сухина¹⁰⁸.

Попри свою посаду військового аташе, Бедеус не був наділений необхідними повноваженнями, щоб особисто вирішити це питання, а тому вже впродовж кількох наступних днів про запорозькі «ініціативи» були поставлені до відома інші чини. Найближчим із них був військовий управитель Буковини генерал-майор Карл фон Ерценберг, який на той час резидував у Чернівцях. Саме йому першим яський військовий аташе повідомив про всі обставини справи (6 квітня). Викладені ним події дають підстави вважати, що запорозькі старшини значно перебільшували кількість бажаючих переселитися на Військовий Кордон (гадаємо, що тут мала місце свідомо дезінформація з метою отримання найбільш сприятливих умов для вступу в службу). Зокрема запорожці запевняли, що вони делеговані від 8 000 (!) колишніх січовиків, які вже 10 років як мешкають на території Молдавського князівства¹⁰⁹. Це в той час, коли, як ми знаємо, загальне число всіх запорожців на території Османської імперії навряд чи сягало цієї цифри, а значна частина з них уже була переведена турецьким урядом на правий берег Дунаю, подалі від російського кордону. Звісно ж, забезпечити переселення такої кількості козаків «полковники» були не спроможні. Однак наголошували саме на ній, причому вказували, що всі ті козаки будуть мати коней та власну зброю. Натомість депутати просили відвести їм землю для оселення на турецькому кордоні в середній течії Дунаю, дозволити обирати

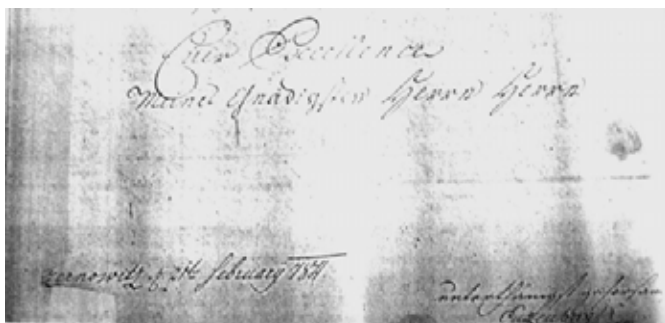
¹⁰⁷ АВПРИ, ф. 69, оп. 69/1, 1785 г., д. 40, лл. 47-48.

¹⁰⁸ Сапожников І.В. Іван Сухина – невідомий кошовий отаман Чорноморського війська // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя, РА «Тандем-У», 2000. – Вип. 5. – С. 259-267.

¹⁰⁹ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 2.

старшину (офіцерів) зі свого середовища та не силувати їх до одруження¹¹⁰.

Отримавши повідомлення з Яс (9 квітня), військовий губернатор Буковини, з огляду на важливість справи, наказав Бедусові не давати запорозьким депутатам поки що конкретної відповіді, оскільки незаплановане та спонтанне переселення козаків могло призвести до дипломатичного, чи навіть військового конфлікту з Молдавським князівством (та, відповідно, самою Туреччиною). Як найближчий (територіально) представник австрійського генералітету, Ерценберг наділив Бедуса повноваженнями надалі вести переговори з запорожцями. Крім того, він настійливо рекомендував яському аташе розтягти їх на кілька тижнів, та, паралельно з цим, відшукати кількох спритних унтер-офіцерів, бажано слов'янського походження, з числа тих, що перебували при консульстві, видати їм «представницькі» гроші та приставити на деякий час до запорозьких депутатів. У такий спосіб, під час приємного спілкування у шинках, ці конфіденти могли б не тільки придивитися до них, але й дізнатися правду про справжню кількість запорожців, їх озброєння тощо¹¹¹.

*Автограф генерал-майора Карла фон Ерценберга*¹¹²

Наділивши Бедуса необхідними повноваженнями та інструкціями, барон Ерценберг вважав за необхідне якомога швидше поставити до відома військове відомство Австрійської імперії. Того ж дня (9 квітня) у своєму рапорті до Державної Військової Ради у Відні Ерценберг не тільки доповів про «яські обставини», але й поділився

¹¹⁰ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 3.

¹¹¹ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 4.

¹¹² Державний архів Чернівецької області (ДАЧНО), ф. 1178, оп. 1, спр. 225, арк. 6 зв.

своїми міркуваннями з приводу того, як найкраще вирішити запорозьку справу.

Перш за все, Ерценберг поспішив позбавитися навіть перспективи можливого оселення запорожців на ввірених йому землях – на Буковині, наголошуючи на тому, що в Буковині бракує землі для оселення 8 000 нових поселенців. Звісно ж, що губернатор хитрував. Земель вистачало – йому це було відомо краще за будь-кого, оскільки саме він докладав чималих зусиль до залюднення цього, нещодавно віднятого від турків, краю колоністами різних національностей – німцями, росіянами-старообрядцями (липованами) та іншими. Близькість кордону з васалом Османської імперії – Молдавським князівством, теж потребувала присутності на Буковині значних військових сил. Чому ж тоді військовий губернатор краю бажав якомога швидше спекатися запорожців? Мабуть тому, що вбачав у них елемент, занадто анархічний, такий що важко вписати в загальну канву його особистого бачення майбутнього Буковини у складі Австрійської імперії¹¹³.

Натомість Ерценберг запропонував Державній Військовій Раді розмістити козаків на землях Військового Кордону між Чайкашським батальйоном та Німецько-Банатським граничарським полком. Таким чином козаки були б оселені вздовж нижньої течії р.Тиси та могли б човнами патрулювати австро-турецький кордон по Дунаю. При цьому губернатор виявив непогану обізнаність із обставинами військової служби запорожців у минулу російсько-турецьку війну (1768 – 1774 рр.), коли чимало козаків служили у складі російської Дунайської флотилії та з успіхом воювали проти турок. У цілому ж, Ерценберг вважав за доцільне прийняти козаків на службу, задовольнити їх зброєю, обмундируванням, грошовим та натуральним жалуванням¹¹⁴.

Наступні три тижні позначилися відносним затишшям – капітан Бедеус та його підручні у Ясах, у силу ерценбергових інструкцій, «привидлялися» до запорозьких старшин, а сам генерал-майор Ерценберг чекав відповіді з Відня. Тим часом у Відні, з подання Державної Військової Ради, справу розглядав цар – Йосиф II.

Розгляд закінчився 27 квітня 1785 р., коли імператором було апробовано доповідь Ради, наказано прийняти запорожців на австрійську військову службу та оселити вздовж обох берегів р.Тиси.

---

¹¹³ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 5.

¹¹⁴ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 6.

Австрійський цісар Йосиф II (1741 – 1790)

Починаючи з дня підписання наказу, козаки мали забезпечуватися провіантом та підйомними грошима. Як одна з найважливіших умов їх вступу на австрійську службу, за ними зберігалось право дотримуватися холостого стану. Завідування «Запорозькою комісією» на місцях покладалось на генерал-майора Ерценберга (Чернівці) та капітана Бедуеса (Яси)¹¹⁵.

Отримавши на початку травня цісарський наказ, генерал Ерценберг відіслав його копію капітану Бедуесу в Яси. Той, у свою чергу, здійснив переклад, зняв з нього копії та роздав запорозьким депутатам, аби вони поширили його по всіх осередках козацтва на території Валахії, Молдавії та Бессарабії. Це мало неабиякий ефект – уже через кілька днів запорожці почали переходити на Буковину.

Не можна повністю виключати й присутність запорожців, у перше десятиріччя по зруйнуванню Січі, на теренах самої Буковини. Вірогідніше за все, що на цих землях козаки подекуди інтегрувалися до складу громад ще одних втікачів – російських старообрядців-липован. Принаймні на це натякає як документація австрійського військового командування на Буковині за 1785 – 1786 рр., згідно з якою планувалось об'єднати переселення запорожців та липован до Бачки та Банату¹¹⁶, так і офіційні російські документи (останні тим більше цікаві, що пов'язані з діяльністю князя Г.Потьомкіна-Таврійського з формування Війська запорозьких вірних козаків (чорноморців)). В одному із них прямо йдеться про очікування на перехід запорозьких «*козаків з липованських селищ*»¹¹⁷.

Можливо, так і було, однак ми вже знаємо, що генерал Ерценберг будь-що намагався уникнути їх надмірного скупчення на ввіреній йому території, а тому вже 27 травня доповідав до Державної Військової Ради, що хоча запорожцям у Чернівцях з військових магазинів й видається щодня по 6 крейцерів та 2 фунти хліба на кожного, однак подальшої можливості концентрувати козаків на теренах Буковини немає. Тож він запропонував Раді, аби козаки відразу з Молдавії переходили до Семигороддя, оминаючи Буковину. Бажаючи якнайшвидше позбавитися запорожців на Буковині, Ерценберг, між тим, висловив і кілька конструктивних порад відносно

---

¹¹⁵ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 7-8.

¹¹⁶ Ethnographie der Österreichischen Monarchie von Karl Freiherr von Czoernig, mit einer ethnographischen Karte in vier blaettern. – Band III: Historische skizze der Volkerstämmen und Colonien in Ungern und dessen ehemaligen Nebenländern. – Wien: aus der Kaiserlich-Koeniglichen Hof- und Staatsdruckerei, 1857. – S. 149.

¹¹⁷ РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 304, ч. 2, л. 11 об.

оптимізації їх переселення. Зокрема він поклопотався перед Радою про необхідність видачі фуражу для коней, оскільки деякі запорожці, за козацьким звичаєм, вели з собою по кілька коней. Також він наполягав на необхідності звільнення козаків від сплати проїзного мита, та вважав за доцільне, аби козаки пересувалися групами не менше 500 чоловік, оскільки це дозволить їм вчинити опір молдавським військам, якщо ті побажають не пропустити їх за межі князівства¹¹⁸.

Уже наприкінці травня (20-ті числа) перші партії запорожців, зосереджених на молдавських та буковинських землях, перетнули кордон Молдавського князівства з Австрійською імперією¹¹⁹. Вони опинилися на теренах історико-географічної області, відомої в той час під офіційною німецькою назвою Малої Валахії (*Kleine Walachie*) або Семигороддя (*Siebenbürgen*) (також Ерделю (угор. *Erdély* та рум. *Ardealu*) та Трансильванії (лат. *Transilvania*))¹²⁰.

Приблизно тоді ж (25 травня) генерал-майор Ерценберг отримав у розпорядження текст інструкції, яка регламентувала найбільш важливі моменти, пов'язані із прийняттям та оселенням запорожців¹²¹. У цілому, все зводилося до такого. Автоматично обер-офіцерські та унтер-офіцерські чини козацькій старшині не надавалися. Натомість до кожної переселенської групи необхідно було приставити по одному офіцеру австрійського війська¹²². У випадку, якщо переселення запорожців викличе відкритий спротив молдавської влади, то не приймати їх, а виставити з австрійських володінь, як бунтівників. Командирові Славонської генерал-команди – генерал-майорові Женейну, слід негайно підготуватися до прийому козаків та, насамперед, підшукати на території, ввіреної йому генерал-команди, значний пустир, на якому б можна було влаштувати тимчасовий козацький табір, а на вибране місце відправити Вюртемберзький полк, який би підтримував дисципліну та контролював процес розподілу запорожців по військових командах. Визначено було пільги для запорожців: звільнення від сплати мита; забезпечення квартирами, провіантом та фуражем¹²³. Маршрути слідування запорожців до місць поселення було визначено такі: ті з них, хто мав оселитися у Бачці повинні були, перетнувши кордон, простувати теренами Солноцької та

¹¹⁸ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 9-11.

¹¹⁹ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 1, 18.

¹²⁰ Оскільки в українській мові найбільш поширеною формою є «Семигороддя», то й надалі ми вживатимемо саме її.

¹²¹ Переказ повного її тексту див.: *Додаток № 10*.

¹²² HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 12-13.

¹²³ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 14-15.

Біхарської жупаній (нині області Саладж та Біхор в Румунії), тим же, хто прямував до Банату, слід було подорожувати землями Арадської та Крашовської жупаній (області Арад та Караш-Северін у сучасній Румунії)¹²⁴.

Відаючи належне надзвичайно виваженій тактиці та прагматичній позиції австрійського уряду, не можна не помітити й того, що від самого початку свого переселення запорожці розглядалися ним виключно як елемент, який за сприятливих обставин слід було б використати заради досягнення цілком конкретних цілей – зміцнити обороноспроможність Військового Кордону, взяти дипломатичний реванш перед союзницькою Росією за її надмірну активність у розігруванні «сербської карти», зменшити кількість запорожців, які могли б у разі наступних війн із турками діяти проти тих же австрійців... Продовжувати можна довго, однак кожен із пунктів буде свідченням простого та беззаперечного факту – будь-яка імперія, насамперед, дбає про інтереси імперії. Те, наскільки вона відчуває потребу в тій чи іншій категорії своїх мешканців, зрештою й визначає особливості політики по відношенню до них. З цих позицій розглядалися й запорожці. А оскільки шляхом уніфікації та створення абсолютистської моделі держави імперія Габсбургів просунулася набагато далі, у порівнянні з тією ж Росією, то в ній не залишалося місця та можливості збереженню традиційної організації та способу життя запорозького козацтва. Осягнення цього прийшло досить швидко – вже в перший рік-два їх перебування в австрійських володіннях. Поки ж що переселення тривало.

Австрійський уряд підключив до його патронажу практично всіх цивільних та військових губернаторів – Буковини, Семигороддя, Бачки, а також Військового Кордону. Оскільки вже в першій половині червня 1785 р. козаки в значній кількості з'явилися в адміністративному центрі Семигороддя – Темишварі (нині м.Тімішоара в Румунії), Державна Військова Рада наказувала командуванню Темишварської генерал-команди (Семигородська ділянка Військового Кордону) забезпечити їх усім необхідним під час просування та перебування на теренах губернії¹²⁵. Наказано було готуватися до прийому нових вояків і командуванню Славонської генерал-команди¹²⁶.

---

¹²⁴ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 16-17.

¹²⁵ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 165, str. 4.

¹²⁶ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 165, str. 3.

Оскільки лівобережжя нижньої Тиси відносилось не до Військового Кордону, а знаходилося в складі «коронних» земель, відповідні настанови отримало й Угорське намісницьке правління у м.Буді. Зокрема 8 червня 1785 р. Державна Військова Рада повідомила його про прийняття цісарем рішення відносно оселення у Темишварському Банаті та у Бачській жупанії, вздовж р.Тиси, запорозьких козаків. Намісництву наказувалося негайно відрядити уповноваженого комісара для вибору тимчасового табору козаків та пасовищ. Оскільки планувалося оселення запорожців між Чайкашським батальйоном та Німецько-Банатським граничарським полком, необхідно було довідатися, у чиєму володінні знаходяться ці землі – державному чи приватному. Крім цього, разом із командиром Славонської генерал-команди намісницькому правлінню треба було підготувати обчислення грошових сум, необхідних для утримання запорожців¹²⁷.

Подібні розпорядження не могли не стурбувати угорських можновладців, оскільки означали лише одне – частину земель на самому півдні Бачки можуть передати з так званого «Провінціалу» (тобто, цивільних земель) до складу Військового Кордону. Слід сказати, що подібний хід неодноразово використовувався центральною імперською владою для того, щоб вгамувати земельні апетити угорської шляхти та в такий спосіб підірвати економічне підґрунтя мадярського сепаратизму. Стурбованість же неодмінно мала перерости у пряму чи приховану протидію намірам уряду.

Упродовж усього літа 1785 р. частина запорожців усе ще продовжувала стікати з усіх усюд до Яс та Чернівців. Причому, почувши про прийняття запорожців на австрійську службу, на Буковину почали переходити не тільки ті з колишніх січовиків, хто перебував на землях Молдавського князівства, але й ті, що мешкали на землях Речі Посполитої, зокрема з Поділля. Вірогідно, що серед цих осіб були не тільки справжні запорожці, але й чимало таких, хто просто вирішив пошукати нової долі. Той же військовий губернатор Ерценберг у червні повідомляв Військову Раду про те, що серед козаків вистачає й звичайних волоцюг, які не мають при собі не те що коней та зброї, а навіть і будь-якого одягу взагалі. У зв'язку з появою такої публіки й самі запорозькі депутати, які раніше просили, аби за ними було збережено їх традиційний одяг, передумали та просять видавати всім мундири австрійського зразка¹²⁸. Мундирів генерал-

¹²⁷ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 165, str. 1-2, 5-6.

¹²⁸ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 213, str. 1, 5.

майора Ерценберг їм не видав, розсудивши, що знайдуться й такі, що відразу повтікають, щойно отримують одяг та взуття, однак дав знати командуванню Славонської генерал-команди, аби приготували певну кількість обмундирування для роздачі запорожцям, щойно вони прибудуть на місце¹²⁹.

У липні 1785 р. Державна Військова Рада здійснила спробу (хоча й не дуже вдалу) прискорити перехід запорожців до місць запланованого поселення. З цією метою генерал-майорові Ерценбергу було наказано відправити до місць оселення у Бачці та Банату всіх запорожців, які скупчилися у Буковині (9 липня). Проміжним пунктом на шляху слідування призначався Темишвар, де вже знаходилася значна кількість козаків. Під час переходу до запорожців слід було прикомандирувати офіцерів та конвойних із місцевих полків Військового Кордону. Кінцевим місцем збору запорожців було призначено місто Сенту в Бачці, на правому березі р. Тиси¹³⁰.

Активізуватися потрібно було й генералітету Військового Кордону, під юрисдикцію якого, в кінцевому результаті, мали потрапити козаки. Тоді ж (9 липня) командиру Славонської генерал-команди генерал-майорові Женейну, який резидував у фортеці Петроварадині (штаб-квартира), наказано було направити до місця збору запорожців у Темишварі комісара з боку генерал-команди та одного військового хірурга. Комісар та хірург мали здійснити попередній огляд козаків на предмет їх придатності до граничарської служби. Якщо б під час огляду серед козаків було виявлено таких, які не здатні служити у війську, слід було б негайно вислати їх за межі австрійської держави. Головним критерієм відбору козаків слід було вважати не вік, а фізичний стан. Після огляду всіх придатних до служби планували розподілити на 3 категорії: моряків, кавалеристів, піхотинців, та сформувати у команди по 200 козаків¹³¹.

Комісар та хірург були відправлені до Темишвару наприкінці липня. Обидва вони служили у Німецько-Банатському полку, обидва були сербами (остання обставина була продиктована необхідністю бодай якось зняти мовну проблему, оскільки ніхто із запорожців не володів офіційною німецькою мовою)¹³². Відрядженим від генерал-команди офіцером, який упродовж кінця літа та всієї осені

---

¹²⁹ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 173, str. 1.

¹³⁰ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 213, str. 3-4.

¹³¹ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 213, str. 2.

¹³² HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 217, str. 1, 3.

контролював у Темишварі процес приймання на службу запорожців, став ротмістр Чакігієвич¹³³.

Фільтрація, як уже було сказано, розтяглася майже на 4 місяці (серпень-листопад) та була доволі жорсткою. Це видно хоч би з того, що фактично наприкінці 1785 р. в місці, запланованому під запорозький табір, опинилося лише кілька десятків козаків. Певній кількості з самого початку було відмовлено у прийомі на службу. Решта ж вичікувала. Та марно, оскільки генеральна лінія австрійського уряду так і залишилася незмінною. Запорожці мали служити у військових з'єднаннях Військового Кордону на тих же умовах, що й решта граничарів – сербів, хорватів, німців та румунів.

Усі козаки спочатку були розміщені у трьох бачванських містечках – Сенті, Сомборі та Суботиці (див. карту)¹³⁴. Стосовно запорожців, які перебували у Сенті, відомо, що перша їх група у кількості 25 козаків прибула до міста наприкінці 1785 р., а саме 16 грудня. Переважна більшість козаків усе ще знаходилася на теренах Семигороддя (Темишвар та його околиці) та навіть Буковини (Чернівці). Останнє видно з того факту, що й наприкінці лютого 1786 р. військовий губернатор Буковини генерал-майор Ерценберг продовжував отримувати від Державної Військової Ради з Відня інструкції з роз'ясненням правил та норм матеріального забезпечення запорожців¹³⁵. Зміст цих інструкцій полягав у такому: згідно з апробацією імператора наказано матеріальне забезпечення козаків здійснювати подібно до цивільних іноземних колоністів, тобто видавати по 3 крейцера добових на кожного козака під час переходу запорожців до Бачки та Банату; у тому випадку, якщо хтось із козаків захоче оженитися та вести сімейний спосіб життя, таких відразу відсилати до селищ Німецько-Банатського граничарського полку та надавати в їх розпорядження пусті домівки, яких там є достатня кількість¹³⁶.

Таким чином, у зиму з 1785 на 1786 рік нових переселенських партій запорожців у Бачці не з'явилося. Наступна ж з'явилася лише через 3 місяці – 20 березня 1786 р. Тоді до козаків, які вже перебували в Сенті, долучилося ще 37 їх товаришів. Надалі, з інтервалом приблизно в місяць, прибуло ще дві партії запорожців: 25 квітня – 53

---

¹³³ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 217, str. 2.

¹³⁴ Bács-Bodrog vármegye / Szerkesztette Dr. Borovszky Samu. – Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia épületében, 1909. – С. 248.

¹³⁵ HDA, f. 430, fasc. 66, 1786, № 8, str. 1, 3.

¹³⁶ HDA, f. 430, fasc. 66, 1786, № 8, str. 2.

козаки, та 26 травня – 87 душ. Загалом же, в чотирьох партіях до Сенти прибуло 202 запорожці¹³⁷.

У контексті даного нариса, який відтворює найбільш характерні обставини переселення запорожців до австрійських володінь, ми вважаємо за потрібне зупинитися спеціально на кількох моментах, пов'язаних із міфологізацією цього епізоду постсічової запорозької історії. Йдеться про кілька міфів, поширених у вітчизняній історичній літературі ще з часів Антоновича та Грушевського. Вони стосуються умов, на яких запорожці переселилися, та їх кількості.

Відносно умов, на яких оселялися запорожці на Військовому Кордоні, у вітчизняній історичній літературі серед частини авторів побутує думка про те, що їм було надано широку автономію. Вважається, що вони склали окремих полк у складі граничарських полків, залишили за собою право користуватися своїми зброєю, обмундируванням та амуніцією й обирати собі старшину. Більш того, декларується існування так званої «Банатської Січі»¹³⁸ у Сенті, яку протягом усього часу її існування очолювали кошові отамани. На це зауважимо, що існування «Банатської Січі» у межах австрійського Військового Кордону наприкінці XVIII ст. було абсолютно неможливим. Адже серія реформ проведених на теренах Військового Кордону ще впродовж 1735 – 1748 рр., не тільки остаточно скасувала залишки реальної граничарської автономії та уніфікувала всі сфери життя населення Кордону, згідно зі стандартами, встановленими австрійським військовим командуванням, але й спричинила еміграцію сербів-граничар до Російської імперії та заснування ними у 1751 – 1753 рр. Нової Сербії та Слов'яносербії¹³⁹.

Щодо кількості запорожців, які опинилися у Банаті та Бачці існує кілька стереотипних поглядів, що кочують по сторінках наукових видань, починаючи з середини XIX ст. Згідно з ними запорожці у кількості 8 000 осіб мешкали у м.Сенті. Дійсно, саме ця цифра – 8 000 козаків, фігурувала у відомостях, наданих запорозькими депутатами австрійському командуванню відносно кількості запорожців, які знаходяться у Молдавії, Валахії і Бессарабії та готові заступити на цісарську службу. І саме ця цифра традиційно наводиться багатьма

---

¹³⁷ Dudás Gyula. Kozák telep Zentán // Zentái Függellanveg. – Zentá, 1907, május 15; Стрипський Г. Нові звістки про запорозьку оселю на Угорщині // ЗНТШ. – Львів, 1907. – Т. 76. – С. 157.

¹³⁸ Якби така й існувала, то правильніше було б звати її «Бачванською», оскільки місто Сента територіально знаходилося не в Банаті, а у Бачці.

¹³⁹ Rothenberg Gunther E. The Austrian military border in Croatia, 1522 – 1747. – Urbana: University of Illinois Press, 1960. – С. 112-123.

авторами, починаючи з Гендльовика, як реальний показник чисельності австрійських запорожців. Втім, як видно з документів Славонської генерал-команди, австрійське командування вчинило досить жорстку фільтрацію запорожців, які прибували у межі імперії – в'їзд дозволили лише тим з них, хто спеціальними комісіями був визнаний здатним до військової служби за віком та фізичним станом; решту вислали¹⁴⁰. Не виключено також, що більшість запорожців, які спочатку зажадали вступу на цісарську службу, довідавшись про кондиції австрійського військового командування, відмовилася від початкового наміру. Загальна кількість козаків, які впродовж 1785 – 1786 рр. переселилися до Австрії, згідно з відомостями різних авторів та архівних джерел, коливалася у межах 1000 осіб.

Упродовж кінця 1785 р. та першої половини 1786 р. ті з запорожців, хто потрапив до Бачки, перебували в компетенції як центральної, так і місцевої влади, причому не тільки військової, але й цивільної. Серед вищих чинів та установ, які опікувалися новими поселенцями, фігурують: намісник жупанії Янош Латинович (Сента), командуючий Славонською генерал-командою генерал-майор Женеїн (Петроварадін), а також Угорське намісницьке правління (Буда) та Державна Військова Рада (Відень). Оскільки кількість нових прибульців виявилася значно меншою за ту, яку очікували, вирішено було не створювати для них окремого табу, а розмістити на квартири. Усіх козаків розмістили по двоє на квартири до місцевих хазяїв – сербів та угорців. Від самого початку вселення запорожців до Сенти, Сомбора та Суботиці їх утримання було покладено на бюджет Бачської жупанії (під час відвідин запорозьких команд у цих містах у липні 1786 р. цісар підтвердив такий стан речей). При цьому в жупанській касі спостерігався явний дефіцит коштів. Тож нові квартиранти стали тягарем не тільки для місцевих мешканців, але й для місцевої адміністрації, яка воліла у будь-який спосіб позбутися їх.

Окрім, власне, запорожців при їх команді знаходилися й австрійські військовослужбовці: шталмейстер, хірург та циркульник, двоє воєнних пекарів зі своїми чотирма помічниками, та троє офіцерів-гранічар¹⁴¹. Присутність у команді хірурга та циркульника відразу ж сталася в пригоді. Землі Бачки, прилеглі до Тиси, й нині є краї багністі, вологі, такі що густо поросли комишем та іншими йому подібними рослинами. Станом на кінець XVIII ст., коли система іригації в краї тільки-но починала будуватися, щорічні весняні розливи

¹⁴⁰ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 213, str. 3-4; fasc. 66, 1785, № 217, str. 1-3.

¹⁴¹ Стрипський Г. Нові звістки про запорозьку оселю на Угорщині. – С. 158.

Тиси (Темишу) означали початок спалаху епідемії місцевої малярії (так званої угорської лихоманки). Причому різновид цієї хвороби був таким дошкульним, що від неї потерпали навіть звиклі до «очеретяного раю» в пониззі Дніпра, Дністра та Дунаю січовики. Вірогідно, що мали місце й випадки, коли плин хвороби закінчувався смертю. У всякому разі, тон донесень військового та цивільного командування Бачської жупанії, в яких повідомлялося про тотальне захворювання запорожців, є явно стривоженим¹⁴². Зауважимо, що жертвою підступної лихоманки ставали практично всі нові поселенці придунайських земель Бачки та Банату. З історії іноземної колонізації цих країв за часів Марії-Терезії та Йосифа II відомо чимало випадків, коли вона викошувала цілі колонії французьких та італійських колоністів, переселенням яких цісарський уряд намагався розвинути в регіоні виноградарство, розведення фруктових та овочевих культур, шовківництво.

Не дивно, що зіткнувшись з таким нездоровим кліматом, частина запорожців воліла якнайшвидше покинути згублі місця. Втечі козаків з місць дислокації в Сомборі, Суботиці та Сенті стали причиною численних службових розслідувань та навіть судових розборів серед місцевого командування. Причому тривали вони й після переводу запорожців на турецький кордон – до Чайкашського батальйону та Німецько-Банатського полку. Розпочавшись ще влітку, вони тяглися аж до самого кінця 1786 р.

До організації втеч виявилися причетними й місцеві мешканці. Інколи їх «консультативна» та практична допомога носила безкорисливий характер. Так бувало у тих випадках, коли козаки приставали до різношерстих ватаг розбійників-гайдуків, що у великій кількості нищили малозаселеними придунайськими краями. Місцем для «підмовлянь», зазвичай, ставали місцеві шинки, а тому офіцери-гранічари, прикомандировані до козаків, повели жорстоку боротьбу як з тими, хто підмовляв до втеч, так і з тими, хто продавав козакам горілку. Внаслідок цього кількох мешканців Сенти, сербів за національністю, було кинуте до в'язниці¹⁴³.

---

¹⁴² Dudás Gyula. Kozák telep Zentán.

¹⁴³ АВ, ф. 2, кут. 140, № 26, стр. 2-3; Стрипський Г. – С. 158.

№ 1115.

Die 10ª Julii 1786^a

Supplicatio, ad Infantiam
Mentis Educatorem Senonensem
de illarum diversis Injuriis Contra Idem
Vigiliarum Praefectum à Koenigs, et
Adamum Tormer Acularium Senon. Con-
quiriturum, In Universitarii Jure.

Титул справи «Розслідування з приводу скарги маркітантів на майора Кнежевича, який кинув їх до в'язниці за те, що вони продавали горілку козакам». 4 липня 1786 р.¹⁴⁴

¹⁴⁴ АВ, ф. 2, кут. 140, № 26, стр. 1.

Інколи ж «підмовляння» були нічим іншим, як вербунком «на слободи», для оселення їх на землях місцевих угорських можновладців. Оскільки населення в їх мастках здебільшого було угорським, то козаки, зведені на слободи, швидко поодружувалися на місцевих мадярках, а вже їх діти, в масі своїй, влилися до складу угорського етносу¹⁴⁵. Зауважимо, що цим шляхом, вірогідніше за все, йшли не стільки справжні січовики, скільки решта вихідців з «російської» колонії у Молдавії, Бессарабії, Буковині та Валахії, які прийняли австрійське підданство.

Разом із цим, як видно з документів австрійського військового командування та цивільного уряду, згадувані бачванські містечка були лише збірними пунктами, в яких було зосереджено запорозькі команди протягом 1785 – 1786 рр. Влітку 1786 р., під час оглядової подорожі Бачкою, цар Йосиф II відвідав запорожців у Сомборі (8 липня), Суботиці та Сенті (9 липня). Візит цей, за пізнішими свідченнями істориків XIX ст., звернув на деякий час увагу австрійського суспільства на наявність нових та ще й екзотичних насельників у Бачці¹⁴⁶. Його обставини досить широко висвітлювалися в тогочасній віденській пресі, а також (як дещо запізне відлуння цього інтересу) стали причиною появи статті під назвою «*Saporoger Kosaken*» (Запорозькі козаки), вміщеної у випуску «*Wiener Taschenkalender*» (Віденського календаря) на 1788 р. Автором статті був ніхто інший, як радник російського посольства Григорій Іванович Політика, представник відомого козацько-старшинського роду та великий любитель української й запорозької старовини¹⁴⁷.

Загалом же, відвідини ці, які тривали не більше як кільканадцять хвилин та носили суто інспекційний характер, переконали австрійського цісаря в тому, що його нові підданці вже цілком придатні для того, щоб поставити їх до справжньої військової служби.

Саме з середини липня 1786 р. всіх запорожців перевели південніше, ближче до турецького кордону¹⁴⁸. Серед пунктів їх перебування згадані міста Нові Сад, Тітел, Ковиль, Панчево¹⁴⁹. Тоді ж їх, нарешті, забезпечили обмундируванням.

---

¹⁴⁵ Jankulov Borislav. Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku / Matica Srpska. Posebna izdanja. – Novi Sad, 1961. – S. 62.

¹⁴⁶ Szabadka. Szabad királyi város. Története. / Irta Iványi István. – Szabadka: Bittermann József Könyvnyomdájából, 1886. – O. 307.

¹⁴⁷ Щурат В. Жерела звістки Гендльовика про запорожців // ЗНТШ. – Львів, 1919. – Т. 128. – С. 40, 46.

¹⁴⁸ HDA, f. 430, fasc. 66, 1786, № 224, str. 1.

¹⁴⁹ Телпап Л. – С. 130; HDA, f. 430, fasc. 66, 1786, № 224, str. 1.

Питання про те, чи були запорожці обмундировані за австрійським зразком, чи ні, викликало дискусію серед науковців. Так, ряд авторів, розпочинаючи з В. Антоновича¹⁵⁰, зі скепсисом ставилися до єдиного відомого й на сьогодні графічного джерела, авторство якого належить Ф. Гендльовику, що зображує старшину запорожців у граничарському обмундируванні¹⁵¹.

Зауважимо, що проблема збереження запорожцями власних зброї та обмундирування відпала з порядку денного вже у перші дні по переселенню, коли з'ясувалося, що у більшості козаків немає пристойної зброї та мундирів і вони самі погодилися на казенне обмундирування¹⁵². Більш детальне знайомство з іншими зображувальними джерелами та історичною літературою¹⁵³ дозволяє стверджувати, що вбрання зображеного Гендльовиком козака не є класичним граничарським мундиром згадуваного періоду, а більше нагадує одяг іррегулярних з'єднань австрійського війська, так званих «фрайкорів» (фрайкорами називали волонтерські команди, які під час австро-турецької війни 1788 – 1791 рр. комплектувалися з числа перебіжчиків з турецького боку – сербів, болгар, волохів та ін.)¹⁵⁴. Їх опис дозволяє навіть «розфарбувати» зображення гендльовикового запорожця: високий капелюх був виготовлений зі шкіри та мав коричневий колір. Перо в капелюсі було біле, чаплине. Куртка була сукняною, позаду був пришитий широкий комір, який у разі потреби слугував за капюшон (на малюнку цього не видно, оскільки козак стоїть анфас). Замість шинелі слугував плащ. Шаровари були достатньо широкими, на турецький манер, жовтого кольору. Комплект доповнювався червоними вовняними панчохами та грубими шкіряними постоломи.

Нагадаємо, що розгляд даного сюжету є більш ніж доречним, оскільки в подальшій фольклорній традиції задунайського козацтва

---

¹⁵⁰ В. А. Поселения запорожцев в Банате // Киевская старина. – Том II (Июнь). – 1882 (Год первый). – С. 552.

¹⁵¹ Ausführliche und wahrhafte Schilderung der Saporoger kosaken vom Fähndrich von Händlowik, der sich geraume zeit um die Gegend der Wohnungen dieser Leute aufgehalten hat. – Pappenheim in Franckeu, 1789.

¹⁵² HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 213, str. 3-4; fasc. 66, 1786, № 8, str. 1-3.

¹⁵³ Вулетић Д. Војна граница: кроз старе планове и графичке приказе. – Сремска Митровица: Завод за заштиту споменика културе, 1996; Austrian Frontier Troops. 1740 – 1798. By Hollins David & Pavlovic Darko (illustrator) / Men-at-Arms (413). Series editor Martin Windrow. – Oxford: Osprey Publishing Ltd, 2005.

¹⁵⁴ Павловић Д. Србија за време последњег Аустројско-турског рата (1788 – 1791 г.). По архивској и другој грађи. – Београд: Штампано у Државној штампарији краљевине Србије, 1910. – С. 64.

ХІХ ст. епізод зі службою Габсбургам називався не інакше, як «службою за одержу» (див. текст пісні у Розділі ІІІ).

Запорожець-граничар. 1780-ті роки

Вочевидь, що для австрійського військового командування запорожці були явищем новим, малозрозумілим, а тому й вважалися елементом не надто певним. Саме цим може бути пояснено його прагнення не допустити їх скупчення в одному військовому підрозділі Військового Кордону. Принаймні маємо звістки про перебування козаків серед вояків Чайкашського батальйону, Німецько-Банатського полку, а також у міліції князя Чарторийського, яка хоча й не належала до частин австрійського війська, однак дислокувалася поблизу Кордону.

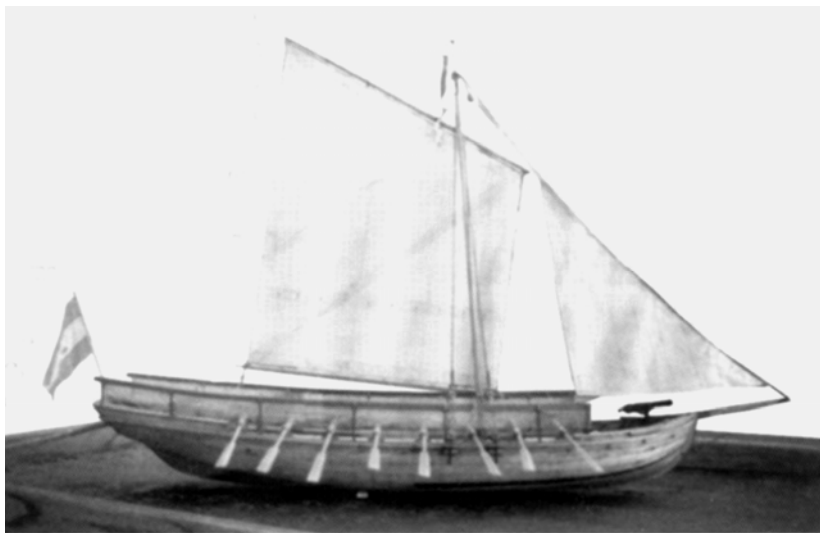
Попри таку розпорошеність, мали місце й постійні переведення козаків з полку до батальйону та навпаки. Це було пов'язано з доцільністю використання колишніх козаків-дунайців, які мали досвід морської служби для охорони кордону з Туреччиною по Дунаю, а колишніх піхотинців та кіннотників для служби у граничарському полку. Ось, наприклад, характерний для того часу витяг із службової документації Німецько-Банатського полку: «...*Іван Чайка, кондуктор, разом з іншими 4-ма козаками переведений з Чайкашського батальйону у 1786 р., згідно з директивою №...*»¹⁵⁵.

Якщо вести розмову про кожне із з'єднань, в яких служили запорожці, то треба відразу зауважити, що Чайкашський батальйон (*Tschajkisten Batalion*) (1763 – 1873), або як його ще називали офіційно «Тітельський граничарський батальйон», належав чи не до колоритнішого з усіх військових підрозділів Військового Кордону. Більшість славнозвісних вояків-чайкашів, відомих за історичними джерелами з XV ст., були за етнічною належністю сербами. Їх головним завданням було патрулювання на своїх легких річкових суднах – чайках (*шайках*) акваторії Дунаю і його приток, та перешкоджання спробам турків переправитися через ріку. Певний час, в епоху османського поневолення, чайкашська справа на Дунаї занепала, однак наприкінці XVII та на початку XVIII ст., внаслідок Карловацького миру 1699 р. та Белградського миру 1739 р., коли кордон Австрії із Туреччиною значно змістився на південь та проліг по ріках Дунаю та Саві, потреба у чайкашах стала очевидною. У процесі реорганізації Військового Кордону на його банатській ділянці (1763 – 1765 рр.), Державна Військова Рада прийняла рішення про необхідність організації флотського військового підрозділу на Середньому Дунаї, що й було зроблено у 1763 р. Новостворений батальйон отримав свою назву на честь своїх славних історичних

---

¹⁵⁵ ИАП, ф. 758, № 304, стр. 32.

попередників – чайкашів. Територією батальйона було призначено землі по нижній течії Тиси та по Дунаю, неподалік від злиття обох рік¹⁵⁶.

*Чайка Тігельського граничарського батальйону. Кінець XVIII ст.*¹⁵⁷

У 1780-х роках (саме в той час, коли до складу батальйону входили запорожці) військові команди були дислоковані в 12-ти населених пунктах на території Чайкашського батальйону: Верхній та Нижній Ковиль, Гардиновац, Кач, Тігел, Лок, Мошорин, Вілово, Чуруг, Господінце, Йозефдорф (Жабаль) та Сентіван (Чайкаш)¹⁵⁸.

Батальйон складався з 4 команд (кампаній). Особовий склад батальйону налічував 1116 вояків (1000 нижніх чинів та 116 унтер- та обер-офіцерів). Штаб батальйону розмістився в найбільшому тоді населеному пункті – Тігелу (який, до речі, налічував у 1786 р. лише

---

¹⁵⁶ Водич крoз архивське фондoве Архива Војводине / Јован Валрабенштайн и др. – Св. 1. – Нови Сад: Архив Војводине, 1999. – С. 9-10.

¹⁵⁷ Зображення моделі чайки Тігельського батальйону з експозиції Військового музею у м.Відні (Австрія). Оpubліковано: Austrian Frontier Troops. 1740 – 1798. By Hollins David & Pavlovic Darko (illustrator) / Men-at-Arms (413). Series editor Martin Windrow. – P. 33.

¹⁵⁸ АВ, ф. 8, кут. 1, № 20, стр. 1-2.

158 домів!)¹⁵⁹. Населені пункти, в яких мешкали граничари-чайкаші та їх родини, як на ті часи, були досить багатолюдними: Тітел (963 мешканці), Мошорин (1137), Верхній Ковиль (1102), Нижній Ковиль (592) і т.д.¹⁶⁰

Більшість козаків, зарахованих до Чайкашського батальйону, опинилися у Тітелу та Ковилі (Верхньому). Воліли вони триматися вкупі, тому й просили у командування, аби їм дозволено було, за їх звичаєм, жити «куреньями». Командування пішло їм назустріч – для запорожців, які служили чайкашами, у Ковилі впродовж 1786 – 1787 рр. було куплено 4 та побудовано 1 хату, на що було витрачено 169 форинтів¹⁶¹. Хати ті були типовими, фактично являли собою невеликі казарми (див. ілюстрацію¹⁶²) та могли вмістити щонайбільше 20-30 мешканців, з чого й можна припустити, що кількість запорожців у згаданому населеному пункті коливалася у межах від 100 до 150 осіб.

Поява запорожців серед військовослужбовців Чайкашського батальйону практично збіглася в часі з реформуванням усіх сфер життя чайкашів. Австрійським урядом у 1784 р. на території чайкашів було введено так зване кантоністське управління (скопійоване, до речі, в першій третині XIX ст. російським урядом та поширене у вигляді «військових поселень»). Від цього часу організація служби, господарства, дозвілля та навіть приватного життя були жорстко регламентовані відповідними настановами, інструкціями та циркулярами¹⁶³.

Соціальні експерименти уряду цісаря Йосифа II, перш за все, ставили за мету закріпити, поглибити та вкоренити вже існуючі особливості чайкашського побуту. Модель соціального устрою чайкашської громади, якою її прагнув бачити уряд, була глибоко патерналістською. Основними посередниками між урядом та рядовими чайкашами мали виступати нобілітовані офіцери – вихідці з граничарського середовища. Вони мали бути взірцем наслідування для решти чайкашів. Для цього генералітетом Державної Військової Ради був навіть розроблений своєрідний «кодекс честі». Згідно з ним

---

¹⁵⁹ Поповић Душан Ј. Срби у Бачкој до краја осамнаестог века (историја насеља и становништва) // Посебна издања. Кн. СХСН. – Етнографски институт Српске академије науке. Кн. 3. – С. 156.

¹⁶⁰ АВ, ф. 12, кут. 36, № 2811, стр. 406-409.

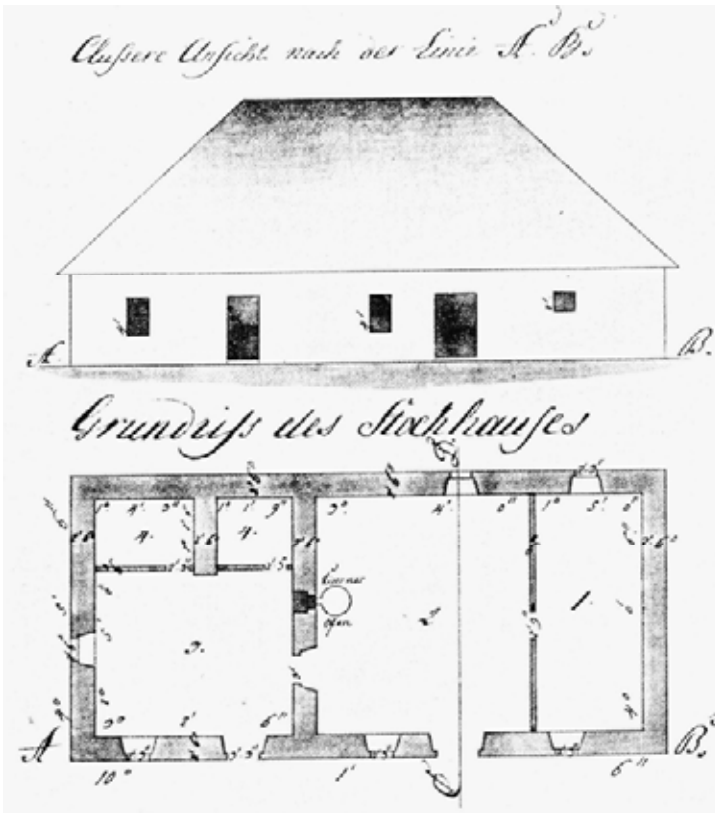
¹⁶¹ НДА, f. 430, fasc. 66, 1791, № 123, str. 1.

¹⁶² Вулетић Д. Војна граница: кроз старе планове и графичке приказе. – С. 7.

¹⁶³ Шајкашко питање / Написао Ђорђе Тапавица. – Нови Сад: Српска штампарија др. Свезозара Милегића, 1909. – С. 29.

офіцер-чайкаш мав бути людиною розумною, освіченою, терпимою вдачі, хазайновитою, тверезою, набожною і т.д.

Зовнішній вигляд та план граничарського будинку. Кінець XVIII ст.

Офіцери мали слідкувати за тим, щоб і їхні підлеглі повною мірою були носіями всіх перелічених вище чеснот. З цією метою, починаючи з кінця 1784 р., на території батальйону розпочалася боротьба за «тверезий спосіб життя» чайкашів. Вживання алкоголю та азартні ігри серед військовослужбовців були взяті під контроль командування. З цією метою всі трактири, які тільки існували на території батальйону, могли торгувати спиртним лише з настанням вечора та мали припиняти свою роботу не пізніше 21-00. «Корчемство» жорстоко

переслідувалося та каралося не тільки грошовими штрафами, але й тюремним ув'язненням.

Кожного тижня (!) офіцерами Чайкашського батальйону складалися звітні відомості про особовий склад команд, стан охорони здоров'я, розвиток сільського господарства тощо. Зібрані відомості відправлялися до командування батальйону, а воно, у свою чергу, тричі на рік відправляло власні звіти до Славонської генерал-команди у Петроварадині. Командування генерал-команди не менш пильно слідкувало за плином військового життя й економічного розвитку батальйону та, відповідно, рапортувало до Відня.

Втім, не слід вбачати в такій надмірній регламентації життя граничар лише прояви «кйккової дисципліни» та «німецької муштри». Рядові чайкаші та їх родини взамін вірної служби та «чесного» життя отримували, як би зараз сказали, достатньо повний «соціальний пакет». Охорона здоров'я здійснювалася за державний рахунок. Безкоштовним було й навчання у початкових кантоністських школах для граничарських дітей. Ціни на продукти харчування, якими торгували приїжджі торгівці по всій території батальйону, були фіксованими та встановлювалися верховним військовим командуванням. Будь-який рядовий чайкаш мав право позиватися на своїх начальників, обминаючи їх самих, до генерал-команди у Петроварадині, чи навіть до Державної Військової Ради. Офіцерам-чайкашам заборонялося мати землі на території батальйону, аби у них не виникало спокуси експлуатувати нижніх чинів¹⁶⁴... Перелік можна продовжувати досить довго, і кожен з його пунктів буде свідченням того, що внутрішній уклад життя чайкашської громади відзначався найбільшим демократизмом на загальному фоні Військового Кордону.

Німецько-Банатський граничарський полк (*Deutsch Banater Grenz Regiment*) № 12 (1765 – 1872) посів друге, після Чайкашського батальйону, місце за кількістю колишніх січовиків у своєму особовому складі. Передісторія та обставини створення цього полку були такими. У 1764 р. цісарський уряд прийняв рішення про відтворення ландміліції на теренах Банату. Землі на півдні Темишварського (Потиського) Банату відтепер відходили до складу Військового Кордону. З метою розбавити місцеве, переважно сербське, граничарське населення більш лояльним по відношенню до уряду елементом, було вирішено створити один граничарський полк, який би комплектувався за рахунок німецьких колоністів-католиків, які масово

---

¹⁶⁴ Шајкашко питање / Написао Ђорђе Тапавица. – С. 30.

переселялися до краю від самого початку його звільнення від турків року 1719-го. Вже в наступному 1765 р. такий полк було створено. У загальній нумерації граничарських полків Військового Кордону він отримав порядковий номер 12.

*Граничар Німецько-Банатського полку. 1767 р.*¹⁶⁵

---

¹⁶⁵ Austrian Frontier Troops. 1740 – 1798. By Hollins David & Pavlovic Darko (illustrator). – P. 19.

Загальна площа полкових земель, які тяглися вузькою смугою вздовж австро-турецького кордону по р. Дунай, дорівнювала близько 700 квадратних кілометрів. Адміністративним центром полку стало місто Панчево, розташоване неподалік від місця впадіння ріки Тиси (Темішу) в Дунай. Полк складався з 6-ти команд, які називалися *кампаніями* (німецькою мовою), або *четами* (сербською мовою), та дислокувалися в 12-ти населених пунктах полку.

Запорожці, яких було приписано до Німецько-Банатського граничарського полку, в більшості своїй були дислоковані в самому Панчеві. По-перше, це підтверджується запорозькою усною традицією, згідно з якою саме це місце фігурує як їх основний осередок під час перебування на австрійській службі, по-друге ж – документальними свідченнями¹⁶⁶. Зауважимо, що в розпорядженні дослідників, на сьогодні знаходиться не так вже й багато історичних джерел, на підставі яких можна було б прослідкувати перипетії військової служби запорожців у Німецько-Банатському граничарському полку № 12. Зокрема з-поміж 311 одиниць зберігання архівного фонду в Історичному архіві міста Панчева (АО Воєводина, Сербія), лише 2 одиниці відносяться до часу перебування козаків. Обидві – книги обліку сум, витрачених на забезпечення грошовим жалуванням та пайками військовослужбовців полку. Аналіз антропонімічного матеріалу цих джерел дозволяє стверджувати таке: 1) з усіх «кампаній» полку «запорожці» таки дійсно були зосереджені в його адміністративному центрі – місті Панчеві; 2) таки правильніше було б вести розмову про взагалі східнослов'янський, а не тільки український (запорозький) характер цієї людності. Й дійсно, серед антропонімів, які фігурують у документах, зустрічаємо, у переважній більшості, «класичні» українські та російські прізвища, й, частково, запорозькі прізвиська, на кшталт – «Гайдай», «Худоба», «Чайка», «Шайтанський» та тому подібні¹⁶⁷. Розуміючи, з огляду на повсякденні ономастичні практики XVIII ст., можливість найширшого трактування здобутого нами антропонімічного матеріалу, вважаємо, все ж таки, що він і в цьому випадку якнайкраще відбиває строкату етнічну палітру вихідців з Російської імперії, які перебували на території Молдавського князівства та, згодом, переселилися до австрійських володінь.

Оскільки саме Панчево посідало центральне місце в подіях «австрійської одисеї» запорожців, містечко це заслуговує на те, щоб

---

¹⁶⁶ Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина. – Том V (Январь). – 1883. – С. 48, 50.

¹⁶⁷ ИАП, ф. 758, № 118, стр. 193, 205, 208, 211, 214; № 304, стр. 32, 61, 65, 87.

бодай у загальних рисах змалювати найбільш характерні прикмети його життя. На той час, коли місто побачило своїх нових, незвичних для нього постояльців, воно вже розміняло сьоме століття свого життя (перші звістки про місто в літописах та хроніках датуються 1153 р.). Втім, великим міським центром воно так і не стало. Не в останню чергу тому, що неодноразово ставало ареною кривавих битв під час численних воєн турків-османів із сербами, угорцями, а згодом й австрійцями. Кілька разів місто вщент руйнувалося, проте його стратегічне розташування в гирлі Тиси спричинялося тому, що воно ж раз по разу відбудовувалося та населялося знову.

Чергового разу місто змінило своїх господарів у 1716 р., коли під час чергової австро-турецької війни цісарські війська під командуванням графа Клавдія-Флоримунда Мерсі востаннє та назавжди звільнили Панчево від турків. Від цього часу й починається відлік нового періоду в його історії.

План-схема укріплень Панчева. Середина XVIII ст.

Під владою австрійців місто починає швидкими темпами розвиватися. Якщо в 1716 р. в ньому знаходилася лише зруйнована турецька фортеця та сім десятків спустілих будинків, то вже через 2

роки в місті функціонувала пошта, аптека, баня, будувалися фортифікаційні споруди та казарми для гарнізону.

Упродовж 1720 – 1730-х років у місті з'являються численні споруди з каменю, в яких розміщувалася військова та цивільна австрійська адміністрація Панчевського дистрикту. За етнічним та конфесійним населенням міста переважали серби, німці та румуни. Якщо сербський елемент в місті був автохтонним та замешкував у ньому ще з турецьких часів, то поява німців була зумовлена урядовою політикою переселення малоземельних селян із Швабії та Тиролю (з 1723 р.). Румунів у населенні Панчева здебільшого презентували православні трансильванці, які переселяються з околиць Темишвару. Нові поселенці не тільки урізноманітнили етнічну палітру Панчева, але й доклали чимало зусиль для надання йому рис типового центральноєвропейського міста. Слід відзначити, що представники кожного з етносів селилися в місті окремо, утворюючи власні райони. Фактично, Панчево поділялося на сербське (православне) та німецьке (католицьке) місто.

Станом на початок 1780-х років у місті діяла фабрика з виготовлення армійського сукна, працювала пивоварня, аптека, пошта, функціонували військовий шпиталь, кузні, ремісницькі майстерні та торговельні крамниці. Цілком пристойно виглядала й решта міської інфраструктури – працювало кілька готелів, близько десяти трактирів та кав'ярень, цирульні, базари. Діяли дві православні церкви – Преображенська та Успінська¹⁶⁸, кілька католицьких, була й синагога. Кількість будинків у місті наближалася до тисячі¹⁶⁹...

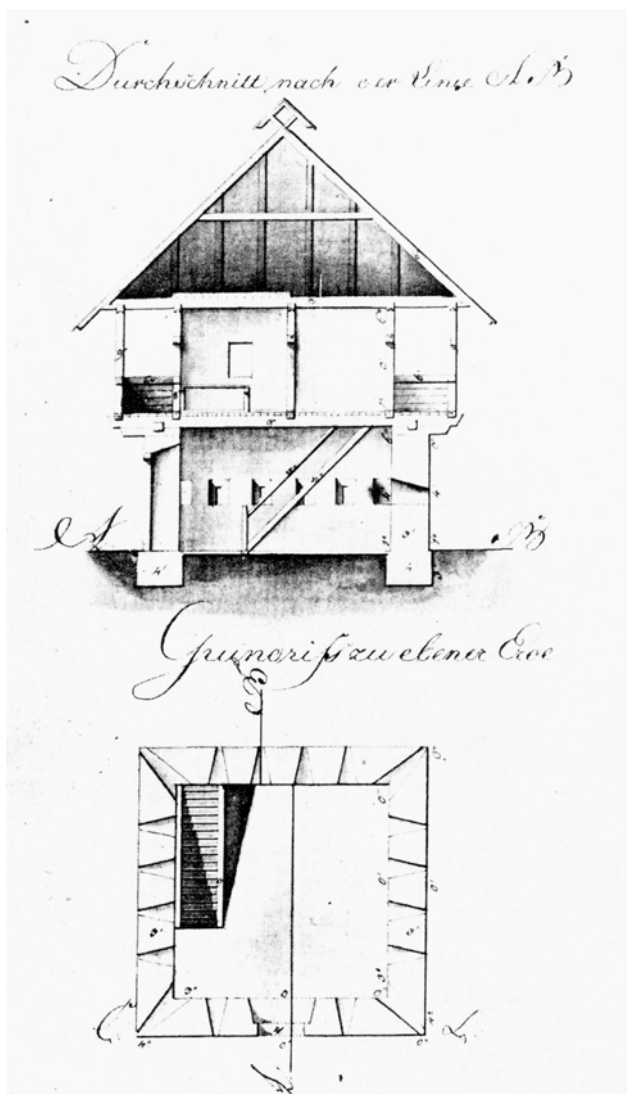
Служба граничар Німецько-Банатського полку полягала, насамперед, в охороні ввіреної їм ділянки кордону. Граничари кінними роз'їздами патрулювали дистанції між системою веж-чардаків. Чардаки ці були добре укріплені, подекуди мали навіть легку артилерію у вигляді картечниць та в разі небезпеки слугували чудовим захистом¹⁷⁰.

---

¹⁶⁸ Crkvena arhivska gradja u Vojvodini (popis) / Mr. Sredoje Lalić i dr. Velimir Mihajlović. – 8 (O – R). – Novi Sad: Zajednica arhiva Vojvodine. – Rukopis (svego 11 toma).

¹⁶⁹ Пецињачки С. Панчевачки дистрикт. 1717 – 1773. – Нови Сад: Будућност, 1985. – С. 212-247.

¹⁷⁰ Вулетић Д. Војна граница: кроз старе планове и графичке приказе. – С. 19.

**Типовий проект граничарського «чардаку».
Друга половина XVIII ст.**

Попри своє прикордонне становище, атмосфера, що панувала в Панчеві в ті роки, коли туди потрапили запорожці, вже небагато зберегла в собі духу Великого Кордону – Фронтіра. Одне з численних міст імперії австрійських Габсбургів – достатньою мірою впорядковане, розбудоване, вичепурене. Воно мало нагадувало не тільки знані вихідцям з Наддніпрянщини невеличкі сотенні містечка та військові слободи колишніх Гетьманщини та Запорозжя, а навіть і гамірні, по-східному неупорядковані великі турецькі та молдавські міста. Вірогідніше за все, що, з одного боку, ця «німецькість» Панчева вражала уяву новоспечених граничар-запорозжців, з іншого ж, – дратувала, оскільки цілком зрозумілим ставало, що вести в таких умовах традиційний запорозький спосіб життя навряд чи вдасться. Навіть той факт, що вже після перших казармених конфліктів австрійка почали дозволяти запорожцям мешкати в Панчеві окремо від інших граничар та навіть субсидіювали будівництво нових осель для них, не розрядив атмосферу. Для більшості колишніх січовиків ставало цілком зрозумілим, що вони, фігурально висловлюючись, потрапили з вогню в полум'я. Переконані, що подібні настрої були притаманні всім запорожцям-граничарам – як чайкашам, так і піхотинцям.

Серед військових одиниць, дислокованих на теренах Бачської жупанії, до складу яких наприкінці літа 1786 р. були включені запорозькі козаки, Л.Челап у своїй праці згадує й «міліцію Чарторійського»¹⁷¹. Згідно зі свідченнями цього дослідника загони цієї міліції у 1786 р. перебували у містах Суботиці (153), Нові Саді (151), Сомбору (148), Трговиште (151) та в кількох селищах Потиського дистрикту (157) – загалом 760 вояків¹⁷². Саме до їх складу, згідно з директивою австрійського командування, було включено частину запорожців.

Факт перебування «міліції» відомого польського магната поблизу південних кордонів Австрійської імперії вже сам по собі є цікавим історичним ребусом. Студіювання історії роду князів Чарторійських у

---

¹⁷¹ Челап Л. – С. 130.

¹⁷² Фрагментарність посилання Л.Челапом на використане джерело (ним було зазначено лише фонд – «Бачко-Бодрошка жупанија» та рік – «1786», на жаль, не дозволили нам відшукати поіменні списки загонів міліції Чарторійського, аби встановити питому вагу «запорозького елемента» в їх особовому складі. Не допоміг навіть фронтальний перегляд справ фонду та численні консультації з науковими співробітниками Архіву Воеводини. Ймовірніше за все, що використана у 1959 р. Л.Челапом архівна справа, наприкінці 1980-х років, під час «розукрупнення» центральних архівів у СФРЮ та відповідних перемішень архівних фондів, була передана до котрогось із муніципальних архівів Воеводини.

XVIII ст. дозволили встановити, що йшлося про Адама-Казимира Чарторийського (1734 – 1823), генерала земель подільських (з 1756 р.), одного з найбільших магнатів воєводства Руського. Достеменно відомо, що внаслідок великомагнатських чвар та інтриг А.-К.Чарторийський був змушений у березні 1785 р. покинути польські володіння та виїхати до Відня, скориставшись згодою цісаря Йосифа II прийняти його під протекцію. Чарторийський перебував в Австрійській імперії до кінця 1786 р., після чого, скориставшись зміною політичних кон'юктур у Польщі, повернувся на батьківщину¹⁷³.

Ймовірніше за все, що можновладець рангу Чарторийського виїхав за кордон у супроводі певної кількості власної надвірної міліції, яка була розміщена австрійським урядом подалі від польсько-австрійських кордонів, аби не наражатися на можливі провокації та дипломатичні суперечки.

Враховуючи той факт, що життя та діяльність А.-К.Чарторийського були найтісніше пов'язані із Поділлям, не буде перебільшенням припустити, що у складі його міліції був високим відсоток вихідців з правобережного козацтва, які традиційно несли службу у надвірних міліціях магнатів.

Зрозуміло, що за подібних обставин загони цієї міліції, дислоковані у безпосередній близькості, або в тих же самих місцях (як у випадку з Сомбором та Суботицею), ставали центрами тяжіння для запорожців, бодай з огляду на можливість поспілкуватись із земляками.

Не виключено, що й уряд цісаря Йосифа II, переслідуючи власні цілі у розигранні «польської карти», був зацікавлений у підсиленні військового потенціалу своєї креатури – А.-К.Чарторийського, та свідомо йшов на збільшення загонів його міліції за рахунок запорозьких козаків. Як нам здається, саме цією обставиною був зумовлений факт включення колишніх січовиків до «міліції Чарторийського» (гадаємо, що студіювання документів архівних установ Австрії та Польщі зможуть коли-небудь дати вичерпну відповідь на це питання).

Не варто, також, перебільшувати значення релігійного фактора та історичної традиції, яка, буцімто, могла б стати на перешкоді вступу колишніх січовиків, серед яких було чимало й колишніх гайдамаків, на службу до польського магната. Подібні «стримуючі чинники» часто

---

¹⁷³ Czartoryski Adam Kazimierz // Polski słownik biograficzny. – T. IV. – Krakow: Nakładem Akademii Umiejętności, 1938. – S. 252-253.

фігурують у спробах проєкції не самих вдалих історіографічних концепцій ХХ століття на події століття ХVІІІ-го.

В реальності ж історія Запорозжя часто-густо рясніє прикладами звичайного кондот'єрства січовиків та їх участі як найманців, у конфедераціях польських магнатів у завершальний період існування «першої» Речі Посполитої.

З огляду на те, що й перехід у підданство австрійських Габсбургів трактувався запорозькою традицією не інакше, як «службою за одержу», тобто звичайним найманством, альтернатива служби у надвірній міліції польського магната серед земляків, без «німецької муштри», була не гіршою з можливих.

Тож, вірогідно, що «міліція Чарторийського» вже в перший рік перебування запорожців в Австрійській імперії включила до себе певну частину козаків-мігрантів. Повернення А.-К.Чарторийського до Польщі, яке відбулося наприкінці 1786 р. – на початку 1787 р., відповідно, призвело до часткового відтоку запорожців з Військового Кордону.

Перші два роки перебування запорожців на граничарській службі в Австрійській імперії були роками відносного спокою, навіть без огляду на певний психологічний дискомфорт, пов'язаний із труднощами адаптації до нового середовища. Мине зовсім небагато часу й новоспечені граничари постануть віч-на-віч із труднощами більш глобального характеру – з труднощами воєнного часу.

У 1787 р., під час відвідин Російської імперії цісарем Йосифом ІІ та його участі в подорожі імператриці Катерини ІІ теренами причорноморського регіону, стратегічний альянс між двома державами було поновлено. У разі нової російсько-турецької війни австрійці зобов'язувалися підтримати росіян, вступивши в боротьбу на заході Балканського півострова. Тож, коли 28 серпня 1787 р., у зв'язку з турецькими претензіями на Крим, анексований росіянами у 1783 р., війна таки вибухнула, цісар віддав розпорядження про підготовку до військової кампанії, яка мала б розпочатися наступного року.

Оскільки воєнні дії на австро-турецькому кордоні неминуче мали розпочинатися з форсування водних рубежів – рік Сави та Дунаю, то річковим флотиліям було приділено найпильнішу увагу. Своім особистим наказом від 8 серпня 1787 р. Йосиф ІІ розпорядився, аби Чайкашський батальйон був приведений у стан повної готовності. Наказувалося терміново перевірити річкові судна, відремонтувати їх у разі потреби та оснастити всім необхідним.

Як з'ясувалося в процесі перевірки, на момент мобілізації в розпорядженні батальйону була недостатня кількість плавзасобів – 4 великі річкові чайки (по 8 та 6 гармат) та 5 так званих «пів-чайок» (чайок меншого водозміщення, з 2-4 гарматами на озброєнні). Цього було явно недостатньо для більш ніж тисячної команди чайкашів. Тому, згідно з рішенням Військової Ради, з верфі нижньоавстрійського міста Клостернойбурга до Тітела було терміново відправлено вниз рікою ще 4 чайки, 6 півчайок та 12 патрульних чайок¹⁷⁴. Кінець 1787 та початок 1788 р. пройшли для чайкашів у повсякденних виправах з охорони кордону та в підготовці до майбутніх баталій. Окрім патрулювання рік, чайкаші мали забезпечувати перевезення вояків та вантажів, здійснювати наведення наплавних понтонних мостів.

Згідно з планом австрійського командування впродовж воєнної кампанії 1788 р. чайкаші – «Чайкашське флотське відділення» мали діяти неподалік від місця поселення батальйону – в районі Белграда та Земуна. Там же були задіяні й інші сили: фрегати, бригагини та шлюпи імперських військово-морських сил – «Фрегатне флотське відділення»¹⁷⁵, а також легкі човни ірегулярних команд (фрайкорів), набрані з сербських волонтерів¹⁷⁶. Сукупність австрійських військових суден об'єднувалася у «Дунайську військову флотилію».

Якщо ж брати генеральну диспозицію військ на наступну війну, розроблену генералітетом у Відні, то з неї видно, що військовослужбовці Чайкашського батальйону мали діяти спільно з силами сухопутного Банатського корпусу (до нього належали й граничари Німецько-Банатського полку). Це тактичне з'єднання австрійських військ мало розвинути наступ на східному напрямку та оволодіти великими турецькими фортецями Відін та Нікопол у Північно-Західній Болгарії¹⁷⁷.

Тут би ми хотіли звернути увагу ось на яку характерну особливість. У повсякденній діловій практиці австрійського війська запорозькі козаки (за виключенням екстраординарних випадків) не виокремлювалися командуванням з-поміж загалу

---

¹⁷⁴ Шајкашка. / Уредник др. Славко Гавриловић. – Историја. Свеска II. – Нови Сад: Будућност, 1975. – С. 11 (ту частину дослідження, яка стосується подій австро-турецької війни 1788 – 1791 рр., було виконано, здебільшого, на матеріалах Військового архіву (Kriegsarchiv) Австрії у Відні – *В.М.*).

¹⁷⁵ Шајкашка. / Уредник др. Славко Гавриловић. – Историја. Свеска II. – С. 18.

¹⁷⁶ Павловић Д. Србија за време последњег Аустријско-турског рата (1788 – 1791 г.). По архивској и другој грађи. – Београд: Штампано у Државној штампарији краљевине Србије, 1910. – С. 68-80.

¹⁷⁷ Шајкашка. / Уредник др. Славко Гавриловић. – С. 17.

військовослужбовців Чайкашського батальйону, особливо в тій частині службової документації, яка звітувала про хід військових дій. Тож скласти уявлення їх участі у тій війні ми можемо лише невідривно від загальної картини виправ чайкашів проти турок на водах Дунаю.

*Стрілець Чайкашського батальйону. 1786 р.*¹⁷⁸

---

¹⁷⁸ Austrian Frontier Troops. 1740 – 1798. By Hollins David & Pavlovic Darko (illustrator). – P. 34.

Станом на лютий 1788 р. в розпорядженні вояків Чайкашського батальйону перебувало 1 восьмигарматна чайка, 8 шестигарматних, 11 чотиригарматних та 12 легких патрульних чайок без гармат. Усі судна були приведені в повну готовність та будь-якої миті могли вирушити. Загальна кількість офіцерського та рядового складу батальйону становила 934 особи. З метою підсилення особового складу стрілецької та артилерійської команд 3 лютого 1788 р. до батальйону було додатково відправлено 344 стрільці та 152 артилеристи. Здебільшого то були вояки сусідніх граничарських полків – Петроварадинського та Німецько-Банатського¹⁷⁹.

9 лютого 1788 р., після піврічної підготовки, Австрійська імперія оголосила війну Порті. Вже днем пізніше, 10 лютого, чотири чайкашські загони (кампанії) спустилися вниз Тисою та увійшли в Дунай. Більша частина чайок пішла вгору течією до Земуна, решта ж спустилася до Панчева. В околицях цих міст чайкашські команди й діяли впродовж березня-липня 1788 р. Головним чином їх участь звелася до в'ялих сутічок із приблизно такими ж за габаритами та озброєнням турецькими легкими суднами, які перешкоджали переправленню австрійських військ на лівий берег Дунаю, перевезенню військ та вантажів, наведенню понтонів. Ситуація змінилася з середини серпня 1788 р., коли значна турецька армія, яка до цього часу концентрувалася в районі фортець Ніша та Відіна, вдерлася на територію Темишварського Банату. На дунайській акваторії в цей же самий час з'являється сильна турецька флотилія, загальною кількістю близько 80 озброєних артилерією річкових суден. Упродовж серпня-жовтня відбулися значні водні баталії чайкашів із турками на акваторіях Дунаю поблизу Белграда та Панчева. Воєнна кампанія 1788 р. скінчилася з настанням холодів. Згідно з цісарським наказом від 8 листопада більшість чайкашів мала йти на вінтер-квартири до поселень на території Чайкашського батальйону. Поблизу Белграда, який того року так і не був взятий австрійцями, в Земуні залишалася 12 чайок (восьми- та шестигарматних) та 500 чайкашів¹⁸⁰. Гадаємо, що переважна більшість чайкашів-запорожців, які не мали родин та сталого обзаведення, зиму з 1788 на 1789 рік провели саме в Земуні.

Настання зимового часу припинило воєнні дії не тільки на воді, але й на суші. Та частина запорожців, яка служила в Німецько-Банатському граничарському полку № 12 і не була відряджена до

---

¹⁷⁹ Шајкашка. – С. 17.

¹⁸⁰ Шајкашка. – С. 20-23, 25.

Чайкашського батальйону, неодмінно мала брати участь у боях із турками у серпні-жовтні 1788 р. Найбільшою запеклістю вони відрізнялися саме в районі Панчева. Щомісячні відомості про стан особового складу полку № 12, укладені впродовж весни 1789 р., дозволяють нам стверджувати, що ця військова одиниця понесла значні втрати вбитими та пораненими. Усе це повною мірою було справедливим і по відношенню до запорожців, які служили в полку. Так, серед граничар, які перебували на лікуванні в польовому шпиталі у зв'язку з пораненнями, у квітні 1789 р., згадані Яків Голуб, Петро Щурко, Іван Балан, Ілля Чумак та Іван Бабин. Вірогідно, що питома вага запорожців серед особового складу граничарського полку № 12 значно знизилася після кампанії 1788 р. На цей процес впливало й те, що, як видно з документів, окрім вибуття через поранення, продовжувався й перевід запорожців з полку до Чайкашського батальйону¹⁸¹.

Чайкаші теж понесли значні втрати. Згідно з відомостями, складеними перед початком воєнних дій в березні 1789 р. в командах батальйону бракувало 241 чайкаша та 368 стрільців. Помітними були втрати й унтер-офіцерського складу. Саме цим фактом й були викликані переведення до батальйону граничар з інших полків (тільки з Німецько-Банатського полку до чайкашів було приєднано 222 вояки¹⁸²).

Підготовка австрійських військ до кампанії 1789 р. проводилася з урахуванням попередніх помилок. 15 квітня, коли згідно з цісарським наказом армія мала покинути вінтер-квартири, були видані й додаткові розпорядження щодо подальшої дислокації. Головні сухопутні сили Банатського та Ердельського корпусів мали перебувати на сході Темишварського Банату, аби унеможливити подібний до минулорічного прорив турецького війська з території Молдавського князівства. З цією ж метою 2 чайкашські команди впродовж усього навігаційного сезону здійснювали патрулювання кордону від Панчева до Оршови. Решта чайкашів (4 команди) мали діяти на Дунаї між Земуном та Белградом, беручи участь в облозі міста та його твердині – турецької фортеці Кале-Мегдан¹⁸³.

У цілому ж, локальні сутички австрійського та турецького війська в кампанію 1789 р. точилися майже виключно навколо Белграда. Місто було взято 8 жовтня. Капітуляція майже 5-тисячного турецького

---

¹⁸¹ HDA, f. 914, № 1617 (Grenz infanterie regiment № 12; F. 3646-50; ST).

¹⁸² Шайкашка. – С. 27, 29.

¹⁸³ Шайкашка. – С. 29, 31.

гарнізону Белграда дозволила австрійцям закріпити успіх та оволодіти ще двома турецьким фортецями на Дунаї – Смедеревим та Пожаревацом. Фактично, цими перемогами австрійці відкрили собі шлях вниз, до турецьких володінь у Північній Болгарії. Саме там мали точитися головні події року наступного. Зиму 1789 – 1790 рр. військовослужбовці Чайкашського батальйону та Німецько-Банатського граничарського полку, які перебували в складі Дунайської флотилії, провели на вінтер-квартирах у Земуні та Тітелі. Час зимового перепочинку було використано й для того, щоб полагодити та оснастити чайки, число яких, разом із трофейними турецькими, вже сягало 47 одиниць¹⁸⁴.

Передчасна смерть цісаря Йосифа II 20 лютого 1790 р. хоча й внесла певний розлад у плани кампанії 1790 р., все ж не могла змінити генеральної лінії – наступати. Наказом нового монарха – Леопольда II, 16 квітня було розпочато черговий акт війни. Оскільки вся течія Дуная вгору від Оршової була звільнена від турків, було прийнято рішення двинути всю Дунайську флотилію до Відіна. Чайкашський батальйон практично у повному складі був висунутий вниз рікою. У тому ж напрямку суходолом рушив і Банатський корпус під проводом графа Клерфейта. Просування війська вниз рікою було достатньо повільним, бо необхідне було влаштування великої кількості переправ через численні притоки Дунаю. Усе це затримувало й флотилію, яка мала рухатися синхронно з основними силами корпусу. На рубежі Відіна австрійське військо вийшло на початку серпня 1790 р. Чайкашська флотилія досить успішно відтіснила від міста турецькі військові судна, які спішно ретировалися вниз рікою. Перелякані швидким просуванням австрійців турки поквапилися укласти з ними перемир'я, що й було зроблено 17 вересня. Перемир'я мало тривати до травня наступного, 1791-го року. Тоді ж цісарським наказом усі австрійські війська, які перебували на півдні, мали повернутися на квартири. Команди Чайкашського батальйону, згідно з відповідними директивами, мали повертатися від Відіна в домівки, на територію батальйону. Всі чини з інших військових з'єднань, долучені до чайкашів впродовж війни, мали бути відкомандировані назад¹⁸⁵.

На цьому австрійсько-турецьку війну, фактично, було завершено. Впродовж наступного 1791 року воєнних дій обидві сторони уникали, а 4 серпня того ж року в болгарському місті Свіштові було підписано мирний договір. Таким був загальний перебіг подій, пов'язаних із

---

¹⁸⁴ Шайкашка. – С. 32-34.

¹⁸⁵ Шайкашка. – С. 37-41.

участю чайкашів в австро-турецькій війні 1788 – 1791 рр. Ще раз наголосимо, що оскільки запорожці, які служили в батальйоні, в більшості випадків не виокремлювалися спеціально серед маси його військовослужбовців, тож маємо всі підстави вважати, що їм довелося пройти через ті ж самі випробування, брати участь у тих же самих операціях, що й решті вояків-чайкашів.

Флотські команди Чайкашського батальйону повернулися до своїх домівок ще восени попереднього, 1790 року. Впродовж наступного року, як уже було сказано, чайкаші не покидали місць дислокації. У зв'язку з цим надзвичайно цікавим виглядає донесення командування Чайкашського батальйону до Славонської генерал-команди, датоване 23 липня 1791 р. В ньому йшлося про те, що впродовж останньої війни з турками більшість запорожців-чайкашів або загинули, або втекли з війська. Всього ж, станом на літо 1791 р., з них залишилося лише 9 стариків, які вже давно благають про відставку, у зв'язку з чим командування батальйону просило генерал-команду дозволити розпродати рухоме та нерухоме майно, яке полишили втікачі, аби компенсувати попередні витрати на їх обзаведення¹⁸⁶. Тоді ж, у 1791 р., остаточно зникають запорожці й серед особового складу Німецько-Банатського граничарського полку¹⁸⁷.

Відповідно до цього виникає ряд запитань чому ж саме, коли та за яких обставин більшість запорожців покинули австрійську службу. Якщо вести мову про причини цих втеч, то відзначимо, що підстав для невдоволення не бракувало.

Практично від самого початку їх перебування на теренах Австрійської імперії козаків стали використовувати на нехай і необхідних, але ж із козацької точки зору, принизливих земляних роботах. Зокрема на початку травня 1786 р. на укріплення берегів рік Тиси та Моришу, які широко розлилися, на зведення дамб та відвідних каналів було кинуте абсолютно всі війська, розташовані в головному місті Бачки – Сенті та в її околицях¹⁸⁸.

Мала місце й дискримінація православного населення, спроби уніфікувати православну обрядовість. Так, у тому ж 1786 р. урядом Бачської жупанії було видано розпорядження, згідно з яким всім православним дозволялося святкувати лише 27 із загальної кількості православних свят, та й то дозволялося це робити лише за

¹⁸⁶ HDA, f. 430, fasc. 66, 1791, № 123, str. 2.

¹⁸⁷ HDA, f. 914, № 1618, str. 1-590 (Grenz infanterie regiment № 12; F. 3648-50; ST)

¹⁸⁸ АВ, ф. 2, кут. 138, № 160, стр. 1.

григоріанським (новим) календарем¹⁸⁹. Найбільш шановане запорожцями свято Покрови Пресвятої Богородиці до переліку внесено не було, а тому й святкувати його вони змогли б лише потайки, «кулуарно».

Абсолютна більшість запорожців, які служили у двох вищезгаданих військових командах, були або нижніми чинами, або обіймали унтер-офіцерські посади. Принаймні у списках штаб- та обер-офіцерів полку і батальйону за період 1785-1790 рр. нами не було виявлено жодного запорожця, якому б австрійським командуванням було присвоєне офіцерське звання¹⁹⁰. Корпоративність австрійського служилого офіцера, погане знання німецької мови стояли на перешкоді службового просування запорозької старшини.

Сукупність згаданих чинників, зрештою, призвела до невдоволення запорожців та відтоку їх з Австрії (фактично, дезертирства). Каталізатором цього процесу стали події воєнного часу. Зауважимо, що питання про боротьбу з дезертирством гостро постало вже на самому початку війни, ще до фактичного старту воєнних дій. Уже восени 1787 р. цісарський уряд був змушений видати кілька спеціальних розпоряджень відносно того, як необхідно чинити з дезертирами з австрійського, турецького та навіть російського війська, які численними ватагами нищили по землях Бачки¹⁹¹. При цьому навіть для австрійського генералітета досить важко провести межу між дезертиром та біженцем. Значні переміщення населення як у Банаті, так і в Бачці зі Сремом, були спричинені успіхами турецького наступу на початку військової кампанії 1788 р. Втеча заради порятунку прийняла настільки всеохоплюючий характер, що території Німецько-Банатського та Ілрійсько-Волоського граничарських полків майже повністю знелюдніли. У першу чергу тікало цивільне населення – жінки та діти. Досить часто до них приєднувалися й чоловіки-граничари, які вимушено дезертирували, аби не кинути напризволяще свої родини. Восени 1788 р. командуючий банатською ділянкою Військового Кордону генерал Шмідтфельд був змушений проголосити повну амністію всім військовослужбовцям Німецько-Банатського

---

¹⁸⁹ АВ, ф. 2, кут. 144, № 23, стр. 1-2.

¹⁹⁰ ИАП, ф. 758, № 118, стр. 1-132; АВ, ф. 8, кут. 1, № 22, стр. 1-3; № 25, стр. 1-2; HDA, f. 914, № 1616-1618 (Grenz infanterie regiment № 12; F. 3646-50; ST).

¹⁹¹ АВ, ф. 2, кут. 158, № 88, стр. 1.

полку, якщо вони повернуться на службу, а їхні родини – на попередні місця мешкання¹⁹².

Підстави для таких тотальних втеч були, до речі, аніскільки не вигадані та не ілюзорні, абсолютно не пов'язані із панікою та істерією. Як приклад, можна навести сумну долю того ж Панчева. У жовтні 1788 р. турки спромоглися зламати оборону та вдертися до міста. Розпочалася масова різанина населення, захоплення ясиру, грабунки та підпали. В результаті, на місці квітучого міста залишилося попелище. З майже однієї тисячі споруд, які налічувалися у Панчеві до війни, вціліли лише чотири будинки. Ті з мешканців, кому пощастило втекти від турків, повернулися в місто лише по закінченні війни у 1791 р.¹⁹³ У зв'язку з останнім сюжетом зауважимо, що якщо в тієї частини запорожців, які служили в Німецько-Банатському граничарському полку та замешкували у Панчеві до розгрому 1788 р. й була ілюзорність укорінення на місцевому ґрунті, то вона неодмінно мала зникнути. Попелище, війна, чужі люди, неясні перспективи...

Негаразди та труднощі військового часу спричиняли масові втечі вояків як регулярних та іррегулярних команд не тільки з самого театру військових дій, але й з виснажливих фортифікаційних робіт, які проводилися по всіх прикордонних територіях, зокрема у Петроварадинській фортеці¹⁹⁴. При цьому дезертирство не знало етнічних, конфесійних та мовних бар'єрів – тікали всі: німці, серби, угорці... Бігли від муштри, від каторжної праці, від чумних та холерних епідемій, що вирували у Подунав'ї, через напівголодний пайок та несплату грошового жалування. Зрозуміло, що для запорожців, які почували себе абсолютно чужими серед чужих для них людей, аргументів для втечі з остогидлої «служби за одягу» було потрібно зовсім не багато. Питання, куди саме бігти, теж не стояло – туди де воля, де свої. Тобто, на самий низ Дунаю.

Терени ці запорожцям були добре знайомі ще з часів війни 1768 – 1774 рр., коли тисячна команда січовиків під началом полковника Івана Мандри діяла на Нижньому Дунаї¹⁹⁵. За два роки перебування в регіоні запорожці досконало вивчили його гідро- та географію.

---

¹⁹² Magistrat slobodnog kraljevskog grada Novog Sada (1748 – 1790). Analitički inventar / Gavrić Dobrinka, Tomin-Ramadanski Drapinja, Valrabenstein Jovan. – III/1. – Novi Sad: Istorijski arhiv, 1982. – S. 117.

¹⁹³ Томандл Миховил. Панчево. Населье и становништво од почетка XVIII века. – /П.о.б.шт.белешке/. – С. 343-348. (У збирке Библиотеке Српске академије науке и уметности у Београду). – С. 346-347.

¹⁹⁴ АВ, ф. 2, кут. 187, № 61, стр. 1-2.

¹⁹⁵ РГА ВМФ, ф. 212, оп. 4, д. 139, лл. 22-23.

Околиці Ізмаїла, Ісакчі, Бабадага, Тульчі та інших міст Буджаку і Добруджі були їм відомі напрочуд добре. Найпівнічнішим пунктом їх перебування на Дунаї в ту війну була Сілістра, в околицях якої вони воювали у 1771 – 1773 рр., та навпроти якої (на лівому березі ріки) знаходився табір дунайської команди січовиків у ті ж роки. А найпівденнішою точкою їх перебування в кампанію 1790 р. у складі австрійської Дунайської флотилії став Відін. Відстань між двома цими містами в Північній Болгарії була не такою вже й великою – близько 400 км. За течією під парусом та за допомогою веслування її можна було подолати за 3-4 дні. Землі, які лежали далі, були знайомі й з часів минулої війни, й з десятиріччя поневіряння турецькими володіннями після зруйнування Січі.

Ймовірніше за все, що найбільш масову категорію втікачів з австрійської служби серед запорожців становили саме чайкаші, в розпорядженні яких були не тільки знання місцевості, але й можливість забезпечити себе плавзасобами (скоріш за все, найпростішими річковими човнами, оскільки відгін великої, озброєної гарматами дунайської чайки виглядає маловірогідним). Кінець війни для чайкашів-запорожців міг означати лише повернення до батальйонних селищ й розмірене, розписане дбайливим командуванням по годинах, життя. І це в той час, коли зовсім недалеко, в дельті Дунаю вирувало життя зовсім інше – з дозволу турецького уряду була відроджена військова організація січовиків, під поселення відводилися землі, що так сильно нагадували ще не позабуті, такі милі серцю дніпрові плавні. Для тих же, хто не хотів служити «ворогам Віри Христової», був й інший шлях – під Ізмаїл, до російської армії, в складі якої завзято билося відроджене Чорноморське військо («Військо вірних запорозьких козаків»). Кожен вибирав сам. Однак майже ніхто не хотів залишатися в австрійській службі. Випадковий епізод «служби за одержу» закінчився, полишивши по собі маловиразні перекази в середовищі задунайських запорожців та нечисленні свідчення в документах того часу.

Розділ III

Залишки запорожців у Бачці та Банаті. – Запорожці та русини. – Австрійські запорожці у Задунайській Січі та Чорноморському війську. – «Мальтійська служба» та «мальтизи»

Підходячи до питання про долю запорожців у Бачці та Банаті після їх масового відтоку на Нижній Дунай, зауважимо, що однією з головних умов, на яких запорожці перейшли 1785 року до Австрійської імперії, було збереження ними холостяцького стану. Власне кажучи, це була єдина вимога козаків, якої австрійське командування дотримувалося без жодних змін протягом усього їх перебування на Військовому Кордоні та не дуже переймалося матримоніальними проблемами своїх нових підданців¹⁹⁶. Документальні джерела, зазвичай, досить правдиво змальовують образи тих із запорожців, які після 1790 р. залишалися в Банаті – літні німечні одинаки¹⁹⁷.

Проте у вітчизняній історико-етнографічній літературі XIX – XX століття подекуди зустрічаємо звістки про те, що в окремих місцевостях Бачки та Банату продовжували мешкати досить численні громади «запорозьких нащадків». Про кого ж йшлося? Спробуємо розібратися.

Згідно зі свідченнями бачванських істориків та краєзнавців серед населення Сенти та Суботиці ще й на початку XX ст. вирізнялося близько десятка родин (58 осіб) – Цинкайло, Ікотіни та ін., які ідентифікували себе як нащадки запорожців. Однак, окрім родової пам'яті, їх мало що пов'язувало не тільки із запорозькою традицією, а й взагалі зі східнослов'янським православним світом. Абсолютна більшість з них уже кілька поколінь поспіль вживали виключно угорську мову, сповідували католицтво та навіть прізвища мали переінакшені на мадярський манер¹⁹⁸. Правдоподібніше за все, що їх предками були ті з запорожців, хто від самого початку оселення в

---

¹⁹⁶ HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147, str. 7-8.

¹⁹⁷ HDA, f. 430, fasc. 66, 1791, № 123, str. 2.

¹⁹⁸ Сента. Зборник прилога за историју града / Уредио Миливоје В.Кнежевић. – Сента, 1935. – С. 29.

австрійських володіннях опинився у згаданих містечках, обрав собі цивільний спосіб життя та не був зарахований на граничарську службу до Чайкашського батальйону та Німецько-Банатського полку. У всякому разі ці особи не мали української, тим більше запорозької ідентичності, й якщо підпадали під категорію «запорозьких нащадків», то лише із численними обумовленнями та роз'ясненнями.

Зауважимо, що міф про «бачванських запорожців» потрапив до вітчизняної історичної літератури завдяки посиланню, зробленому В.Антоновичем на лист мешканця села Керештур (комітат Бачка) Ю.Веселовського до львівської «Просвіти», написаний «чистою українською мовою» та датований 1878 р. У ньому йшлося про надіслання шкільних підручників українською мовою для «нащадків запорожців», які нібито замешкують у цьому селищі¹⁹⁹. Звідки ж з'явилися ці «бачванські запорожці»?

Справа в тому, що в середині XVIII ст. у межах історико-географічної області Бачка (західна частина сучасної АО Воеводини: з півдня та заходу обмежена р.Дунай, а зі сходу – р.Тиса) опинилася етнографічна група, яка не мала нічого спільного із запорозькими козаками. Нині цей субетнос відомий під назвою бачванських русинів²⁰⁰. Цей переселенський рух було спрямовано до Бачки урядом Марії-Терезії з метою господарського освоєння області, яку не так давно було відвойовано в Туреччині. Нові насельники походили з найпівнічніших районів Угорщини, з так званої Горніци (околиці м.Мішкольц). Так, уже у 1740-х роках у Бачці виникло кілька русинських селищ, серед яких найбільшими були Керештур (Руський Керештур) та Коцур²⁰¹. Селища ці було засновано в північній частині Бачки, на цивільному праві, і їх населення ніколи не входило до складу Військового Кордону. Власне, Керештур, на який вказано як на місце,

---

¹⁹⁹ В.А. Поселения запорожцев в Банате // Киевская старина. – Том II (Июнь). – 1882 (Год первый). – С. 552.

²⁰⁰ У колишній СФРЮ ці русини вважалися окремим від українців етносом та навіть отримали статус «корінної нації» Воеводини. Й нині вони ревно бережуть свою окремішність від воєводинських та боснійських українців – нащадків переселенців з галицьких земель другої половини XIX ст. Сегрегація є цілком добровільною та осмисленою: окремі культурно-просвітні товариства та недільні школи, окремі передачі на місцевому ТV та радіо – для українців та русинів (як правило, з ініціативи останніх). У повсякденному житті (не перед прицілами телекамер українських журналістів) бачванські русини (як і частина закарпатських) вперто не хочуть бути українцями. Принаймні таким є наше особисте враження після відвідин Руського Керештура і численних зустрічей та спілкування з русинами та українцями, що мешкають у Нові Саді, Белграді та інших містах Сербії (червень-липень 2002 р.).

²⁰¹ Жирос Миронь. Досельованє и блуканє жителства // <http://www.rusnaci.org>.

в якому мешкають «нащадки запорожців», було засновано у 1745 р. У 1784 р. тут звели греко-католицьку церкву²⁰².

Тобто, бачванські русини вельми сильно відрізнялися від запорожців у конфесійному, мовному та етнографічному відношенні²⁰³. Звичайно, русинська говірка могла здатися зразком «чистої української мови» галичанам (адресуємо до зразка бачванського діалекту)²⁰⁴, але ж русини від цього не ставали запорожцями-наддніпрянцями. Вважаємо, що ідентифікуючи себе та своїх односельців як нащадків запорозьких козаків, згадуваний вище Ю.Веселовський знаходився під впливом романтизму, притаманного частині галицьких істориків та літераторів у погляді на українську минувшину, коли навіть ревний уніат схильний був вважати себе запорожцем по крові. Або ж просто прорахував, які струни в душах львівських просвітян краще зачепити аби отримати необхідну літературу.

Як би там не було, не існує жодних причин для подальшого існування міфу про «запорозьких нащадків». Дійсно, окремі запорожці залишили по собі дітей, та вже наприкінці XVIII – початку XIX ст. вони розчинилися серед сербського та угорського населення південних районів Банату та Бачки. Загалом же, остаточно й вичерпну відповідь на запитання може дати лише фронтальне дослідження окремих категорій документальних джерел, насамперед, метричних книг православних церков міст Панчево, Тітела та Ковиля, де у 1786 – 1787 рр. мешкали більшість козаків (тим більше, що, як свідчать

---

²⁰² Руски Керестур // http://www.geocities.com/ruskikerestur/Po_ruski.htm.

²⁰³ Адресуємо читача до дослідження, вміщеного у «Додатках» даного видання: Дуличенко А.Д. Прилог проучавану историје једног неспоразума: бачки русини и запорошки козаци // Матица Српска. Одељење за друштвене науке. Зборник за историју. — № 6. — Нови Сад, 1972. — С. 117 – 121. У ньому було здійснено надзвичайно ґрунтовний аналіз «одного непорозуміння», тож не має потреби переобтяжувати текст нашого дослідження переказом основних доказів того, чому нинішні бачванські русини не можуть вважатися нащадками запорозьких насельників Бачки.

²⁰⁴ Жирош Миронь. Досельованє и блуканє жительство // <http://www.rusnaci.org>: «Русини (Руснаци) перши приселєнци до Бачкей походза зоз найсивернейиших комитатох Угорскей. Приселєнци до Керестура и Коцура приходза з двох локацийох: Закарпатя, з краю медзи Ужгородом и Мукачевом у України, и з околини Мишколца у нешкайшей сиверней Мадярскей. Русини (Руснаци) у горнїх комитатох Угорскей (Горнїци) по єдних авторох автохтоне жительство, а по других, вони ведно з Мадярами приходза и преводза Мадярох преїт Карпатох и населюю ше до Панонскей котліни. Нашо предки зоз Горнїци у першим шоре пре економски причини, у часе Марийотерезиянскей колонизації Войводини, як Руснаци уняти зоз правом шлебодней селїдби почали сциговац до Бачки».

дослідження С.Лалича, їх комплекси непогано збереглися до нашого часу)²⁰⁵.

Надзвичайно цікавим сюжетом з «австрійського епізоду» є так званий «мальтійський слід». Одним із перших про нього завів розмову Ф.Вовк, у зв'язку із піснею, записаною ним від Ананія Коломийця, «останнього із задунайців», людини, яка під час відвідин її Ф.Вовком була справжнім живим 120-річним реліктом запорозької епохи. Ось її текст:

*Ой повійте, вітри, та усе низовії,
Та на наші лодки – та усе дубовії,
А на наші реї – та усе кедровії,
На наші паруса – та усе шовковії!
Ей зажурився сивий соколочок:
Ей бідна наша, наша головочко,
А що не у купі наші брати сіли.
Наші брати сіли та й пісні запіли –
Один у москаля, другий у турчина,
Третій у мальтиза служить за одежу.
І той гірко плаче за польську межу:
Ой ти москаль, ой еретичний сину,
Запропастив Польщу – ще й нашу Україну!*²⁰⁶

З одного боку, Ф.Вовк абсолютно довіряв своєму інформаторові, з іншого, – факт перебування запорожців на мальтійській службі ставив у глухий кут навіть такого маститого вченого, як він, оскільки не мав під собою ніякого ґрунтового підтвердження. Тож вчений відніс його до однієї із загадок, з якими варто було б розібратися пізніше, проте сам так і не встиг приступити до більш ґрунтового студіювання проблеми.

«Розібратися» почали інші, причому дуже швидко. Здебільшого це були історики-аматори, літератори та журналісти. Усі вони анітрішечки не гальмували свою фантазію, не кажучи вже про те, щоб хоч якось підтвердити «мальтійську легенду» бодай якимись історичними фактами.

---

²⁰⁵ Crkvena arhivska gradja u Vojvodini (popis) / Mr. Sredoje Lalić i dr. Velimir Mihajlović. – 8 (O – R). – Novi Sad: Zajednica arhiva Vojvodine. – Rukopis (svego 11 toma). – S. 1960-1961.

²⁰⁶ Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина. – Том V (Январь). – 1883. – С. 45-46.

Романтичний образ мальтійського рицаря як не найкраще відповідав уподобанням численних «оспівувачів» запорозької минувшини. Одним із перших, з посиланням на перекази розповідей А.Коломийця, про козаків-мальтійців написав А.Кашенко у своїх популярних «Оповіданнях про славне Військо Запорозьке Низове»²⁰⁷. І покотилося...

Особливо багато на цю тему почали писати у 1990-і роки, після того як у вітчизняній періодиці з'явилася невеличка замітка С.Правденка²⁰⁸. У центрі «розслідування» постало скульптурне зображення на надгробному пам'ятникові великого магістра Мальтійського ордену Ніколо Котонера (керував орденом у 1663 – 1680 рр.) у кафедральному соборі Святого Іоанна у Ла-Валеті, столиці Мальти. Згадуваного магістра поховано у храмовому крилі «Арагону, Каталонії та Навари». Надгробну композицію було виконано скульптором Доменіко Гвіді (1628 – 1701) у Римі, а згодом перевезено на Мальту. Мармуровий постамент, на якому встановлено бюст магістра Н.Котонера, спирається на фігури двох чоловіків, висічених з білого мармуру в повний зріст. Одна з них у своїй зовнішності має яскраво виражені негроїдні риси, інша ж зображує чоловіка південно-європеїдного (середземноморського) антропологічного типу із голеною головою та чубом-оселедцем.

Остання обставина й дала підстави для того, щоб трактувати увіковічену в камені постать як запорожця. Дарма, що кілька століть поспіль місцеві мешканці трактували її виключно як «турка». Не важливо, що в західноєвропейському бароковому й рококовому живописі й скульптурі XVII – XVIII ст. турок-осман, якщо він був без головного убору, традиційно зображувався чубатим. Жива уява наших співвітчизників уже сплела в єдине ціле скульптуру зі словами пісні задунайських запорожців. Відкриття було зроблено! На сьогодні маємо розвідки, присвячені «мальтійській ментальності» запорожців і чорноморців²⁰⁹, маємо навіть гарячкові прізиви до «повернення

---

²⁰⁷ Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. (репринт).

²⁰⁸ Правденко С. Козак з Мальти // Україна. – 1990. – № 45. – С. 21.

²⁰⁹ Добролюбовский А.О., Добролюбовская Ю.А. О «мальтійской» ментальности черноморских казаков // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Секція III-V. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1997. – С. 29-31; Шувалов Р.А. Откуда у хлопцев мальтійская грусть? // Краеведческий вестник. – № 2. – Одесса, 1993.

козацьких скарбів з музеїв та колекцій Мальти»²¹⁰. Багато чого маємо. Не маємо лишень хоч трішки наукового обґрунтування.

Звичайно, що й більш ніж століття потому «мальтійська загадка» привертала до себе увагу не тільки мисливців на сенсації, але ж і серйозних дослідників історії запорозького козацтва в його постсічовий період²¹¹. Однак і вони не мали змоги до кінця розслідувати її, насамперед через брак будь-яких достовірних звісток про перебування запорожців на службі в Мальтійському ордені. Не має їх і в нашому розпорядженні. Немає тому, що не може й бути! Спробуємо аргументовано довести свою точку зору. Отже, кінець XVIII ст., Мальтійський архіпелаг, Орден...

Орден іоаннітів, або ж родоських чи мальтійських рицарів, як ще його називали в XIV – XVIII ст., залежно від місця розташування, виник наприкінці XI ст., під час перших хрестових походів. Ще з самого початку свого існування він належав до найбільш елітарних рицарських католицьких орденів. Упродовж усього середньовіччя рицарі-іоанніти становили потужну військову силу, однак наприкінці XVIII ст. Мальтійський орден уже був лише блідою тінню могутнього рицарського братства, яке мужньо боронило від ісламської експансії християнські землі у всьому Середземномор'ї. На той час в Ордені перебувало близько тисячі рицарів, які розподілялися за структурними підрозділами, так званими «обержами» – Італії, Провансу, Арагону, Каталонії, Англії та Баварії. До Ордену приймалися виключно нащадки знатних дворянських родів, причому кожен претендент мав довести своє шляхетне походження за кілька колін. Наприклад, до італійського та іспанського обержів приймалися лише ті, хто мав 4 покоління предків-дворян; до французького – 8, а для німецького – 16 поколінь! Перш ніж стати рицарем, кожен претендент мав пройти 4-5-річний вишкіл, який, зазвичай, розпочинався ще в підлітковому віці 12-16 років. Також він мав зробити в орденську касу вступний внесок досить солідної суми (в другій половині XVIII ст. вона становила 360 золотих). Природно, що стати рицарем-мальтійцем міг лише прибічник римо-католицької церкви²¹². Перелік причин, через які запорожці аж

---

²¹⁰ <http://www.novasich.org.ua/index.php?go=News2&file=print&id=3>.

²¹¹ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775 – 1828. Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994. – С. 15-16.

²¹² Перминов П. Под Сенью Восьмиконечного Креста. – М.: Международные отношения, 1991 // <http://www.maltavista.ru/info/book1>; Андреев А.П., Захаров В.А., Настенко И.А. История Мальтийского ордена. XI – XX века. – М.: SPSL – «Русская панорама», 1999 // <http://www.dialogseti.ru/yy/Orders/Maltese/HMO/00.htm>.

ніяк не могли влитися до ордену іоаннітів, можна було б продовжувати ще досить довго.

Хто ж тоді були ті «мальтизи» (від лат. *maltes* – мальтієць), яким «за одержу» служили запорожці? Очевидно, що відповідь на це запитання криється у вже знаних нам обставинах перебування запорожців на Військовому Кордоні в Австрійській імперії. Це єдиний документально підтверджений епізод військової служби колишніх січовиків у католицькому світі після 1775 р. Але чому ж саме «мальтизи»? По-перше, аби краще уявити собі особливості ідентифікації представників інших етносів та конфесій в уяві українців кінця XVIII – початку XIX ст., вважаємо за доречне згадати хрестоматійну цитату з «Вечорів на хуторі поблизу від Диканьки» М.Гоголя: «...німцем називають у нас будь-кого, хто тільки з чужої землі, хоч би він й був французом, чи цісарцем, чи шведом – все одно німець...»²¹³.

Ймовірніше за все, що й «мальтизи» є нічим іншим, ніж узагальненим образом католицького «лицаря-козака», насамперед, лицаря-морехода, «борця з невірними», сформованим у колективній уяві запорозького козацтва впродовж XVI – XVIII ст. Безперечним є той факт, що формування цього образу припадає на час найбільшої воєнної активності січовиків на морі, тобто на XVII ст. Хоча ми й не маємо документальних свідочств відносно спільних дій запорозьких козаків та мальтійських лицарів (навіть чи вони й були – через значну географічну віддаленість театрів морських виправ), не можна заперечувати того факту, що спорадичні контакти таки мали місце. Здебільшого вони стосувалися таких епізодів, як звільнення представниками й однієї, й іншої військових спільнот християнських бранців з турецьких каторг на Середземному та Чорному морях. Зазвичай, вони були або ж наслідком захоплення запорожцями чи іоаннітами ворожих суден, або ж слідством вдалих повстань бранців-галерників. Зрозуміло, що як у запорожців, так і в мальтійців, подібні випадки сприяли виникненню відчуття компліментарності. При цьому на задній план, перед лицем спільного ворога, відходили й негативні почуття, викликані давнім розколом та протистоянням всередині самого християнського світу. «Мальтизи» неодмінно мав би сприйматися якщо навіть й не як «свій» побратим-козак (з того ж Дону чи Волги), то вже точно як союзник проти турків, який здавна бореться із ворогами Віри Христової на далеких морських рубежах. Хоча ми й

---

²¹³ Гоголь Н.В. Избранные произведения в 2-х томах. – Т. 1: Вечера на хуторе близ Диканьки. Миргород. – К.: «Дніпро», 1984. – С. 100.

припускаємо широке використання цього терміна у вербальних практиках запорозького козацтва XVI – XVIII ст., в тогочасних документальних джерелах зафіксований лише один випадок його вжитку. Зокрема в реєстрі Війська Запорозького Низового 1756 року, серед козаків Тимошівського куреня (№ 54 у списку) згадано такого собі Остапа Малтиза²¹⁴. Чого цей козак звався саме так – невідомо. Можливо він був вихідцем з Балкан чи Середземномор'я.

Гадаємо за необхідне зосередитися ще ось на якому аспекті «мальтизької проблеми». Нового звучання, нового смислового навантаження термін «мальтиз» набув саме після 1785 – 1790 рр. Не в останню чергу це сталося через те, що переважна більшість козаків, під час їх граничарської служби, перебувала у складі Чайкашського батальйону. Те, що козаки-чайкаші воювали з турками саме на воді, під знаменами католицького цесаря, накидало на них «мальтизьку» ауру не тільки в їх власних очах, але й в очах тих з їх побратимів-січовиків, які перебували на російській та турецькій службі. У той же час, не виключено, що серед вищого офіцерського складу Чайкашського батальйону, де переважали не вихідці з сербських граничар, а спадкові дворяни-католики з австрійських, італійських земель (що видно з їхньої антропонімії, яка аж рясніє шляхетськими приставками *von* та *de (di)*), могли дійсно перебувати особи, які свого часу пройшли вишкіл на флоті Мальтійського ордену²¹⁵. В такому разі культивация «мальтійської» ідентичності, нехай і у виключно номінативному, зовнішньо-прикладному прояві, могла «спускатися зверху». Втім, правдиву та детальну відповідь на те, коли ж саме та за яких обставин виник і поширився термін «мальтиз», може дати лише ґрунтовне міждисциплінарне студіювання, базоване, до того ж, на джерелах іноземного походження. Однак одне залишається незаперечним – масово він фіксується в документах на самому початку 1790-х років; фіксується саме в козацькому середовищі; та пов'язаний саме з тією частиною запорожців, які перебували кілька років на Військовому Кордоні.

Уже в листопаді 1791 р. серед старшин Чорноморського козацького війська згадується Василь Мальтиз. Він значиться як такий,

---

²¹⁴ Реєстр Запорожского войска 1756 года / Сост. Н.А.Тернявский. – Краснодар: Советская Кубань, 1997.

²¹⁵ Шајкашка. / Уредник др. Славко Гавриловић. – Историја. Свеска II. – Нови Сад: Будућност, 1975. – С. 8-9, 12, 18, 32.

що не має російського армійського чину²¹⁶. Зауважимо, що на кінець російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. переважну більшість цієї категорії козацьких старшин становили перебіжчики з турецького боку – колишні задунайці. Вірогідніше за все, що певна частина колишніх граничар була практично відразу захоплена хвилею рееміграції. Зауважимо, що ідентифікація цих осіб є справою вкрай важкою. Єдина практична можливість це зробити – аналіз антропонімичного матеріалу списків особового складу чорноморського козацтва та виокремлення носіїв прізвиська «мальтиз». Фактично ж, колишніх граничар серед турецьких запорожців, які переходили на російський бік, могло бути набагато більше. От тільки дізнатися, де, хто – вже не виявляється можливим. Правдивим виглядає припущення, згідно з яким, колишні «мальтизи» воліли не афішувати зайвого разу факту свого перебування на австрійській службі та, відповідно, втечі з неї. Йшла війна, і дезертирство з лав союзницької армії навряд чи розглядалося б російським військовим командуванням як акт, гідний схвалення. Ймовіріше за все, що козаки згадуваної категорії і справді почувалися в російських володіннях дуже не певно, воліючи при першій можливості повернутися за Дунай. Принаймні документи свідчать саме про це. Зокрема вже у 1795 та у 1796 роках маємо факти втечі нижніх чинів Чорноморської козачої команди, розквартированої в Одесі: згадано вже знайомого нам Василя Мальтиза та Ничипора Мальтиза²¹⁷. Правдивою, в даному випадку, виглядає версія, згідно з якою факт ненадання армійського офіцерського чину козацьким старшинам із числа колишніх мальтизів та задунайців стимулював їх рееміграцію до турецьких володінь.

Документальні джерела дозволяють нам стверджувати, що чергового разу приток до чорноморського козацтва колишніх «мальтизів» та їх нащадків, які перебували в Задунайській Січі, відбувся під час російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр. Як відомо, частина задунайських запорожців на чолі з Трохимом Гайдабурою (Майдабурою) практично з самого початку війни, у грудні 1806 р., перейшла на російський бік²¹⁸. З їх власної ініціативи та за підтримки командуючого Молдавською армією генерала І.Міхельсона з

---

²¹⁶ Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: (документы извлечены из Кубанского войскового архива) / Собраны и изданы И.И.Дмитренко. – Т. 3. – СПб.: Тип. Штаба Отд. Корп. Жанд., 1896. – С. 398.

²¹⁷ Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. – Одесса: ОКФА, 1998. – С. 167-168.

²¹⁸ Бачинська О.А. Дунайське козацьке військо. 1828 – 1868 рр. (До 170-річчя заснування). – Одеса: «Астропринт», 1998. – С. 9.

перебіжчиків було створено Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо. Станом на серпень 1807 р. в цьому війську налічувалося 1387 старшин та рядових козаків²¹⁹. Серед особового складу переважну більшість становлять так звані «*турецькі запорожці, що вийшли з Браїли*». На особливу ж увагу заслуговують кілька десятків (87) козаків, які походять з «*царських підданих*». Вік значної кількості з них – 25-30 років та типові прізвища на кшталт – Мартинчук, Пащук, Мартинюк та тому подібні, дозволяють припустити, що такі козаки, вірогідніше за все, були вихідцями з галицьких та буковинських земель, які наприкінці XVIII ст. перейшли від Польщі та Туреччини під австрійське володіння. З меншою долею впевненості ми можемо поширювати подібне твердження на тих із «царців», кому було від 40 до 70 (!) років від роду, та хто був носієм «класичних» запорозьких прізвища, як-от – Рудий, Губа, Могила, Охота, Прохода, Незнайко, Чуприна, Щербина, Шишка та ін.²²⁰

Беручи до уваги непевність та непостійність антропонімічних маркерів ідентифікації особи у XVIII – на початку XIX ст., та ще й в такому середовищі, як січовики, можна й треба задатися запитанням – «чи коректно це робити взагалі?». Запитання більш ніж доречне, й за інших обставин варто було б сказати – «ні, не можна, оскільки це не науково», якби не присутність серед згадуваних козаків Усть-Дунайського козацького війська такого собі Матвія Малтизенка, козака Ведмедівського куреня, 30-річного православного українця, вихідця з «*царської області*»²²¹.

Формант його прізвища дозволяє безпомилково встановити, що він є сином котрогось із «мальтизів», тобто військовослужбовців Чайкашського батальйону чи Німецько-Банатського полку. Разом із цим, вік козака – 30 років (1777 р. н.), викликає відразу кілька додаткових запитань й дає підставу припустити, що певна (хоча й дуже невелика!) частина запорожців, які в 1785 – 1786 рр. заступили на австрійську службу, могли бути людьми сімейними (або ж могли перевезти свої родини з Молдавського князівства вже після того, як адаптувалися на новому місці). Якби там не було, сам факт наявності згаданої особи серед колишніх задунайців дозволяє більш вільно трактувати можливість «перетікання» залишків запорожців-гранічар з Банату до задунайського, а звідти вже й до чорноморського козацтва впродовж ще майже двох десятиліть після того, як основна маса

²¹⁹ ГАКК, ф. 250, оп. 2, д. 151 (т. 1), л. 69 об.

²²⁰ ГАКК, ф. 250, оп. 2, д. 151 (т. 1), лл. 19-71.

²²¹ ГАКК, ф. 250, оп. 2, д. 151 (т. 1), л. 36.

«мальтизів» покинула австрійські володіння. Принаймні детальна обізнаність останнього задунайця А.Коломийця, який потрапив на Січ лише у 1811 р., з багатьма подробицями перебування запорожців на Військовому Кордоні у 1785 – 1790 рр. дозволяє припустити, що чимала кількість колишніх козаків-граничар перебувала серед задунайського козацтва аж до 1828 р.²²² Останні ж сліди «мальтизів» (чи радше їх нащадків) неодмінно мали загубитися в масі населення Катеринославщини та земель Чорноморського (Кубанського) козацького війська після виходу задунайців під проводом Й.Гладкого з Туреччини та після переселення козаків-азовців на Північний Кавказ²²³.

---

²²² Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина. – Том V (Январь). – 1883. – С. 36, 46, 48.

²²³ Разом із цим, нам би хотілося звернути увагу читача на побутування (хоча й не широке) прізвища Малтиз й у наші часи. У цьому не важко переконатися, ввівши до браузеру будь-якої пошукової системи російську або українську форму написання – *Малтиз* (*Малтиз*). У результаті отримуємо своєрідну вибірку. Зрозуміло, що в ній представлені носії цього прізвища, які мають соціальний статус «вище середнього» – юристи, стоматологи й т.ін., а відповідно до цього згадуються у засобах масової інформації, рекламі тощо. Відразу кидається в око той факт, що більшість носіїв цього прізвища мешкають нині на півдні України та на Кубані, тобто саме у тих регіонах, де в першій половині XIX ст. зосереджувалися рештки задунайських запорожців, які поверталися до Російської імперії.

Заключне слово

Доля окремих гілок запорозького козацтва, після ліквідації Запорозької Січі у 1775 р., хоча й привертала до себе пильну увагу істориків, однак окремі проблеми все ще залишаються слабо дослідженими. Однією з «білих плям» постсічової історії запорожців безперечно є нетривале перебування частини козаків у межах Військового Кордону Австрійської імперії, в історико-географічних областях Банат та Бачка.

Історіографію цієї проблеми представлено лише нечисленними працями австрійських, угорських, російських, югославських та вітчизняних істориків, які спорадично з'являлися з кінця XVIII і до початку XXI ст. Причини подібної нерівномірності коріняться, насамперед, у низькому рівні обізнаності істориків із джерельною базою досліджуваної проблеми. Подібна необізнаність далася взнаки і призвела до певної міфологізації історії запорожців у межах Військового Кордону Австрійської імперії.

Здійснена автором наукова розвідка була покликана хоч би частково реконструювати загальний перебіг подій та «розвінчати» найбільш одіозні з історичних міфів. Основою джерельної бази дослідження стали матеріали 12 архівних установ Російської Федерації, Сербії, України та Хорватії.

Події останньої чверті XVIII ст. постсічової історії запорожців, які опинилися в турецьких (кримських і молдавських включно) володіннях, відомі нам фрагментарно. На підставі аналізу широкого кола документальних джерел ми можемо стверджувати, що в цей час мав місце поділ запорожців на 4 гілки: «задунайську», «тилигульську», «молдавську» та «очаківську», який тривав аж до кінця російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. Примусові переміщення та дезінтеграція запорожців, які мали місце в Османській імперії впродовж перших 10-15 років після ліквідації Січі, відсутність у них єдиного центру та чітко структурованої військової організації не тільки сприяли дезорієнтації козаків, але й викликали в багатьох із них скептичне ставлення до подальшого перебування під султанською владою.

На початку 1784 р. прагнення до повернення на батьківщину охопило велику кількість запорожців, що перебували на теренах

Буджаку, Єдисану та Молдавії. Головним чином це було пов'язано з рішучими заходами, яких уживав турецький уряд у справі переведення козаків на правий бік Дунаю. У свою чергу, це сприяло активізації зустрічних спроб повернути запорожців під російське підданство, які здійснювалися катерининськими урядовцями, зокрема Г.Потьомкіним. Чільне місце в цьому процесі посідало російське консульство у Молдавії, Валахії та Бессарабії, яке перебувало в Ясах. Саме це місце стало центром, з якого відбувалася рееміграція колишніх запорожців. Більшість колишніх запорожців, які на той час перебували на землях Молдавського князівства, були людьми вільними, здатними до високої мобільності.

Паралельно з російським діяльність з повернення своїх збіглих підданців, упродовж 1784 – 1785 рр., вело й австрійське консульство. Австрійці загітували кількох запорозьких старшин, які зголосилися стати ініціаторами вступу козаків на службу царю та оселення їх на землях по австро-турецькому кордону. У перше десятиріччя по ліквідації Січі ані російський, ані турецький уряд, фактично, не спромоглися запропонувати запорожцям умови, на яких би вони могли нести військову службу, натомість отримавши відроджену військову організацію, соціальну нішу в соціумах тієї чи іншої монархії, чітко окреслену територію під поселення. Тож, частина запорожців-реемігрантів вирішила пошукати щастя в австрійській службі. Переселення запорожців на Військовий Кордон тривало впродовж 1785 – 1786 рр. як з території Молдавського князівства, так і з земель Буковини, які на той час уже перебували у складі австрійської держави.

Землі, на яких козакам запропонували оселитися, були відомі під назвою Військового Кордону. Його було створено як окрему, від решти коронних земель, територію придунайських володінь австрійських Габсбургів. Організацію Кордону можна трактувати як оригінальну спробу налагодити систему оборони держави від турків за допомогою мілітаризованого населення цих земель – граничарів.

До середини 1786 р. запорожці були розміщені в тимчасових таборах у кількох бачванських містах уздовж нижньої течії р.Тиси, а потім були переведені південніше та зараховані на граничарську службу в Чайкашський батальйон і Німецько-Банатський полк. Більшість запорожців, з урахуванням досвіду їх служби на Дунаї в російсько-турецьку війну 1768 – 1774 рр., стали саме чайкашами – граничарами флотилії, які здійснювали патрулювання легкими судами-чайками річкової ділянки австро-турецького кордону. Загальна

кількість запорожців, які заступили на австрійську службу, коливалася в межах 1000 козаків. Запорожці-гранічари взяли активну участь в австро-турецькій війні 1788 – 1791 р. в складі Дунайської флотилії (чайкаші) та Банатського корпусу (піхотинці).

Гранічарська служба запорожців ускладнювалася незвичними кліматичними умовами, чужорідним етнічним оточенням, дискримінацією православних, яка мала місце в Австрійській імперії, приниженим становищем козацької старшини, жорсткою дисципліною та муштрою у військових з'єднаннях Кордону. Сукупність згаданих причин, зрештою, призвела до невдоволення запорожців та відтоку їх з Австрії. Каталізатором цього процесу стали події воєнного часу.

Більша частина запорожців, які покинули австрійські володіння, приєдналася до військової організації задунайських запорожців – Буткальського війська. Окремі козаки перейшли на російський бік та влилися до лав Чорноморського війська. Кілька десятків козаків, які залишилися в Бачці та Банаті, та їх нащадки досить швидко асимілювалися місцевим сербським та угорським населенням.

Короткотривале перебування запорожців на австрійській службі у 1785 – 1790 рр., тим не менше, спричинило появу кількох історіографічних міфів, чи непорозумінь. Одне із них стосується ототоження з їх нібито нащадками етнографічної групи бачванських русинів. Друге пов'язане із побутуванням у середовищі запорозького козацтва терміна «мальтиз», який поширювався й на козаків-гранічар та сприяв усталенню хибної точки зору на можливість військової служби частини січовиків після 1775 р. у Мальтійському лицарському ордені.

Підводячи рису під усім написаним вище, ми задаємося запитанням – а чи все було сказано? Очевидно, що ні. Було сказано лише те, що автор мав право сказати, твердо спираючись у своїх викладах на документальні свідчення, наративи та доробок науковців, що пройшли цим шляхом раніше за нас. Проблема, яку ми спробували дослідити, й без того є занадто міфологізованою, аби накладати на чисельні нашарування попередників ще й власні «візії». Як уже було сказано у вступі, автор не ставив собі за мету повністю «закрити тему», а лише хотів викликати зацікавлення у широкого дослідницького загалу та ініціювати подальші дослідження проблеми. Наскільки це вдалося – судити читачеві. В одному переконанні точно –

«біла пляма» наших знань про перші роки постсічової історії запорозького козацтва взагалі та її «австрійського епізоду», звичайно ж не зникла повністю. Однак на місці колишнього провалля стало одним острівцем-пагорбком більше. До них додадуться інші. Й зрештою, коли-небудь, на створеному насипу таки постане міцна будівля істини.

Для цього треба ще багато... Чекають на своїх дослідників зібрання австрійських, румунських, турецьких та угорських архівів, музеїв та бібліотек, матеріали яких проллють ще більше світла на обставини бачвансько-банатської «одісеї» запорожців. Можливо, знайде свого дослідника й така проблема, як зв'язки Запорожжя та Мальти наприкінці XVI – у першій половині XVII ст., яка в контексті нашого дослідження була сприйнята як «міфологема». Сподіваємося на це...

ДОДАТКИ

Додаток № 1

**Etnographie der Österreichischen Monarchie von Karl
Freiher von Czoernig, mit einer ethnographischen Karte in
vier blaettern. – Band III: Historische skizze der
Volkerstämme und Colonien in Ungern und dessen
ehemaligen Nebenländern.
– Wien: aus der Kaiserlich-Koeniglichen Hof- und
Staatsdruckerei, 1857. – S. 148-149.**

Russen (Saporoger Kosaken)

Als historisch-ethnographische Notiz erwähnen wir auch der Aufnahme einer Abtheilung Saporoger Kosaken im Jahre 1785 im Banate und Bacser Komitate. [s. 148] //

Die Saporoger Kosaken waren kriegslutige Männer vom Stamme der Russinen, welche zur Zeit der polonischen Herrschaft, sowohl aus Anhänglichkeit an ihre (griechische) Religion, als auch aus Liebe für ein freies nomadisches Leben, in die Steppen am Dnieper zogen, und daher zum Unterschiede von anderen Kosaken mit dem alten einheimischen Namen der dortigen Gegend genannt wurden¹. Sie behaupteten nach wiederholten Kämpfen gegen Polen im siebenzehnten sich der russischen Herrschaft zu entziehen suchten.

Im Jahre 1775 zog eine starke Abtheilung dieser Kosaken an die untere Donau in die Moldau auf türkisches Gebiet, weil man sie von Seite der russischen Regierung zur festen Niederlassung in Dörfern und zum ehelichen Leben zwingen wollte. Im Jahre 1785 ersuchten bei 8000 Saporoger Kosaken durch zwei ihrer Anführer, bei dem in Jassy commandirenden k.k. Baedeus, um Aufnahme in die k.k. Staaten an der türkischen Gränze. Sie erbaten sich theils zum Militärdienste zu Pferd und zu fuss, theils zu Flusschiffahrtsdiensten; auh versprachen sie sich aller Subordination gegen die ihnen vorgesetzt werdenden Offiziere zu unterwerfen, baten jedoch um Beibehaltung ihrer Montur und Waffengattung (der Lanze)², so wie sie vorzüglich sich aus bedangten,

---

¹ Die Inseln und die Gegend unterhalb der Dnieperfälle (russisch: *zaporogi*) wurden schon zu Wladimir's Zeit von der Russen und Polen: *Zaperogi*, *Zaporožje* genannt, während die Bewohner – berühmte Räuber, ein Gemisch von Warägern und Slaven: *Zaporogi*, *Zaporožci* hiessen (P.J.Safarik. *Slavische Alterthümer*, II, 141).

² Nach Fähnrich Händlowik: *Ethnographische Notiz zur Geschichte der Saporoger*

auf keinerlei Weise zum Heirathen verhalten zu werden, um dadurch nicht ihren militärischen Muth zu verlieren. Im Felddienste wollten sie die gefährlichsten Dienste übernehmen gegen eine den k.k. Vorposten zustehende Verpflegung, in Friedenszeiten wünschten sie aber einen arondirten Strich Landes an der türkischen Gränze.

In Folge der diessfalls eineleiteten Verhandlungen bewilligte Kaiser Josph ihnen die Erfüllung dieser Wünsche, befahl, dass sie nur in kleinen Zügen durch Siebenbürgen nach Ungern einfücken, und längs der Theiss im Banate und Bacser Komitate angesiedelt werden sollten, wo auch ein guter Theil dieser Kosaken, namentlich in der Gegend von Zenta Aufnahme fand³, aber, da sie nicht heiratheten, dort auch bald ausstarb. [s. 149] //

Русини (Запорозькі козаки)

В історико-етнографічних нарисах ми знаходимо запис про загін запорозьких козаків року 1785-го в Банаті та Бачському комітаті.

Запорозькі козаки були войовничими чоловіками з племені русинів, які на час польського панування, через прихильність до своєї (грецької) релігії, а також через любов до вільного кочового життя, збиралися в наддніпрянських степах, і, щоб відмежувати

Kosaken sammt Tracht-Abbildung (1789), hatten dieselben einen Hut von braunem Juchten mit grünem Federbusch, einen Pelz von scharlachrothem Tuche, mit Zobel verbrämt, Leibgürtel von Seide gestickt, darin zwei Pistolen und ein zweischneidiges Messer, weite Tuch-Hosen mit vielen Schubsäcken; Cismen von braunem Juchten, worin ein Paar Pistolen verborgen waren; Sporen von diergeschlagenem Silber, rechts trugen sie einen Schnapsak, links den Tabaks-beutel; der Säbel hing am Sattel des Pferdes, die Lanze war an der Seite eingehängt.

³ Archiv des Ministeriums des Innern (ehemal. Ungrisches Hofkanzlei-Archiv) Nr. 6725, 7101, 7134, 7334, 8095, 8275, 10816 vom Jahre 1785 und ehemal. Siebenb. Hofkanzlei-Archiv Nr. 3699, 9189, 10065 vom Jahre 1786, dann Nr. 2940, 10880, 12044, vom Jahre 1787. Auch von der Aufnahme von Lippovanern in Ungern hatte Kaiser Joseph gute Erwartungen; jedoch nur einige Lippovaner Colonien wurden in der Bukowina angesiedelt. (Siehe das kaiserliche Handbillet an Grafen Hadik vom 9 Oktober 1783 in K.M.A. Nr. 10060).

себе від інших козаків, прийняли самоназву того регіону⁴. Вони намагалися після численних воєн проти Польщі в сімнадцятому столітті позбутися російського володарювання.

В 1775 р. сильний загін цих козаків перейшов на нижній Дунай – в Молдавію та турецьку область, оскільки російських уряд хотів їх примусити до сталого оселення та шлюбного життя. Року 1785-го біля 8000 запорізьких козаків попросили через своїх двох ватажків у відрядженого до Яс імператорсько-королівського капітана Бедуеса про прийняття їх у підданство та оселення на турецькому кордоні. Вони визвалися нести військову службу, хто кінну, а хто пішу, а хто зголосився служити на флоті; вони також пообіцяли дотримуватися субординації та підпорядковуватися офіцерам, поставленим над ними, але зі свого боку просили зберегти їхній устрій та рід військ⁵, так само вони чудово поставили за умову, щоб їх ніяким чином не схилили до одруження, щоб через те не втрачати свого військового духу. Щодо воєнної служби, то вони воліли переймати на себе небезпечну службу в обмін на провіант, який належало отримувати імператорсько-королівським форпостам, а в мирний час вони забажали полосу землі на турецькому кордоні.

Внаслідок проведених того разу переговорів, кайзер Йосип дозволив їм виконати це бажання та повелів, щоб вони малими групами переходили через Семигороддя до Угорщини, та селилися вздовж Тиси – у Банаті та Бачському комітаті, де власне і оселилася добра частина цих козаків, а саме в районі Сенти⁶; але, оскільки вони не одружувалися, то скоро там і вимерли.

---

⁴ Острів та область нижче Дніпрових порогів (російською: *запороги*) ще за часів Володимира росіянами і поляками називалася *Запороги*, *Запороже'с*, в той час як її мешканці – сумнозвісні грабіжники, суміш варягів та слов'ян, називалися *Запороги*, *Запорожці* (P.J.Safarik. *Slawische Alterthümer*, II, 141).

⁵ За Феріхом Гендльовіком: *Ethnographische Notiz zur Geschichte der Saporoger Kosaken sammt Tracht-Abbildung* (1789), вони носили капелюха з коричневої юхти, підбитого соболем, шовковий пояс, а в ньому пару пістолів, шпори з кованого срібла, справа ранець для їжі, зліва – кисет з тютюном; шабля висіла на сідлі коня, піка висіла збоку.

⁶ Архів Міністерства внутрішніх справ (колишн. Архів Угорської придворної канцелярії) № 6725, 7101, 7134, 7334, 8095, 8275, 10816 року 1785 та колишн. Архів Семигородської придворної канцелярії № 3699, 9189, 10065 року 1786, потім № 2940, 10880, 12044, року 1787. Цісар Йосиф мав добрі надії і на переселення липован до Угорщини, хоча на Буковині було засновано лише кілька липованських колоній. (Див. власноручний лист (записку) цісаря графу Хадіку від 9 жовтня 1783 р. У Архіві Військового міністерства під № 10060).

**В[ладимир].А[нтонович].
Поселения запорожцев в Банате //
Киевская старина. – Том II (Июнь). – 1882. – С. 549-552.**

После упразднения Запорожья указом императрицы Екатерины II в 1775 году, многие братчики упраздненной общины поселились в разных местностях Малороссии и новороссийского края и возвратились к земледельческим занятиям; другие поступили в военную службу, были зачислены в гусарские полки, потом, во время второй турецкой войны, вошли в состав организованного князем Потемкиным нового козацкого войска и, наконец, после окончания компании, переселились на Тамань и на берега Кубани, составив ядро населения черноморского (последствия кубанского) козацкого войска.

Не все однако запорожцы решились сразу разстаться с традицией своей общины, с ее именем и устройством. Уже во время «руйнування Сичи» генералом Текелием в 1775 году, многие братчики испрашивали у русского генерала пропускные билеты для целых артелей под предлогом обычного занятия рыбным промыслом в устьях Днепра и на берегу Чорного моря. Текели охотно выдавал пропуска, рассчитывая на то, что, при уменьшении числа «товариства» в Сечи, он успеет с большим удобством привести в исполнение возложенную на него обязанность – разорения запорожского городка. К ватагам, ушедшим на поморье из Сечи, присоединились «братчики» из хуторов и зимовников запорожских и «голоута», «аргаты» и «забродчики», т. е. многочисленные выходцы из польской Украины, искавшие заработка, воли и приюта в запорожских степях и находившие занятие на запорожских хуторах, рыболовных и соляных заводах. Собравшиеся на взморье запорожцы и покровительствуемая ими «голоута» решили выселиться в турецкие пределы, признать над собою власть султана, за обязательство военной службы, испросить землю для поселения и основать на ней новую Сечь в турецких владениях. Как известно, турецкое правительство приняло предложение запорожцев и им отведены были земли на устьях Дуная в Добрудже, по соседству с более давними выходцами из России, донскими раскольниками, так называемыми некрасовцами, или липованами. На новом месте жительства запорожские выходцы основали новую Сечь «Устьдунайскую», по образцу [с. 549] //

старой приднепровской, и продолжали жить по запорожскому обычаю.

Но вскоре новое место поселения оказалось не вполне удобным. Вследствие-ли недостаточности земли, отведенной турецким правительством, или по другим, не выясненным еще, обстоятельствам, значительная часть эмигрантов оказалась недовольною местом своего пребывания и стала думать о новой родине. Десять лет спустя после переселения в Добруджу запорожцы обратились к австрийскому правительству с просьбою об отведении им земли для жительства на австрийской военной границе; с ходатайством этим они обратились к начальнику австрийского гарнизона в Яссахъ, капитану Будеусу. Предложение это было доложено императору Иосифу II, который изъявил согласие на принятие запорожцев в свою службу и определил им для поселения местности в Банате на берегах Тиссы и в Бачском комитате около города Ченты (Zenta); на отведенных им места запорожцы должны были переселяться отрядами, постепенно, следуя по указанным маршрутам через Трансильванию и Венгрию.

Условия переселения, на основании которых запорожцы были приняты австрийским правительством, состояли в следующем: они входили в состав военных австрийских поселений, как отдельный полк, получали землю на вечныя времена, за что обязаны были в военное время отбывать военную службу, смотря по надобности, – конную, пешую или-же на гребной, речной флотилии по Дунаю. Во внутреннем устройстве своего полка они удерживали полное самоуправление по запорожским обычаям, сохраняли право выбирать Кошеваго и куренных атаманов, которые признавались в одном ранге с полковником и ротмистрами австрийского войска. Суд над членами общины, администрация в пределах ея земель и распределение поземельных участков предоставлялись самой общине. В военное время запорожцы должны были получать жалованье за время своей службы в том размере, в каком оно выдавалось солдатам и офицерам австрийских форпостов. Запорожцы удержали свою одежду и не обязаны были носить мундира, а также сохранили собственное вооружение. причем они выговорили себе право служить в коннице с «ратищами» (копьями), которыя не употреблялись тогда в венгерской [с. 550] // кавалерии. После утверждения Иосифом II этих условий, началось немедленно и самое переселение, которое и совершилось в том-же 1785 году. Всех переселенцев оказалось числом до 8000, и первое

основанное ими центральное поселение получило название Сечи (Setschá)¹.

Появление запорожцев в пределах Австрии возбудило к ним внимание в повременной австрийской прессе и вызвало даже появление отдельной брошюры, автор которой, австрийский офицер Гендльович², объяснял повод появления своей книжки в следующих словах: «Известно, что значительная часть запорожских казаков обратилась к Его Императорскому Величеству с просьбою разрешить им поселиться в Его владениях и поступить на службу для защиты границ; известно также, что Его Величество склонился к просьбе этих людей и указал им для жительства местности в Бачском комитате у Ченты, а также в Банате. Так как теперь об этих переселенцах очень много пишут в газетах и для многих читателей было бы интересно встретить точное и правдивое описание этого народа, то я предпринял этот труд и составил это краткое описание, за правдивость которого могу вполне поручиться, так как я довольно долго находился в местности, где они обитают». Сочинение Гендльовича разделено на три главы: одна представляет краткий и довольно верный исторический очерк возникновения и минувшей судьбы Запорожья, другая посвящена описанию устройства и быта запорожской общины во время пребывания ее еще на Днепре, третья, наконец, содержит этнографический очерк запорожцев, виденных автором в их австрийских поселениях; к этой главе [с. 551] // приложен рисунок, изображающий кошевого атамана банатских запорожцев. К несчастью, вследствие незнания, повидимому, автором языка и не точных этнографических приемов, эта глава, представляющая для нас самый значительный интерес, составлена весьма небрежно. Гендльовик, описывая одежду, вооружение и быт запорожских переселенцев и приводя технические слова их речи, смешивает постоянно частности быта сербских граничар с запорожскими и не дает возможности установить точные этнографические данные.

---

¹ Подробности эти заимствованы из сочинения: «*Etnographie der Österreichischen Monarchie von Karl Freiherr von Czoernig*». Wien. 1857.

² Сочинение Гендльовича носит следующее заглавие: «*Ausführliche und wahrhafte Schilderung der Saporoger kosaken vom Fähndrich von Händlowik, der sich geraume zeit um die Gegend der Wohnungen dieser Leute aufgehalten hat. Pappenheim in Franckeu. 1789*». (Подробное и правдивое изображение запорожских казаков, сочинение Фендриха Гендльовича, который в течении продолжительного времени пребывал в области, где они поселились. Папенгейм в Франконии. 1789 г.).

О дальнейшей судьбе запорожских переселенцев в Австрию до последнего времени ничего не было известно; не многие исследователи, знавшие о факте переселения в 1785 году, предполагали, что запорожцы слились с окружающим их сербским населением и что потомки их не сохранили особого этнографического типа. Так Я.Ф.Головацкий, поместивший в львовском «Науковом Сборнике» короткую заметку о переселении запорожцев в 1785 году, заключает ее следующими словами: «но так как они отказались от женитьбы, то вскоре и вымерло все племя»³. Оказалось впрочем, что предположения эти были ошибочны: в 1878 году львовское общество «Просвита» получило письмо из бачсакого комитата, в котором г.Юрий Веселовский, «землевладелец, дьяк и школьный учитель» в селе Керештуре, заявляет на чистом малорусском языке просьбу о снабжении его школы изданиями «Просвиты», так как он не находит возможности преподавать науки потомкам запорожцев на венгерском языке и по венгерским учебникам. «Просвита» поспешила удовлетворить просьбу г. Весловскаго безвозмездною высылкою всех своих изданий и завязала с ним постоянныя сношения, письмо же его напечатала в одном из номеров издаваемого ею журнала «Правда». [с. 552] //

---

³ Науковый сборник 1867 года, стр. 109-110.

Кондратович Ф.
Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и
рассказам) // Киевская старина. – Том V (Январь).
– 1883. – С. 48-53.

...По рассказу Коломийца..., запорожцы поднялись по Дунаю вверх и, заключивши договор с «німецьким царем», т.е. с австрийским императором, поселились в «німецині». «Коло Сербії, – рассказывает Коломиец, – *єсть, оттам десь, город Панчулова (Pančova), то отам вони й осіли. Там так – по один бік Сербія, а через Дунай, по другий бік – німещина!*» Как факт переселения запорожцев в австрийские владения, так и место их пребывания там указываются рассказом Коломийца почти совершенно верно, разница с истиной только хронологическая, зависящая от смещения выхода запорожцев в Турцию после перевода их на Кубань с выходом в 1775 году. Действительно мы имеем известия, что в 1785 г. запорожцы вышедшие в Турцию обратились через начальника австрийского гарнизона в Яссах кап. Будеуса к австрийскому правительству с просьбою [с. 48] // об отведении им земли для жительства на австрийской границе. Предложение это было принято и запорожцы по указанному им маршруту через Трансильванию и Венгрию переселились на отведенные им места в Банате, на берегах Тиссы и в Бачском комитате, около города *Zenta*. На основании договора заключенного с австрийским правительством запорожцы получали землю на вечные времена, за что обязаны были нести службу в случае войны. При этом запорожцы сохраняли самостоятельность своего внутреннего управления, с правом самим выбирать кошевого и куренных атаманов распределять между собою отведенные им земли, судиться собственным судом и по своим войсковым обычаям. Национальные особенности запорожцев также были вполне признаны австрийским правительством начиная с одежды и кончая вооружением. Всех переселенцев по современным известиям австрийских газет и отдельной брошюры, написанной австрийским офицером Гендльовичем оказалось около 8000 чел. и первое основанное ими центральное поселение получило название Сечи (*Setscha*)¹. Дальнейшая судьба переселившихся в Банат запорожцев

---

¹ Киевская Старина, июнь, 1882 г., 549-552.

на основании исторических источников остается неизвестною. О предположениях вроде сделанного Головацким, что запорожцы постепенно вымерли вследствие своей безбрачной жизни, нечего и упоминать. Нельзя согласиться также и с предположением уважаемого автора цитируемой нами заметки в «Киев. Стар.», что потомство запорожцев сохранилось в Банате и до сих пор, в виде украинского иаселения села Керешгуры в бачском комитате. Мы удивляемся, как В.А., принимая этих банатских русинов за потомков запорожцев не обратил внимания на то, что в той-же самой статье, на которую он ссылается², прямо указывается на происхождение этих русинов: *«те русины воеводиньськи уже перед стома роками выйшли з гор карпатских и поселились на урожайной низине коло Керестуре... и не покинули ане своего родного языка, ане письма, ане веры своей»*. Они действительно не покинули ни своей веры, ни своего языка, [с. 49] // так как, судя по их письму, напечатанному в бывшем органе «Просвितы», оказывается, что они говорят языком карпаторусским, но ничуть не тем «чистым малорусским языком», на котором без сомнения говорили запорожцы и который приписывается банатским русинам автором заметки в «Киев. Стар.», не могущим не знать, как резко отличаются эти наречия украинского языка друг от друга. Допуская разумеется возможность того, что некоторое количество запорожцев могло остаться в Банате, смешавшись потом с переселившимися туда карпато-руссами, мы находим более естественным предположить, что, согласно с рассказом Коломийца, запорожцы вышли из Баната и переселились в Сеймены. Предположение это тем более вероятно, что Сеймены действительно находятся на пути из Баната в Добруджу, куда, как мы увидим далее, запорожцы не могли переселиться сразу. Нет разумеется никаких оснований принимать на веру ту легендарную причину, по которой запорожцы принуждены были удалиться из Баната, т.е. убийство каким-то Янчо *«племенници німецького короля»*, но самый факт переселения в Сеймены по нашему мнению совершенно правдоподобен, так как пребывание запорожцев в Сейменах не может подлежать ни малейшему сомнению.

Во всяком случае факт пребывания запорожцев в Банате и дальнейшего передвижения их в Сеймены по нашему мнению можно считать установленным. Но спрашивается, где-же были вышедшие после разорения Сечи запорожцы до времени их

---

² «Письмо з Просветы», 1 сечня, 1879 г., ч. I, стр. 4.

переселения в Банат, т.е. до 1788 г.? Обыкновенно принято думать, что запорожцы, уйдя из России, тогда-же поселились на устьях Дуная и именно на острове Понтис-Лети, находящемся между Сулинским и Килийским гирлами, при чем указывается даже урочище Гедрилле-Богозы, на берегу Дуная, где будто-бы было местопребывание задунайской Сечи³. Это как будто-бы подтверждается до некоторой степени и заметкой г.Левченка⁴, в которой [с. 50] // он, со слов знакомого ему офицера, бывшего на Лети во время последней войны, указывает на селения Лети, Сатанов, Перевоз и проч., как на местожительство запорожцев, давших будто-бы свое имя целому острову. Но ни в воспоминаниях Коломийца, ни в наших собственных исследованиях по этому поводу, мы не находим никакого подтверждения этому мнению. Нам лично не пришлось посетить эти указываемые г.Левченком слободы, но, бывая в Сулине (верстах в 10-ти от Лети) да и во всей Добрудже, мы встречались не с одним десятком лиц или живущих на острове Лети в вышеупомянутых слободах, или прежде живших там и очень близко знающих эти места, и ни от одного из этих лиц мы не слышали ни малейшего указания на то, чтобы там жили запорожцы массою, в виде более или менее постоянного населения, и вообще *во всей дунайской Дельте и Добрудже мы не нашли ни одного воспоминания о пребывании там запорожской Сечи до перенесения ее из Сеймен в Дунавец* т.е. до 1812-23 г. Если некоторые жители Лети и прочих селений и выдавали себя бывшему там офицеру за потомков запорожцев, то это могло быть очень естественно, так как вообще трудно найти в этих местностях хоть один уголок куда-бы не заходили оставшиеся после 1828 г. и разсевшиеся по всей дунайской Дельте запорожцы и где-бы не встречались более или менее прямые их потомки, а кроме того происхождение от запорожцев считается и до сих пор на устьях Дуная почетным и очень часто приписывается себе позднейшими переселенцами ради некоторого хвастовства. Таким образом существование запорожской Сечи на дунайской Дельте до начала настоящего столетия представляется нам очень сомнительным, тем более, что, познакомившись с географией и условиями жизни в низовьях Дуная, трудно даже и допустить, чтобы в этих местах, особенно сто лет тому назад было возможно такое во всяком случае

---

³ *Матер. для геогр. и статист. Рос., собр. офиц. Ген. Шт. Бессарабская область. составл. кап. Зацуком, 1862 г., стр. 529, со ссылкой на Хронологич. обзор. истории Новор. края, II, 116.*

⁴ *Киевск. Стар., май, 344-345.*

многолюдное поселение, как Кош. На устьях Дуная и в настоящее время, за исключением Вилкова, Килии, Сулины, Катирлеза, Кара-Ормана и Дунавца, все остальные населенные места представляют собою более или менее только рыбацьи стоянки, перечисленные же нами места или были заняты некрасовцами, или-же были неудобны для сколько нибудь крупного населения; во [с. 51] // всяком случае в них не сохранилось ни малейшего следа воспоминаний о существовании там когда-нибудь Сечи, тогда как вообще память о запорожцах еще очень жива во всей этой стране. В виду всего сказанного, нам остается только предполагать, что в течении десятилетнего периода, предшествовавшего выходу запорожцев в Банат т.е. до 1785 г., правильной Сечи на устьях Дуная вероятно не существовало вовсе, а запорожцы жили отдельными небольшими рыбацкими ватагами, разбросанными по всей дунайской Дельте, преимущественно же около бессарабских лиманов, Вилкова, Килии, Лети и может быть с центром в упомянутом выше Гедрилле-Богозы, нами нигде на картах не розысканном. Свои предположения о географическом расположении запорожских ватаг мы делаем на основании того, что, по рассказам Коломыйца, во время пребывания запорожцев в Сейменах, они выходили с своими рыбацкими заводами именно в эти места и имели там даже небольшие рыбацьи поселки. Впоследствии, в виду трудности пребывания на устьях Дуная вместе с хорошо организованными и укрепившимися уже там некрасовцами, рассеянные запорожцы принуждены были соединиться для передвижения в Австрию. Часть же запорожцев все таки оставалась еще на устьях Дуная, так как мы имеем указания, что в 1806-м году, по приглашению генерала Михельсона, некоторое количество запорожцев вернулось в Россию и вошло в состав усть-дунайских полков⁵. Что же касается причины переселения запорожцев в Австрию, то те войны с некрасовцами, которые предшествовали потом перенесению Сечи на Дунаец и о которых мы будем [с. 52] // говорить далее,

---

⁵ Здесь кстати будет заметить, что употребляемое г. В.А. название запорожской Сечи за Дунаем – Усть-Дунайскою – совершенно неправильно и может вести только к недоразумениям. Задунайская Сечь таким образом никогда не именовалась, называли же они себя просто запорожцами, а Сечь свою Задунайскою. Эта терминология употребляется и в добруджских историч. песнях. Казенное же название усть-дунайских козаков было дано указом 20 февр. 1807 г. козачьему войску, составленному из всякого рода беглецов: цыган, молдаван и сербов, а отчасти из остатков запорожцев, вернувшихся по приглашению Мхельсона, и существовавшему потом под именем *акмангитских* или по народному *мангинских* козаков (*Мат. для геогр. и ст. Рос. Запук, Бессарабская обл., стр. 530*).

достаточно объясняют по нашему мнению, почему именно запорожцы не могли сначала удержаться в дунайской Дельте и должны были искать себе нового местопребывания и «протекции», которые опять таки не оказались достаточно продолжительными и прочными.

Возвращаясь опять к рассказу Коломийца, мы видим что изгнанные из Баната запорожцы должны были обратиться опять к Турции и основать Кош в Старых Сейменах, между Силистрией и Гирсовой. На этом месте Сечь существовала, как мы увидим далее, до 1812 г., но история ее в течении почти всего этого периода остается для нас темною, начинаясь только с рассказами Коломийца, который попал на Сечь, как мы знаем, в 1811 г. Из этих рассказов мы знаем только, что в Сейменах правильно устроенной, настоящей Сечи, в смысле военно-братского общежития, не было и запорожцы по-видимому смотрели на эту местность, как на свою только временную стоянку. *«У Сейменах запорожці не у одному місті жили – у Сейменах були, у Партокалах, по-під Іглицею... Жили у землянках, у бурдіях... настоящої Січі не було... не так як тут»* (т.е. в Дунавце). Главным занятием запорожцев в Сейменах было рыболовство: они имели ерики, рыболовные заводы на Дунае и Иглице, а кроме того выходили заводами на устья Дуная и к морю... [с. 53] //

Szabadka. Szabad királyi város. Története. / Irta Iványi István. – Szabadka: Bittermann József Könyvnyomdájából, 1886. – O. 307.

II. József ezen alsó kerület *benépesítéséről* is gondoskodott s főleg németeket telepített ide; sőt *Zenta* vidékére egy csapat *saporogi kosákat* (orosz nomádok) is befogadott, akik hazájokból kiköltözni kényszerítették, mert sem falvakban lakni, sem nősülni nem akartak. Már valami 200-an lehettek itten. midőn II. József 1786-ban látogatására is méltatta őket. *Zomborról* jövéen jul. 9-én reggeli 10 órakor érkezett városunkba; ahol a tanács és sok úri nép a városháza előtt várakozott reá. A fogadtatás úgy látszik hidegen és minden tüntetés nélkül történt (talán felsőbb parancsra?). Csak igen rövid ideig időzött a városban. *Parcsetics* főjegyzőtől a várost illető némely dolog után, továbbá *Zenta* es *Szeged* távolsága után tudakozódott; erre mága *Zentara*, folytatá útját, míg kísérete előrement *Szegedre*.

Йосиф II потурбувався про заселення цього нижнього району й поселив сюди переважно німців; більше того в околиці Сенти він прийняв і один загін запорозьких козаків (російських кочівників), яких змусили виселитися із своєї батьківщини, бо вони не хотіли ні жити в селах, ні женитися. Їх було тут уже близько 200 чоловік, коли у 1786 році Йосиф II відвідав їх. Він приїхав у наше місто (Суботицю) із Сомбора 9 липня ранком о 10.00 годині, де члени міської управи й чисельне панство чекали на нього перед ратушею. Прийом здається був стриманим, без будь-яких пишностей (можливо за наказом звище?). Йосиф II перебував у місті дуже мало часу. Від головного нотаря він питав про деякі міські справи і про відстань до Сенти і Сегедина. Після цього він продовжив свій шлях до Сенти, а його оточення вирушило до Сегедина.

**Dudás Gyula. Kozák telep Zentán
// Zentái Függetlenség. – Zentá, 1907, május 15.**

Coernig báró és a II. József császár korával-foglalkozó történetirók említik hogy a császár hazánk területére kozákokat telepített.

Ezek a' kozákok kis-oroszországi u.n. Zaporog-vidéki nomádok voltak, a kik ott – olyanformán, mint nálunk a cigányok – nem akartak a falvakban letelepedni; miért is II. József.császár elhatározta, hogy távoli vidékek városajban egyes földművelő gazdáknál helyeztessenek el, kik bizonyos díjért maguknál tartják es nevelik őket. A kozákokat II. József Bács vármegyében Zentán telepítette le 1785, és 1786-ban, katonai felügyelet alatt. Eddig csupán any-nyit tudtunk e telepítésről, a mennyit Coernig főntebb érintett szűkszávu tudósítása mond továbbá, a mit újabb íróink emlitenek, itogy t.i. József császár 1786-ban Bács vármegyében járt és Szabadkáról a kozák-telep megtekintésére Zentára is kirándult. A császár ezen látogatását julius hó első felében tette meg, azután Zentáról Szegeden át Buda felé vette útját. Ujabban a vármegye levéltárában néhány iratot találtam, mely a kozákokra vonatkozik. Ezek az iratok annál becsesebbek, mivel Bács megye jegyzőkönyvei e korból nincsennek meg s így azokra a kutató – sajnos – nem támaszkodhatik. Az egyik irat egy kimutatás, mely Zenta mezőváros hatósága állított ki. E szerint a kozákok összesen négy csapatban telepítettek ide. Az első csapat 1785. dec. 16-án érkezett meg s mindössze csak 25 főből állott. A második csapat (37 fő) 1786. márc. 20-án, a harmadik (53 fő) ápr. 15-én, a negyedik (87 fő) május 27-én érkezett. Összesen tehát 202 telepes jött Zentára. Ezeket a kimutatás szerint egy-egy földműves gazdánál párosával helyezték el. Velök volt egy számadó örmester, egy szakaszvezető, egy chirurgus, két katonai pék és ennek négy segédje, végül három határörvidéki altiszt, a kiknek elszállásolásáról és élelmezéséről szinten a város hatósága gondoskodott.

Az 1786. évi jul. 17-én kelt kimutatáson Zenta mezőváros pecsétje mellett Boros János bíró, Huszár Mihály ésküdt es Dombó András jegyző aláírásai láthatók. A kozák-tartó gazdák sorában Vuity, Sztojánov, Birclin, Papor, Plávcity, Pecárszky, Nikolics, Piszár, Sztaity stb. nevek fordulnak elő, a mi azt mutatja, hogy a kozákok egy részét rác családoknál helyezték el; a Szabó, Varga Lakatos, Kis, Turi, Gordán Csabai, Kovács, Gere, Molnár stb. nevekből következtetve azonban magyar családok is résztvettek a telepesek eltartásában.

A másik irat, melyet Bácsmege levéltárában felkutatnom sikerült: Latinovits Janos főszolgabírónak Baján, 1786 május 15-én kelt jelentése

az alispánhoz, melyben elmondja, hogy a Zentára betelepített kozákok között napról-napra többen esnek különféle nyavalyákba (*variis morbis afficiuntur*), úgy, hogy a rendelkezésre álló ágynemű nem elegendő; kéri tehát az alispánt, hogy ágynemű beszerzéséről gondoskodjék.

Kovács József alispán bizonyára eleget tett a megkeresésnek, sőt – úgy látszik – azon költség fedezéséről is gondoskodott a vármegye, hatósága, a mibe a kozákoknak Zentára való szállítása került. Bachó János kir. biztos és főispáni helytartó ugyanis Szabadkán, 1786. aug. 1-én kelt rendeletében arról értesítette az alispánt, hogy ő felsége a kozákok letelepítési költségeit a vármegye pénztárából rendeli fedeztetni. Ugyanezen kir. biztos rendeletből az is kitűnik, hogy a kozákok telepítését Latinovits János főszolgabíró végezte, mert a fuvar költségeket az ő részére kellett kiszolgáltatni. Mivel azonban a kozákok katonai felügyelet alatt állottak, sőt – mint alább látni fogjuk – ügyökben a bécsi udvari hádltanács és a pétervárady parancsnok is eljár, úgy látszik, a telepítés nemcsak katonai felügyelet mellett történt, hanem a kozákokat is katonákká akarták kiképezni.

A zentai kozák-telepről Coernig s utána mások azt mondják, hogy miután a telepések nötlenek voltak s nem is házasodtak, idő folytán e vidéken kihaltak. Lehet azonban, hogy nem is a nötlenség, hanem a magyar Tisza-vidéki klíma tette őket tönkre. A fentebb említett hivatalos jelentés is azt mondja, hogy alig jöttek Zentára, máris tömegesen betegedtek meg. Valószínűleg úgy jartak tehát ők is, mint a bánsági és bácskai francia telepések egy része, a kik tudvalevőleg az itteni mocsaras vidékeken jórészt a typhus, a *morbus hungaricus*, vagy a mocsárláz áldozatai lettek. Lehetséges azonban, hogy a kozákok egy része idővel a zentai s a környékbeli lakosságba olvadt. Végül az is kétségtelennek látszik, hogy némelyek közülök időközönként elszökdöstek Zentáról. Ugyanis az udvari haditanács 1786. aug. 12-én azt hagyta meg báró Knezevich péterváradai parancsnoknak, hogy a Zentáról eltűnt kozákok megszőkötői ellen járjon el. Gvozdánovics péterváradai főhadbíró tehát aug. 23-án a várparancsnok nevében megkeresést intézett ez ügyben Bachó főispáni helytartóhoz, a ki szept. 16-án Temesvárról kelt átiratával Bács megye alispánját jelentéstételre szőlította fel. Az alispán szept. 28-án tette meg jelentését melynek eredeti fogalmazványa szintén megvan a vármegye levéltárában. Jellemző, hogy míg a főispáni helytartó a megyéhez latin nyelven írt, a megye nemetül válaszolt. Az alispáni jelentés szerint a vármegye hatósága a kozákok elszőkötése mlatt két zentai lakost elfogatott és meg is büntetett. Az eljárásra vonatkozó iratokat az alispán a jelentéshez csatolta.

Г.Стрипський
Нові звістки про запорозьку оселю на Угорщині //
ЗНТШ. – Львів, 1907. – Т. 76. – С. 157-159*.

Згадки Черніга та істориків Йосифової доби про оселення в полудневій Угорщині запорожських козаків давно збудили цікавість дослідників української старовини, але досі звісно було про тих козаків дуже мало. Оселено їх в м.Зента (Бачванська столиця) р. 1785 і 1786 під воєнним доглядом. Цісар наказав осадити їх поміж поодинокими хліборобами-газдами деяких від себе віддалених міст. Газди повинні були їх тримати та годувати – розуміть ся за плату. В р. 1786 їздив цісар по Бачванській столиці і виїздив зі Слободки (*Szabadka, M.-Theresiopel*) до Зенти, щоб оглянути козацькі оселі. Отсі цісарські відвідини відбулись в першій половині липня (Монографія столиці, 1896, I, 476).

Тепер д. Юлій Дудаш знайшов в столичнім архіві і опублікував семи днями (*Szabadok* 1907, IV) декілька старих записок про тих козаків. Вони тим цінніші, що протоколів Бачванської столиці з сих часів зовсім нема і таким чином опертись на них не можна. Супроти цікавості сього епізода подаю зміст сих звісток.

Перша записка се реєстр, зладжений містом Зента. Козаки прибули й оселились в чотирьох гуртах. Перша їх ватага прибула 16 грудня 1785 р. та числила всього 25 душ. Друга (37 душ) 20 марта 1786, третя (53 душ) 35 цвітня, а четверта ватага (87 душ) прибула 26 мая. Всього прибуло отже 202 [с. 157] // осельників на Зенту. По словам реєстру вони розміщені були по парі у поодиноких газдів. З ними був оден фельдфебель для рахунків, оден цугсфірер, оден хірург, двоє воєнних пекарів зі своїми чотирма помічниками, вкінці три граничарі – унтерофіцери, котрих розміщенням і виживленням піклувалось також місточко.

Реєстр сей виставлений 17 червня 1786, підписали Іван Борош вїйт, Михайло Гусар боженик, Андрій Домбо писар. Між газдами козаків вичислені: Вуїть, Стоянов, Бірцлін, Папор, Пларшіть, Пецарский, Ніколіч, Пісар, Стаїть і т.д. Се доказує, що козаки

---

* «Нові звістки...» Г.Стрипського є нічим іншим, як переказом з угорської статті Д.Дудаша, вміщеної у попередньому додатку. – *В.М.*

розміщались поміж Сербами; але є також декілька мадярських родинних імен, як Сабов, Варга, Лакатош, Кіш, Ковач, Молнар.

Другий документ се справозданне столичного судії Яноша Латіновича до піджупана, з дня 15 мая 1786 р. В нім повідомляє він, що поміж зентайськими козаками панують всілякі хвороби (*variis morbis afficiuntur*), так що не стає постільних річей, просить отже піджупана, аби постарав ся про ті річи. Піджупан певно й залагодив справу, навіть постарав ся й про покриті тих видатків, які столиця поносила при переселенню козаків до Зенти. Янош Бахов, кор. комісар і намістник наджупана, повідомляє піджупана з 1/VIII 1786, що, мовляв, король велів видатки переселення виплатити з каси столиці (жупанії). З сього розпорядження бачимо, що оселення козаків ішло під проводом самого столичного судії, Яноша Латіновича, бо кошти на видатки повинні буди передатись на його руки. А що козаки стояли під военним дозором, і ними піклувалась ще крім цивільних урядів навіть віденська придворна воєнна рада та петервародинський шеф, здаєть ся, що оселення відбувалось не тільки під военним доглядом, але й самих козаків хотіли вимуштрувати на вояків.

Про оселю козацьку в Зенті каже Черніг, та за ним і інші, що осельники, будучи безженними, не женили ся й повимерали. Але можливо, що не стільки безженність запропастила їх, як мадярський притисівський клімат. Повисше урядове справозданне каже, що ледви вони прибули, як гуртом похворілись. Імовірно так їм повелось як раз, як одній частині французької колонії в Банаті й Бачці, котра то впала жертвою малярії, що панувала по сих мочаровитих, багнястих околицях, та забутої хвороби т. зв. *morbus hungaricus*. Можливо й те, що частина їх зілялась з околичною людністю. А вкінці й те дуже правдо [с. 158] // подібне, що деякі з козаків повтікали зі своїх осель. Бо придворна воєнна рада видала наказ воєнному начальникови петервародинському (баронові Кнезевичови) 12/VIII 1786, аби остро поступав против тих, що кудись звели козаків, які зникли з Зенти. Воєнний судя, Гвозданович, удав ся в сій справі зараз 23/VIII до намісника, а той 16/IX завіззав піджупана столиці Бачванської на справозданне. Піджупан подав своє справозданне 28/IX; по його словам столиця всадила двох столичних мешканців за зведення до арешту й покарала.

Стільки нового довідуємо ся про сі останки Запорожців. [с. 159] //

М. Г[рушевський].

Записка Гендльовіка про банатських запорожців // ЗНТШ. – Львів, 1911. – Т. 101. – Кн. 1. – С. 134-141.

Сумна мандрівка Запорожців, розігнаних з свого старого гнізда що відбила ся в такім багатім пісеннім матеріалі й навіяла безсмертні картини «Енеїди» Котляревського, все ще мало простудіована і містить в собі багато неясного, не вважаючи на праці Хв.Вовка (Ф.Кондратовича: «Задунайская Сечь по местным воспоминаниям и рассказам»), П.Короленка («Черноморцы», «Азовцы», «Предки кубанских козаков на Днестре»), П.Іванова («К истории Запорожских Козаков после уничтожения Сечи») й ин. Очевидно до заложення коша в Дунавці, то значить до середини другого десятиліття ХІХ в. запорозькі емігранти були майже в безнастаннім руху: пробують з початку осісти ся над «обома Лиманами», в Очаківських степах, потім коли їх турецьке правительство починає розселяти по далеких провінціях, шукають пристановища в Австрії, пробувши кілька років в Банаті, рушають знову на Дунай, иньші вертають під Росію й йдуть на Кубань і т. д. Ся сумна мандрівка вибитих з свого гнізда степових орлів варта розслідження, бодай з пієтизму до сих нащадків старої Січи, і всякий причинок до її історії повинен бути записаний. Як такий подаємо в отсій книжці звісну вже давно з коротких звісток сучасну брошуру Феріха Гендльовіка про Запорожців оселених в Банаті. Як відомо, епізод сей належить до найменше розсліджених. По Чернігу, що на основі актів віденського міністерства внутрішніх справ і семигородської двірської канцелярії подав в своїй «Ethnographie der Österr. Monarchie» (т. III, 1855) коротку історичну звістку про сю запорозьку колонію, не появляло ся ширших і докладнійших звісток – крім записаних д. Вовком, досить неясних і загальних згадок останнього дунайського Запорожця А.Коломийця. Звістки ж самого Черніга не сягали далі 1787 р. – і за сим роком всякі звістки про сі банатські оселі уривають ся; брошура Гендльовіка видана 1789 р. таким чином являєть ся поки що останнім документом банатського епізода запорозької Одісеї. Не вважаючи на скептичні замітки, висловлені покійним Антоновичем що до Гендльовікових оповідань, де мовляв Запорожців помішано тут з сербськими граничарами, – вони варті все таки повної уваги, і тому вважаємо користним надруковати новий текст сеї рідкої брошури, з копії зладженої ласкаво для нашого журналу проф. А.І.Линниченком в Одесі. [С. 134] //

**Ausführliche Und Wahrhafte
Schilderung Der Saporoger Kosacken
vom Fähnrich von Händlowick,
der sich geraume Zeit um die Gegend der
Wohnungen dieser Leute aufgehalten hat**

**Mit dem genauen Portraite eines Befehlshabers
dieser Kosacken**

**Pappenheim in Franken,
bey der lit. typogr. Gesellschaftsbuchhandlung.
1789.**

Vorerinnerung.

Es ist bekannt, dass ein beträchtlicher Theil der Saporoger Kosacken Seine Majestät den Kaiser gebeten hat, ihnen zu erlauben, sich in dessen Staatenhäusslich niederzulassen zu dürfen, um alda zur Beschützung der Gränzen gebraucht zu werden; und dass der Kaiser die Bitten dieser Leute annahm, und ihnen im Bacser Komitat bei Czenta (Zenta), und auch im Bannate Wohnplätze anweisen liess. Da nun von diesem Volksmixtum schon so viel in Zeitungen und Son-sten gesprochen worden, dass manchem besonders den Zeitungslesern, eine genaue und wahrhafte Beschreibung dieser Leute angenehm seyn wird, so nahm ich es auf mich und verfasste diese kurze Beschreibung, die ich als wahr verbürgen kann, indem ich mich lange um und bei diesen Kosacken aufgehalten habe.

Der Verfasser.

Erklärung
der Kleidungs- und Waffenstücke eines Obersten der
Saporoger Kosacken, Koschowj Attamann in ihrer Sprache
genannt

Der Hut ist von braunen Juchten, den eine schöne grüne Kokarde, oder vielmehr ein Federbusch von den Vogels Sponwatz genannt, ziert.

Der Brustlatz liegt nachlässig über die Schultern, und hängt fast bis auf die Brust herab; darunter haben sie ihre Säcke, darinnes sie alles was ihnen wichtig dünkt, verbergen. Unter der linken Orxe (Orçe?) (Brust) ist das Vosgos (Patrontasche) welche sie auf diese [C. 135] // Art angebracht, beym Laden sehr bequem finden. Die Lukgury (der Pelz) ist beym Koschowj Attamann (Befehlshaber) der Kosacken mit feinem Zobel verbrämt, und das Tuch dazu ist feiner Scharlach. Zuweilen tragen sie auch Seidenstof bey ihren Pelzen, wenn sie diese Waare von den griechischen und türkischen Kaufleuten rauben können. Der Leibgürtel, welchen sie nächst an den Hosen tragen und worin sie gewöhnlich zwej Pistolen und ein langes Messer mit doppelter Schneide stecken, ist ebenfalls von seidenem Zeuche. Die Hose ist plump und weit und innen voll kleiner Schubsäcke. Hose und Latz sind von mittelmässigen Tuch, zu Kriegszeiten, oder wenn sie auf Streifereyen ausfallen; von feinem Tuche aber, wenn sie in der Sedcha (die Wohnort) eine Rada (Versammlung) oder Chemza (Freudenfest) halten. Die Dscizma (Stiefeln) sind wie der Hut von braunen Juchten; die Spornen von dick geschlagenem Silber, manchmal 200 Solotnick¹ schwer.

Das Schieszgewehr ist türkische Arbeit und reicht mit Kugeln geladen auf 200 Schritte. Das Beschläg unten (a) und die Bügeln sind von Gold, der Ladstock aber von starken Messing. Der Ring auf dem Lauf, worinnen das Absehen zum gewiss schiessen angebracht ist, und das Schloss an dem Gewehr, sind von feinem Stahl (b) Einen Schnappsack tragen sie rechts tief unter der Hüfte; den Tobacksbeutel aber links und ziemlich hoch.

Den Säbel tragen sie nie bey sich noch am Leibe, sondern er hängt an dem Vordertheil des Sattels am Pferde, nahe an den Stiefeln, worein sie auch noch ein paar Pistolen stecken. Dem Toback-rauchen sind sie unmässig ergeben, und es giebt viel darunter, welche auch im Schlafe rauchen, ohne dass sie dazu Feuer nöthig haben; sie sind schon damit

---

¹ *Solotnik* ist ein russisches Gewicht: 3 *Solotnik* wiegen bey uns in Teutschland ein Loth, demnach ein paar Sporn über 2 Pfunde schwer sind. 40 Pfunde machen ein Pfud und 10 Pfunde ein Pergowitz-Gewicht (Centner) aus.

zufrieden nur die Pfeife im Maule zu behalten, um beständig daran ziehen zu können; selten legen sie die Tobacks-pfeife aus den Händen.

Beschreibung der Saporoger Kosacken selbst

Die Saporoger Kosacken, welche unter diesem Namen berühmt, und in Polen unter bekannten Benennung Haidemacken sehr gefürchtet waren, sind sowohl ihrer Verfassung als auch ihrem Namen nach, durch einen Befehl der russischen Kaiserinn Katharina II im Jahr 1775 gänzlich aufgehoben und vertilgt worden. [C. 136] //

Sie entstanden zu Anfangs des 16-ten Jahrhunderts von den Malorosianern die zur Bedeckung der Gränze kommandirt waren. Um in dem Dienst keine Hindernisse zu haben, und ihre Familien keinen harten tatarischen Gefandenschaft auszusetzen, liesen sie ihre Weiber und Kinder stets in ihren Wohnungen zurück. Dadurch gewöhnte sich dieses Volk nach und nach so sehr an eine ehelose und ungebundene Lebensart, dass das ganze Kommando endlich gar keine Ablösung mehr verlangte, sondern stets in einem festen Lager (Sedscha) verblieb, sich von seinem Volkstamm, den Malorosianern auf immer trennte, und einen eigenen kleinen Staat formierte.

Inzwischen aber verursachten sie der Krone Russland durch ihre mancherley Ausschweifungen und Ausfälle über die Gränzen viel Verdruss und Unruhe, übten auch in verschiedenen Kriegen, selbst wider Russland, Feindseeligkeiten aus.

Mancherley Veranlassungen zwungen sie ihre Läger oder Wohnsitze öfters zu verändern und an andere Stellen zu verlegen, wobei sie aber doch beständig am Dnieperfluss blieben, weil sie sich nun beständig und meistens bei den Wasserfällen (Parogi) des Flusses aufhielten, so bekamen sie den Namen der Kosacken jenseits der Wasserfälle, oder Saporoger.

Als sie an den Empörungen des Hetmanns Mazeppa Antheil nahmen zerstörte Peter der Grosse ihre Setschas oder Wohnplätze, allein sie sammelten sich bald wieder, und begaben sich unter den Schutz des Khans von der Krimm. Sie wurden aber im Jahr 1735 wieder als russische Unterthanen an und aufgenommen. Im vorletzten Türkenkriege hielten sie sich gut - in dem letzten suchten sie sich unabhängig zu machen, und was sie in diesem Kriege annoch leisten werden, stehet zu erwarten.

Als die Gegenden des russischen Reichs am Dnieper von den Tartaren erobert und nachher von den Russen wieder eingenommen und mit Kolonisten besetzt wurden, erklärten die Saporoger Kosacken diesen

Theil der neuen russischen Staathalterschaft für ihr Land; mishandelten die Kolonisten, und brachten an 50.000 Malorosen theils mit List, theils mit Gewalt, unter sich.

Man machte ihnen russischer Seits alle mögliche Vorstellungen. Da sie aber darauf weder Gehör gaben noch achteten, entwarfete sie ein Korps russischer Truppen unvermuthet, und ihr Name und Verfassung wurde durch eine Akte vernichtet, welche Katharina II 1775 feyerlich in allen russischen Staaten bekannt machen liess. Hierauf übergab man das Land neuen Kolonisten, nahm die ruhigen auch dazu an, und belohnte die verdiensteten; Diejenigen aber, die ihre [C. 137] // ehemalige Heymath vorzogen, durften sich, sie mochten in oder ausser Landes Seyn, ungehindert dahin begeben.

Etwas von der Verfassung und den Sitten der Saporoger Kosacken

Die Verfassung ihrer kleinen Demokratie war zwar völlig kosakisch, dabei aber doch viel strenger und härter. Mit den Kosacken hatten sie eine gleiche Eintheilung in Kompagnien, auch eben die Stellen für die Offiziere wie diese. Soldatisch leben und Ehelosigkeit waren ihre Grundsätze; da sie aber auf diese Weise bald austerben hätten müssen, so nahmen sie die Verlaufenen aller Nationen auf, ohne auf Sittlichkeit und Religion Rücksicht zu nehmen. Dadurch nun wurden sie ein Mischmasch von Malorosen, Polen, Tartarn und den Auswürflingen jeder Nation. Sie bildeten einen mächtigen Haufen, den allerlei Taugenichtse täglich verstarben und nach Convenienz wiederum verliessen.

Alle Befehlshaber dieser Bande stunden im Solde der Krone. Die Nahrungsquelle der Gemeinen hätte, nach Art der eigentlichen Kosacken, die Landwirtschaft seyn sollen, allein sie machten lieber Rauben und Plündern auf tartarischen und polnischen Gebiete, sowohl in Kriegs- als Friedenszeiten, zu ihrem Hauptgeschäfte.

Ihre Sedschas hatten hölzerne Befestigungen, und sonderbare Artillerie, Waffen und Munition. Inwendig bestuden sie aus wenig hölzernen Hütten, weil das Volk meistens in Erdhöhlen wohnte, die mit ganz flachen Dächern bedeckt waren. Die Regimenter der Saporoger glichen den Pulks der Kosacken und waren in 38 Quartiere (Kuren) eingetheilt, die ungefähr den starken Compagnien regulärer Truppen gleich waren. Jede Kure hatte ihre Offiziers und einen Attaman, Kurena Attaman genannt, doch stunden alle unter dem Koschowoj Attaman. Dieser Koschowoj Attaman, der während seiner

Amtsführung grosse Folgsamkeit, und auch einige Einkünfte von den Fahrgeldern, von dem Zoll, den die Kaufleute bezahlten, Brantewein und dergleichen genoss, wurde übrigens den Gemeinengleich geachtet; den alle hielten sich ausser dem Dienste für Brüder. Alle Jahre wurde dieses Oberhaupt auf Jahres frist gewählt, und es konnte die Wahl den gemeinsten Kosacken treffen, wenn er nur durch Muth. Tapferkeit und Klugheit sich auszeichnete; war die Zeit seines Regiments vorüber, so trat er wieder in den nämlichen Stand zurück, aus dem er genommen worden. Ein Kosack seyn, war nach ihren Begriffen eine sehr grosse Ehre; daher pflegten sie durch- [C. 138] // reisende Fremde, selbst wenn sie von hohen Rangen waren, zu Kosacken aufzunehmen und ihnen ein Diplom darüber zu ertheilen.

Weil alle aber bei ihnen gleiche Rechte und Freyheiten genossen, gieng ein jeder Unzufriedener, ohne Abschied zu nehmen, wohin es ihm beliebte.

Die meisten Kosacken wohnten zwar in der Sedscha, da aber auch viele Wohnungen gleich den Vorstädten ausser derselben befindlich waren, so logirten sich auch da welche ein. Manche wohnten auf ihren kleinen Viehöfer (Ghutori), und noch andere in nahe gelegen Dörfern ihres Gebiets.

In der Sedscha war ein Marktplatz, auf welchem immer ein paar Paucken standen, die ein Dobisch (Pauckenschläger) rührte, wenn das Volk zur Ratsversammlung kommen sollte.

Auf diesem Platz waren auch Lebensmittel, Kleidungsstücke, und dergleichen Sachen feil, welche fremde Handelsleute, die ausser der Sedscha sich aufhielten, dahin zum Verkauf brachten.

Die Chenzowa (Kanzley) war so nachlässig besorgt, dass sie selten die wahre Zahl der Kosacken wuste², diese war aber auch immer ungleich, jedoch allezeit über 40.000 Mann stark. Im Jahre 1764 war die Zahl der streitbaren Männer unter diesem Volk 47.879. Oeffentliche Versammlungen (Radas) wurden auch auf ebengedachtem Marktplatz gehalten. Der Koschowoj Attamann erschien mit seinen Insignien, dem Poliza (Gommandostab) in der Hand, der Fahne, die ein Sevitz (Knecht oder Bedienter) ihm Vortrug, und der Staatssekräter mit einem Dintenfass und Schreibmaterialien. Um die Obern stand das Volk; der Koschowoj nannte sie seine jugendlichen muntern Brüder, und dieses nannte die Befehlshaber Chang (Herren). Oft kam es bei der gleichen

---

² Sehr begreiflich: es war ja kaum möglich die gewisse Zahl von einem Haufen Gesindel festzubehalten, wo der eine heute kam, und wenns ihm nicht behagte, Morgen wieder weglief.

Versammlungen, zum Handgemenge, denn viele, und darunter besonders jene, die etwas durchtreiben oder verhindern wollten, erschienen besoffen. Von wem geredet wurde, der musste sich entfernen, weil er sonst Gefahr lief, bei misslichen Umständen von der niederen Classe erschlagen zu werden. Ueber Streifzüge und Räubereyen nahmen sie in der Rada, wegen des Vorwands und der Ausführung, Abrede. So wie den Rittern unter ihnen die Stösse bei Ausfällen allein zu Theil wurden, so behielten solche auch die Beute, die jeder machte, für sich allein.

Bei Erwählung des Koschowoij und der Starschinen (Haupt-[C. 139] // leute), war gemeiniglich die ganze Rada besoffen. Der Koschowoij musste auch während seiner Amtsführung mit Brantewein (Slibowice) freijebig seyn, weil er dadurch unbedingte Folgsamkeit erhielt.

Die Malorosianer richteten und entschieden nach polnischen Gesetzen; die Saporoger aber, welche nichts Schriftliches hatten, urtheilten nach Gewohnheit, und entschieden durch die Mehrheit der Stimmen nach ihrer Schlichten Vernunft.

Wenn ein Kosack einen ändern seiner gleichen todschlägt, so wird er zur Strafe mit dem Erschlagenen lebendig begraben. Wenn sie gute Beute machen, bedenken sie die Kirchen und deren Diener reichlich; verschaffen sie schöne Kleider und Waffen; bewirthen jedermann, der kommt in den Trindhäusern; und stellen es so an, dass ihre Beute gleich wieder aufgeth. Sie gehen wenn sie nichts mehr haben, hierauf über die Gränze und rauben un stehlen aufs neue. Bei ihrer Armuth und sorgenfreyen räuberischen Lebensart, halten sie dennoch das Stehlen unter sich für sehr schimpflich; daher derjenige der auf einem Diebstahl ertappt wird, 3 Tage auf dem Pranger stehen muss, wobei er noch unmenschlich geprügelt wird, so dass manchen schon unter den Schlägen gestorben ist.

Pferde, Waffen, Kleidung, Munition und Proviant, muss sich jeder auf den Streifzügen selbst anschaffen. Im Dienste der Krone wurden die Saporoger wie andere Kosacken verpflegt; sie hielten es da meistens mit Ueberfällen, wo wenig zu wagen und viel zu gewinnen war. In Friedenszeiten erhielten alle von den Ueberfahrtsgeldern und Zöllen kleine Besoldung.

Ausserdem, dass die Saporoger Kosacken als zusammen gelaufenes Gesindel, mehrenteils vom Beutemachen lebten, trieben doch auch viele, besonders die so auf den Dörfern wohnten, etwas Ackerbau und Viehzucht nach malorosianischer Art und Weise. Es legten sich auch

manche, besonders da ihnen Streiferegen immer eingeschwänkt wurden, auf Professionen und auf Handelschaft.

Zu Hause, in der Sedscha, lebten sie sehr schlecht; jede Küre war auch eine Tischgesellschaft, wobei ein paar aufwarteten und zugleich die Stelle der Köche vertraten. Ihre tägliche Speisen waren Mehl- und Grützebrej, und Fischsuppe mit Mehl, die sie aus langen Trögen mit Löffeln assen. Selten essen sie Fleisch, noch seltener Brod. Brantewein saufen sie, so lange sie nur einen Heller Geld haben solchen zu bezalen; allein den Meisten mangelt es oft mehrere Wochen hindurch daran.

Eine ordentliche Liebe, und der Ehestand, sind ganz von ihrer Verfassung ausgeschlossen; sie erlaubten nicht einmal, dass eine Weibs-**[C. 140]** // person in die Sedscha kommen durfte. Denen es glückte von den Polen oder Tartarn Weiber zu rauben, oder sonst liderliche Weibsleute irgendwo zu entführen, diese mussten mit ihnen auf den Viehöfen leben. Hatten sie einander satt, so schieden sie sehr gleichgültig von einander, und es braf sich oft, dass ein Weibstück des Jahrs hindurch an 10 und mehrere Männer kam. Erzeugten sie ja Kinder, so wurden die Söhne rohe Kosacken, und die Töchter mussten mit der Mutter fortwandern, oder sie ersäuften sie auch mehrmalen im ersten Bad. Es fand daher keine ordentliche Haushaltung bei diesem Volke stat, sondern jeder that was ihm beliebte und gut dünkte. Die Flüchtlinge die zu ihnen kamen, mussten sich zur griechischen Kirche bekennen.

Nunmehr sind die meisten dieser Kosacken ruhige und fleissige Ackersleute, besonders diejenigen, so Se. Majestät der deutsch. Kaiser, im Bacser Komitate, bej Czenta, als Kolonisten aufgenommen hat. **[C. 141]** //

**ДЕТАЛЬНИЙ ТА ПРАВДИВИЙ
ОПИС ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ
Фенріха фон Гендльовіка, який тривалий час
знаходився в країні мешкання цих людей. З точним
портретом начальника цих козаків**

**Видавничий дім при літ. типографії товариства
книжкових крамниць. 1789.**

Вступ.

Відомим є, що частина запорозьких козаків, яка зараз й розглядається, прохала Його Величність імператора, аби він дозволив їм влаштуватися на території його держави, щоб використовувати козаків для захисту кордонів, а також те, що імператор пристав на їх прохання та дозволив надати їм місце для мешкання у Бачському комітаті (в околицях Сенти) та в Банаті. Оскільки зараз так багато говориться в газетах про переселення цього народу, то деяким, а особливо читачам цих газет приємно буде ознайомитися з точним та правдивим описом цих людей. Отже, я взяв цей труд на себе та склав даний короткий опис, який увірогіднюється тим, що я довгий час знаходився поруч з цими козаками.

Автор.

Пояснення

відносно одягу та предметів озброєння начальника запорозьких козаків, який їх мовою називається «кошовий атаман»

Капелюха з коричньової юхти прикрашає гарна зелена кокарда, яка є нічим іншим як пуком птичого пір'я.

Бушлат, який лежить у нього на плечах, та прикриває їх аж до грудей; під ним знаходиться торба, в якій лежить все необхідне їм. З лівого боку погруддя вони носять патронташ, який прикріплений у такий спосіб, є вельми зручним для зарядження зброї. Хутряна накидка кошового атамана (начальника) козаків – з темного соболя, підбита тканиною яскраво-червоного кольору. Інколи для цього використовуються й шовкові тканини, якщо у походах їм вдається пограбувати грецьких або турецьких купців. Пояс у них шовковий. Ним вони підперезують штані, а за нього, зазвичай, затикають два пістолети та довгого кінжала. Штані їх – кострубаті і широкі, і зсередины повні маленьких відділень. Оці ж то штані (шаровари) та накидка й є їх постійним одягом, й мундиром. Однак, буває, вони одягають й більш витончений одяг, якщо у Січі (місце їх мешкання) трапляється рада або свято. Чоботи, як й капелюхи, у них з коричньової юхти; шпори на них з кутого срібла, вагою інколи до 200 золотників¹.

Їх вогнепальна зброя – турецької роботи (виробництва) та вражає кулями на 200 кроків. Кріплення знизу й дуга із золота, а власне заряджувальний пристрій (полку) вироблено з міцної бронзи. Кільце на дулі, через яке дивляться аби точніше поцілити та замковий пристрій у рушниці сталевий. Ранець для їжі вони носять з правого боку, нижче бедра, а кiset з тютюном – з лівого боку, але вище бедра. Шаблю вони при собі ніколи не носять, а чипляють її у передній частині кінського сідла, у тім місті, що поруч із чоботом, де та кож знаходиться й пара пістолетів.

Палінню тютюну вони віддані над всякої міри, палять багато, і є чимало таких, які палять навіть уві сні, незапалюючи вогню, вдовольняючися лише тим, що люлька присутня у роті і можна постійно її смоктати. Взагалі ж, вони рідко випускають люльку з тютюном із своїх рук.

---

¹ Золотник – російський вимір ваги: 3 золотники складають *лот*, отже дві шпори важать 2 фунти. 40 фунтів складають пуд, а 10 пудів – *перговиц* (центнер).

Опис власне запорозьких козаків

Запорозьких козаків, які знамениті під цим іменем, якими так були налякані в Польщі, де вони були також знані під гучною назвою *гайдамаків*, було цілковито скасовано і знищено, як стан, так і саме їх ім'я, маніфестом російської імператриці Катерини II у 1775 році.

Утворилися вони на початку XVI ст. з малоросіян, яких було відряджено для заселення кордону. Аби не мати під час служби ніяких перешкод та не піддавати свої родини небезпеці від татар, вони завжди полишали жінок та дітей удома. Внаслідок цього цей народ звик поступово до такого способу життя – ні до кого не прив'язаного та безшлюбного. Нарешті, постійна окремішність їх загону та знаходження їх у укріпленному таборі – Січі, назавжди відділили їх від коріню, від малоросіян, та призвела до формування їх власної невеликої держави.

Між тим, однак, вони явилися причиною багатьох негараздів та непокійств на кордонах Російської імперії, вправляючися у різноманітних війнах, інколи навіть проти Росії, виявляючи їй свою ворожість.

Різні обставини змушували їх часто змінювати своє місцеперебування та переносити головний табір, однак весь час вони залишалися біля Дніпра, а оскільки вони постійно і переважно трималися поблизу порогів, то і отримали від них свою назву – козаки, що живуть по той бік порогів – запорозькі.

Після того, як вони взяли участь у повстанні гетьмана Мазепа, Петро Великий зруйнував їх Січ. Незабаром вони знов зібралися та перейшли під протекцію кримського хана. Але у 1735 році їх знов було прийнято у російське підданство. У передостанню турецьку війну вони добре зарекомендували себе, однак в останню діяли аж надто незалежно, і як ще вони поведуть себе в цій війні, ми ще побачимо.

Коли російські землі у Подніпров'ї, які було колись загарбано татарами, а згодом відвойовано Росією, стали заселяти колоністи, запорожці проголосили цю частину російського територіального придбання своєю землею. При цьому вони жорстоко поводитися з колоністами, та, коли законно, коли силоміць, підкорили собі 50000 малоросіян.

Російська сторона робила їм всі можливі попередження, а оскільки вони ані прислухалися, ані реагували на них, то корпус російського війська роззброїв їх, а весь стан та ім'я їхнє було скасовано маніфестом, проголошеним Катериною II року 1775-го по всій Ро-

сійській імперії. Після цього землю було передано новим колоністам. Лояльних козаків прийняли на службу і нагородили тих, хто відзначився. Однак, якщо хтось з них хотів виїхати з Росії на свою батьківщину, це також дозволялося.

Дещо про стан та звичаї запорозьких козаків

Устрій їх маленької демократії був цілком козацьким, але при цьому набагато строгішим та жорсткішим. Розподіл обов'язків у кампаніях був рівномірним, як для козаків, так і для офіцерів. Їх головним принципом було безшлюбне солдатське життя. Але, оскільки вони б при цьому швидко вимерли, то й приймали до своїх лав прибульців всіх націй, не звертаючи уваги на їх звичай та релігію. Внаслідок цього вони перетворилися на суміш з малоросіян, поляків, татар та вигнанців з усіх народів. Вони збиралися у ватаги, які займалися бешкетництвом, а після походу за здобиччю знову розпадалися.

Старшина цих ватаг знаходилася на державній службі. Джерелом їх прохарчування, як власне й у всіх козаків, було сільське господарство, однак з більшим задоволенням вони влаштовували грабунки та наскоки на татарські та польські землі, як у воєнний, так і у мирний час, що і було їх головним заняттям.

Їх Січ мала укріплення з дерева, фортечну артилерію та боєприпаси. Всередині знаходилося лише кілька дерев'яних будинків, оскільки народ переважно жив у землянках, вкритих плоским дахом. Запорожців було розподілено по козацьких полках, розподілених на 38 підрозділів (куренів), які були відносно постійними та досить боєздатними частинами. Кожний підрозділ мав своїх офіцерів та свого атамана, який називався курінним атаманом, але всі у купі вони були підлеглими кошового атамана. Цей кошовий атаман під час виконання своїх обов'язків з управління, користувався широкими привілеями, частиною доходів з перевозів та мита, які сплачували купці, але в цілому, був рівним серед інших. Поза службою всі ставилися один до одного як брати. Щороку цього керівника обирають знову, і тільки мужня та хоробра людина могла сподіватися на обрання. Коли час його служби минав, він повертався до того стану, з якого, власне, його й взяли.

Бути козаком, за їх розумінням, було надзвичайно великою честью, тому існувала практика – чужинців, які проїжджали повз них, особливо високого рангу, приймати в козаки та видавати їм про це диплом. Оскільки всі вони користувалися рівними правами та свободами, то кожний невдоволений міг покинути їх та виїхати туди,

де б йому було краще. Хоча переважна більшість козаків жила у Січі, чимало їх мешкало і у передмісті. Деякі ж жили по своїх хуторах, та у розташованих у їх області селищах.

У Січі знаходилася ринкова площа, на якій завжди стояло кілька великих барабанів, у які бив довбиш, коли треба було скликати народ на зібрання ради.

Також на цій площі були продукти харчування, предмети одягу та інші різноманітні товари, які привозили до Січі іноземні купці.

Уряд був постійно зтурбованим з приводу того, що не знав точної кількості козаків², однак не менше 40000 чоловіків перебувало постійно. У 1764 році перепис показав наявність 47879 озброєних чоловіків з цього народу. Відкриті зібрання (ради) відбувалися також на ринковій площі. Кошовий отаман з'являвся з булавою у руках та прапором, який ніс за ним зброєносець; за ним виходив державний секретар (писар) із каламарем та іншим знаряддям для письма. Навколо старшини збирався народ; кошовий називав їх своїми молодшими братами, а вони називали своїх начальників старшими братами (старшиною). Нерідко на таких зібраннях доходило до бійки, оскільки більшість, а особливо ті, хто хотів чи-то провести рішення, чи-то запобігти його прийняттю, з'являлися п'яні. Часто особа, чию кандидатуру обговорювали на раді, змушена була тікати, оскільки ризикувала бути вбитою голотою за несприятливих для неї обставин.

Після походів за здобичю вони також збиралися на раду, задля обговорення їх результатів. Займаючись цим промислом колективно (ватагами), вони отримували тільки ту здобич, яку кожен здобував сам.

Під час виборів кошового та старшини вся рада, зазвичай, була п'яна. Впродовж свого керівництва кошовий мав бути щедрим на горілку, оскільки у такому разі він отримував підтримку.

Малоросіяни керувалися та вирішували все за польськими законами, але запорозькі козаки, не мали писаних законів та жили за звичаєм, вирішуючи все більшістю голосів у відповідності до здорового глузду.

Якщо козак вб'є іншого козака, то карою йому буде похорон його живцем разом із вбитим. Коли вони отримують багату здобич, то щедро наділяють церкви та священників; купують гарний одяг

---

² Воно й зрозуміло: навряд чи можливо було його визначити, якщо козак зі своєю ватагою сьогодні тут, а зранку його вже й слід прохолів.

та зброю; пригощають кожного, хто зайде до шинку – поводяться так, що вся їх здобич дуже швидко закінчується. Коли ж гроші у них закінчуються, вони знову відправляються за кордон, розбійничають та здійснюють наскоки. При їх бідності та небезпечному розбійному способі життя вони, однак, вважають крадіжку у своїх дуже ганебною. Тому, кожен, хто здійснив крадіжку, повинен був три дні стояти біля ганебного стовпа, причому кожен міг бити його так нещадно, що деякі навіть вмирили від побиття.

Коня, зброю, одяг, боеприпаси та продовольство для походів кожен має придбати собі сам. На державній службі запорожців використовували подібно до інших козаків: вони атакували ворога лише тоді, коли було мало ризику та багато зиску. У мирний час вони отримували невеликий прибуток від грошей за перевози та мито.

Незважаючи на те, що запорожці у більшості своїй були збродом, що живився здобичю від наскоків, багато з них, особливо ті, що жили по селах, займалися землеробством та розведенням худоби – на кшталт малоросіян. А деякі, особливо як урізали їм можливість розбійничати, долучалися до ремісництва.

Вдома, у Січі, жили вони дуже просто: козаки харчувалися по курінях, при цьому двоє козаків, до яких підійшла черга, готували їжу на всіх. Їх повсякденний раціон складали каша з борошна чи круп, рибна юшка з борошном, яку вони їли ложками з великого корита. Взагалі, вони рідко вживають м'ясо, ще рідше хліб. Поки у них є гроші, вони пиячать, але часто грошей у них не буває тижнями.

У їх звичаях абсолютно відсутні шлюб та впорядкована любов; жінці було заборонено навіть просто зайти до Січі. Жінки, яких було захоплено під час наїздів на поляків чи татар, або приведено звідкись-ще іншим способом, повинні були жити з ними на хуторах. Коли ж козаку набридала така жінка, він безсоромно полишав її, і часто це приводило до того, що жінка за рік поперебувала у десятих, або й більше чоловіків. Якщо з'являлися діти, то сини мали виховуватися козаками, а дочки повинні були йти з матерями. Тому у цього народу й немає правильно заведеного господарства. Кожен займається тим що йому більш до вподоби, на власний розсуд. Втікачі, які приходили до них, мали приймати грецьку віру.

Зараз більшість цих козаків є спокійними, сумлінними орачами-землеробцями, особливо ті, яких Його Величність німецький імператор прийняв у якості колоністів та оселив у Бачському комітаті, поблизу Сенти.

Додаток № 8

**Сента. Зборник прилога за историју града /
Уредио Миливоје В. Кнежевић.
– Сента, 1935. – С. 29.**

Зна се за неколико породица да су рускога порекла, али се сада њихови потомци издају за Мађаре. Такве су породице :

Цинкајло, Икотин, Харшањ, Халмош и други. Харшањ и Халмош првобитно руско презиме су нешто променили и подесили га према мађарском. Мисли се, да су ове породице потомци од оних запорошких козака, који су око 1785/86 т.ј. за време Катарине II, због укинутих права, прешли у Аустрију и населили се у околини Сенте. За ове Русе Шимон Калман у књизи *Bács-Bodrog Vármegye* каже: «1785 године усељени козаци исто су се претопили у Мађаре. Нема узгледа, ако овако наставе, да, не се национално одржати ни садањих 58 Руса «избеглица», колико их има у Сенти, јер радо ступају у брак са Мађарицама, па онда код куће говоре са децом мађарски».

Додаток № 9

**Jankulov Borislav. Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII
i XIX veku. Posebna izdanja.
– Novi Sad: Matica Srpska, 1961. – S. 62.**

U okolini Sente naseljava oko 1781. porodica Latinović zaporoške Kozake uz Mađjare iz Jasšaga i Kunšaga, u čemu ga i vlada (helytartótanács) pomaže. Na poziv Latinovića prijavilo ih se više hiljada, ali je samo jedan deo od njih doseljen, da bi pojačao konjicu i poučio Mađjare u aktici te savršene lake konjice. U mađjarskoj sredini Kozaci su se ubrzo pomadjarili.

**Лазар Ћелап.
Колонизација запорошких козака
у данашњој Војводини у XVIII столећу //
Зборник за друштвене науке. – № 24. – 1959.
– С. 122-130.**

Наше земље које је Аустрија добила Карловачким и Пожаревачким миром биле су слабо насељене и економски неразвијене. То се стање погоршало исељењем Срба у Русију г. 1752 после укинућа Потиско-поморишке војне границе. Да би се подигла привредна и одбранбена снага земље, настојала је аустриска влада да крајеве данашње Војводине насели у првом реду Немцима из Рајха и Србима из Турске, а било јој је стало да у њих колонизира и друге елементе, па и дезертере и емигранте из Русије, међу њима и Запорошке Козаке.

Дворски ратни савет 10 јануара 1769 упутио је Славонској генералној команди акт како се, било овострани, било, пак, туђе породице које су од врбовача, постављених у Римском царству, одведене биле у Русију и оданде желе да се поврате, имају не само пуштати на границама и насељавати, него да се за сваку главу даје и помоћ у новцу.

У ту су сврху прописане ове мере:

Прво: имају се без сметње примати не само сви ц. кр. поданици који су пре емигрирали у Русију и сада се враћају, него и страни поданици који су из других земаља емигрирали у Русију, ако желе да се населе у аустријским наследним земљама или желе да ступе у војну службу.

Друго: у Русији урођене поданике, ако долазе директно из Русије и желе да се населе у Провинцијалу или на коморском земљишту треба отстранити с граница.

Треће: такве рођене руске поданике који долазе право из Русије, а желе да ступе у војску, треба сматрати као руске дезертере и као дотадашње руске војне дезертере пустити на границу, предати најближем војном команданту и упутити их онамо где траже да служе у војсци, а притом пазити да они не одводе овострани поданике у Русију.

Четврто: правити разлику с оним урођеним руским поданицима који су неко време били насељени у Пољској, Молдавској или Влашкој, па се стога не могу сматрати више

руским поданицима него поданицима оних земаља где су у последње време становали па их без размишљања треба населити било у Провинцијал или у Границу.

Пето: свима дошљацима којима је допуштен улаз, били они туђи или овде рођени поданици, војници или провицијалци, стоји на вољу да слободно одаберу Ердељ, Банат или Славонију, да буду стављени под војну, коморску или провинцијалну јурисдикцију и да себи сами одаберу подручје куда ће се сваки с пасошем упутити, и притом се има пазити да се у Темишварски Банат примају само припадници римокатоличке вере и грчки националисти и према [с. 122] // томе, да се протестанти који су се изјавили за насељење у Провинцијалу упуте у угарска или ердељска коморска места.

Шесто: дошљацима из Русије треба допустити улаз у наследне земље на два пута: кроз Влашку и Молдавску у Ердељ, а другим путем кроз Пољску у Угарску. Како у првом случају при улазу у Ердељ морају проћи Војну границу, према постојећем пропису мора водити о њима бригу војна власт, и сваког упутити с пасошем у оно место где жели да се насели. Код оних, међутим, који су се изјаснили за насељење у Границу, треба нарочито пазити да, уколико нема довољно земљишта у Ердељској граници, буду уз војничку пратњу упућени у Темишварски Банат, а одатле даље у Шајкашко подручје или Петроварадинску регименту на насељење или се могу населити и у самом Банату код Српске граничне милиције. У другом случају, када такви емигранти долазе кроз Пољску у Угарску, њихово одбијање или преузимање и даље упућивање за онострано насељење обављају на границама постављени коморски, војни или провинцијални чиновници, тако да они који се изјасне за насељење у војним подручјима буду упућени на најближег тврђавног команданта, а они, пак, који желе да се населе у Темишварско-банатском провинцијалу, Банатској земаљској администрацији, а затим они који мисле да се населе у Угарском провинцијалу – поджупану жупаније изабране за насељење, те коначно они који траже да се населе у коморским местима у Бачкој, ондашњем коморском администратору; они који су одабрали насељење у провинцијалу у Ердељу – Ердељској губернији и то с пасошем.

Тврђавни командант има оне који су се пријавили за војску да упуте или Темишварској или Славонској генералној команди и да се побрине да на путу буду под добром заштитом и да од гарнизона до гарнизона буду под војном пратњом уз потребне околности.

Седмо: цар је одобрио да се колонистима из Русије уз олакшања већ дата свим другим новим насељеницима да за сваку главу помоћ од 6 кр. дакле, на пример, породици од 4 члана 24 кр.

Таква помоћ се не додељује свима емигрантима који су се изјаснили за насељење у Прованцијалу или коморском земљишту одмах при улазу, него тек на упутном месту одређеном од дотичне власти под коју емигранти или повратници желе да се населе¹.

6 априла 1785 упутио је капетан Бедеус из Јаша, где је био одређен да обавља послове око предаје дезертера, генералмајору Ерценбергу, земаљском управнику у Черновицама, извештај да су пре пет дана стигла к њему «два депутата Запорошких Козака који су се били населили онде на турском земљишту с ове и с оне стране Дунава [Дніпра – *В.М.*], а када су Руси пре 10 година заузели ову провинцију, иселили су се из своје домовине због тога што су хтели да их ожене и присиле да станују заједно у збијеним селима. Они су упитали не би ли могли да као слободни људи који се већ 10 година задржавају у Молдавској и Татарској, буду као Козаци примљени на стражу и да их негде задрже. Њихов број износи 7–8.000 људи, од којих се један део може употребити као коњица, неки као пешадија, а део углавном у лађарској служби. Између њих би се до 2.000 могли сами да наоружају и прибаве себи коње, а остали желе да их држава снабде коњима и оружјем. Покошавају се свакој субординацији будућим претпостављеним или командантима и официрима, а придржавају при егзерциру, као што је уобичајено код Немаца, копље и не желе да носе никакву другу мундуру осим народне козачке и да никако не могу бити присиљени на женидбу, да не би изгубили своју војничку храброст те да никад не би могли међу собом [с. 123] // трпети ожењеног. Док служе у рату желе да им се даје снабдевање које припада ц. кр. предњим стражама, а у мирно време један одељен комад земље на турској граници где ће они за нужду производити свој хлеб, а уједно да им се препусти и Кордон који би као граничари чували. Ако би који хтео временом да се ожени, морао би се населити одељено од осталих. Њихова је религија староверска (православна) и имају своје попове.

Ако им се зајемчи пријем, они ће се постепено и неопажено наћи у Буковини или на другом одређеном или сабирном месту, само моле да буду снабдевани од дана доласка. Желе најтежа и најопаснија места пред непријатељем.

---

¹ Државни архив, Загреб (ДАЗ), Славонска генерална команда, ф. 1, бр. 27/1769.

Између ова два депутата један је имао под својом командом пре тога 1.000 људи, а тада плаћају Порти тзв. харач. Како им на њихову понуду нисам ништа одговорио, него сам се држао као да у много тога сумњам, замолили суме да упитам где би међутим у сврху већег доказа од стране њихових врховних старешина могло да дође тајно још неколико депутата који ће ме сасвим уверити о њиховој општој жељи и настојању да служе њег. вел. немачком цару.

При садашњим приликама не би гребало одбити ове Козаке, познате Вам по њиховој храбрости.

За две недеље пријавиће се они по одговор, па бих желео да их могу обавестити о службеној намери. Ово би био доиста храбар знатан фрајкор који не би много стајао, а могао би се испробати у погледу употребе.

Уколико ваше благородије сматра да је добро да о том надлежном месту нешто поднесем, молим да ми се изда заповест како да се држим у тој ствари.

У случају одобрења морали би се овом народу поставити услови и ја бих, место мог, изабрао Сучаву као сабирно место, а да би се ионако нешто више могло провести, могао би се тада неко други овамо одредити.

Молим очински савет и да се све држи у тајности. Добијем ли први знак одобрења, начинићу даљни план према Вашем препису.»

9 IV 1785 одговорио је Ерценберг капетану Бедуеусу у Јашу да му по тој ствари не може ништа одређено одговорити, него да ствар држи у највећој тајности, да депутате сусреће пријатељски и да им саопшти да му не долазе пречесто, што би могло на оној страни изазвати мрзовољу и незгодне последице, па нека удеси да се после 4 седмице, ако би ионако дошли у Јаши, један или највише два депутата код њега јаве, па ће можда он, капетан, бити кадар да на предлоге Козака да један или други одговор. Осим тога да се не упушта ни у какве преговоре, макако били неважни, тим пре што није сигурно да ли су депутати овлаштени да стављају ове предлоге. Потребно је, међутим, да, у случају да депутати опет дођу капетану и ставе му предлоге, он преко најповерљивијих подофицира испод руке, а да подофицирима не ода тајну, да истражити где се они (депутати) задржавају и с ким доста опште, нарочито ноћу, да ли излазе из својих станова и куда иду или ко к њима долази. Подофицирима, међутим, треба наложити да избегавају сваки дотицај с овим депутатима.

Будући да је ствар од знатне важности, има се онамо, ако је нужно, јављати, па ће се у своје време дати одговор.

Ерценберг је истога дана, 9 априла 1785, о целој ствари обавестио претседника Дворског ратног савета и затражио упутство с напоменом да за њихов смештај нема места у Буковини, на што је овај 27 т. м. одговорио да је цар склон да те Запорошке Козаци у јачини од 7-8.000 људи овде прими и жао[с. 124] // такве насели у Темишварском Банату и Бачкој дуж Тисе на обе обале. Овај предео је за њих најзгоднији, јер с једне стране граничи с Немачком (Банатском) региментом, а с друге стране са Шајкашким батаљоном, а осим тога у том крају има нарочито много пустара где ће они лако добијати земљиште и храну за своје коње, а усто ће се моћи шајкама вежбати у бродарству нарочито на Тиси, јер су врло спретни у служби на води, а и Руси су их за то у рату на Дунаву много пута употребљавали. Цар стога жели да се путем капетана Бедеуса наводним депутатима одговори да ће их, ако не желе у гомилама да пређу овамо, радо примити и сместити у Банату и у Угарској уз турску границу, дати им обештећење за доведене коње те ће их, уколико немају своје коње, држава снабдети коњима, давати им мазду (плату) према угарској стопи и хлеб, затим храну за њихове коње као и мундуру према њиховом козачком кроју и бесплатно им набављати оружје. Новац, хлеб и сточну храну примаће од дана доласка у овој стране границе, а њихови претпостављени заповедници ће их преузимати и по гомилама делити².

Даље, цар им је одредио, како у Буковини тако и у Ердељу, нека места где је најзгодније за прелажење и одакле ће бити одаслани у крај њихова одредишта у Темишварском Банату и Бачкој. Одобрава њихове постављене услове, нарочито онај да се неће женити. Цар ће, када стигне од капетана Бедеуса извештај шта су депутати одговорили, у своје време дати даљна наређења, а осим тога се капетану налаже да одмах извести колико ће тих Козака и када доћи.

Ерценберг је 7 маја 1785 потврдио претседнику Дворског ратног савета пријем његова наређења од 27 пр. м. и известио о његовом садржају путем скоротече капетана Бедеуса у Јашиу, а овај да је 26 т. м. јавио да козачки депутати очекују у Јашиу одређени одговор, а он, Бедеус, да је врло опрезан и да не жели у тој ствари да чини ништа друго него само оно што претседник

---

² ДАЗ, Славонска генерална команда, ф. 66, бр. 147/1785.

налаже. Како ће можда доћи до тога да ће један део тих избеглих Запорошких Козака хтети, наравно у малим гомилама, да пређе овамо и према томе ће их морати примити, Ерценберг држи да се мора бити спреман за све случајеве и сигуран да се узмогне удовољити царској намери. Како се овај народ може у Буковини сместити само у малим гомилама, а он да нема више средстава при руци предлаже да се они преко Ердeља упуте у своја одредишта и наводи на који начин треба то да се изврши: да добијају дневно 6 кр. и 2 фунте хлеба или хранарину од 2 кр., и пита да ли да њихови виши и нижи официри добијају двоструку, односно троструку порцију хлеба и колико да примају стражмештри и каплари. Како ће се из буковинских снабдевачких магацина према чину давати у натура храна за коње, може се мислити да ће, с обзиром да Козаци по татарском обичају воде по више коња, доћи много коња на пашњачки терен, Козаци треба ослободити од плаћања царине на њихову имовину и од контумацких прописа, а болесне ваља сместити на ерарски рачун у најближу војну болницу. Како се може догодити да молдавска влада сазна за њихов намеравани прелаз ц. кр. државе и покуша да их у том спречи, они би се пробијали силом у четама од 500 глава, а како да се притом он држи кад је цар наредио да се смеју преузимати у малим гомилама: да ли их не треба примати и вратити натраг; да ли примити читаву чету или само 200–300 људи и коње и под стражом пратити и како предупредити све могуће испаде.

На овај допис Дворски ратни савет је одговорио 25 маја 1785 да што се тиче снабдевања, није било говора о нижим или вишим официрима које би Козаци имали са собом осим 4 пуковника од којих сваки треба да има под [с. 125] // собом 1.000 људи; напротив, Козаци су се својим будућим командантима и официрима, према својој изјави, покорили. Кад би постојали наводни подофицири (нижи официри), они би се имали снабдевати као обични војници, а за тзв. више официре било би доста 30 кр. дневно без разлике чина, једино би се наводним пуковницима могло дати дневно 1 ф.; све би ово могло да буде само у случају ако би такви команданти доиста постојали кад би се у будућим преговорима о томе мислило. Ови људи имају право на хлеб из магацина, али редовну порцију за коње на пролазу према њиховом сабирном месту тим је мање потребно делити што им је на својим местима становања потребно мало зоби за храну њихових коња и што они, као што се догађа код терања волова, дуж пута унапред погоде пашњаке за своје коње, а то је утолико лакше уколико они овамо долазе у мањим групама.

Људи се имају предавати од једне регименте другој, из једне земље у другу, тако да са сваком гомилом остане по један одређени официр све до сабиралишта. За то им нису потребни уређени друмови о којима у свом дотадашњем боравишту ништа не знају, па и без пута иду даље на коњу и пешице, зашта је потребно једино то да се претходно састави план како ће се предаја ових људи у њиховим разним групама спровести до утврђеног сабиралишта одакле треба да их прати пешадија или коњица. Само се по себи разуме да се од њих не може узимати царина, али се, с друге стране, имају подврћи царинским прописима. Болесни се имају примати у најближу војну болницу. Царском одлуком је одређено да прелазе у малим групама и то се мора утврдити с њиховим депутатима, па о томе не треба говорити ни с кнезом ни с бојарима, него треба ћутати, и на тај начин треба да буду прихваћени у острани границе. Ако, пак, дође до тог да Молдавци употребе силу да Козаке спрече у њиховом прелазу овамо, а ови да се скупе у велике гомиле и употребе протусилу, тада их с ове стране треба третирати као бунтовнике и одбити. Уосталом, мора се притом узети за принцип да се код Козака ни о чем другом не сме радити, сем о њиховом преузимању, транспортовању и снабдевању и да се ни у шта друго не улази све до сабиралишта, где ће се видети како стоји с њима и шта ће се даље с њима предузети.

Чим стигне обавест о усмено склопљеним преговорима – јер се писмено не сме ништа дати – одржаним у Јашиу с депутатима, те о њиховом фактичном прелазу у наше границе, генерал *Genevne* треба да с одређеним земаљским комесаром дође на одређено сабирно место да над тим људима, који су у групама стигли на сабиралишта преузме команду и да споразумно с комесарима изврши диспозицију на које ће се пустаре и како ће се ти људи сместити. Вероватно је да ће се настанити у колибама и сличним местима, а за одржање реда упутиће се на сабирно место одељење Виртембершке регименте које ће онде остати све док људи не буду класифицирани, распоређени и снабдевени официрима и док не дођу даља наређења.

Како се царска одлука састоји првенствено у томе да оборужани Козаци не треба да прелазе овамо у гомилама, па се не треба ако прелазе у малим групама бојати запрека од стране Молдаваца, а још мање насиља, нека капетан Бедеус с обзиром на кнеза Молдавије не прави себи посла, па ако би му кнез поставио какво питање, нека се ни у шта не упушта.

Козаци треба од дана преласка овамо да добију своје заповеднике, да им се од тога часа покорвају и да убудуће не буду више заједно него, већ према томе како им је одређен предео будућег боравка, морају одељено становати.

С обзиром што се с тим дошљацима има поступати као са страним колонистима и с обзиром што су пруликом улаза у ову земљу ослобођени од [с. 126] // царине, да Ерценберг, чим такво одељење овамо пређе, обавести о томе Бојски (*Bojaner?*) царински инспекторат да их пропусти без запреке преко границе. Уколико се неки путем разболи, да се, као и остали војници, прими у најближу војну болницу и да има снабдевање.

Генералмајор *Geneune* одређен је од стране војске да Запорошке Козаке, кад пређу овамо, упуту у Темишварски Банат и дуж Тисе и одреди у ком броју могу ти људи да дођу, тако да с једне стране границе с Немачком (Банатском) региментом, а с друге са Шајкашким батаљоном, где нарочито има много пустара и где могу лако да добију земљиште и храну за своје коње.

Како ће се Козаци населити не само у Темишварском Банату него и у Бачкој жупанији дуж Тисе, замолиће се Угарско-ердељска дворска канцеларија да нареди Угарској дворској комори да одреди, земаљског комесара који ће споразумно с *Geneune*-ом предузети вођење тога посла.

Земљишта која ће Козаци населити не смеју бити далеко од села, да би они могли себи набавити оно што им је потребно, и у тим селима се морају уредити пекаре из којих ће примати хлеб.

Ако у близини нема мочвара из којих би могли сећи трску за колибе, има им се она донети. Да би њихови коњи имали хране, треба да на удаљености од једног сата буде пашњак и на њему потребна вода.

Затим је одређен пут којим морају ићи од прелаза границе – преко Солночке или Бихарске жупаније у Бачку, а они који иду у Банат прелазе преко Арадске или Крашовске жупаније.

Истога дана, 25 маја 1785, обавестио је Дворски ратни савет Славонску генералну команду о доласку Запорошких Козака и послао јој препис наређења издатих гм. Ерценбергу с позивом да према њима поступи.

8 јуна 1785 послао је Дворски ратни савет акт Угарском намесништву у коме га обавештава о намераваном доласку неколико хиљада Запорошких Козака и њиховом насељењу у Темишварски Банат и провинцијалну Бачку жупанију, достављајући уједно препис наређења упућених Ерценбергу. Моли

да се упуту земаљски комесар који ће у заједници с *Genevne*-ом обавити посао око смештаја дошљака и дати им потребан простор за постављање шатора, а за њихове коње потребне пашњаке. Како ће се Козаци морати бавити земљорадњом, треба им дати сваком, као неочеђеном, једну осмину сесије, а да се новонасељени колонисти из Рајха не би поплашили Козака, треба што је више могуће држати Козаке даље од места колониста из Рајха. Козаке треба што је могуће више сместити у Војну границу између Немачке регименте и Шајкашаог батаљона, а у погледу смештања на коморско или провинцијално земљиште, узети у обзир само оне који не могу никако да се населе у Граници, па ако треба да им се преда земљиште које је већ дато у закуп или продано, да се стави предлог како да држава надокнади то закупнику или сопственику. У погледу пашњака потребних за њихове коње, треба потражити таква земљишта где се није показала нестацица пашњака или која нису неопходно потребна за месне становике или која не долазе у обзир за насељавање немачких колониста. Све трошкове за смештање Козака било само за постављање шатора било за земљу за насељавање и обрађивање, треба земаљски комесар споразумно с *Genevne*-ом да процени и да пошаље што пре Дворском ратном савету.

Што се тиче успутних пашњака за коње до сабирног места, имају се Козаци упутити на оне који се налазе недалеко од друмова, па ће се сопственицима дати отштета. [с. 127] //

Претседника Угарског намесништва моли да се све обави у тајности да се не би изазвао незгодан утисак нарочито на турској граници, па да се и подређенима који су на том послу употребљени нареди да ћуте. На крају се умољава претседник да приступи заједно са ердељским гувернером као и угарским и банатским властима примању и насељавању ових људи.

Истога дана обавештен је о ствари и ердељски гувернер³.

22 VI 1785 одговорио је командант Славонске границе претседнику Угарског намесништва на његову ноту од 13 т. м. да очекује од Ерценберга скоро обавештење о приближавању Козака, а чим га прими да ће одмах о том известити Претседника⁴.

Међутим, дан пре тога, 21 VI 1785 јавио је Ерценберг из Черновица Дворском ратном савету да Козаци који се већ онде налазе немају ни мундуре нити оружја, него се скитају у свом оделу

---

³ ДАЗ, Славонска генерална команда, ф. 66, бр. 165/1785.

⁴ ДАЗ, Славонска генерална команда, ф. 66, бр. 173/1785.

у коме су и дошли. Узрок због кога је једна мундура начињена, лежи у том да се депутати, на њихов захтев увере да неће бити одевани на немачки него на њихов земаљски начин и да ће им се оставити њихово уобичајено оружје; она је послужила депутату који је већ отишао својој хорди да помоћу ње увери остале другове да ће им бити остављена њихова старинска ношња. Пре неколико дана замолили су придошли Козаци да добију мундуре, јер да им се подерало рубље и одела. Он, Ерценберг, им то није ни дао ни обећао, јер да за то није добио царско одобрење, изузевши неке врло подеране којима су једва покривали своју голотињу. Није се упуштао ни у какве преговоре са тим Запорошцима, нити су иједно слово од икога примили, али су предали неке приложене списе у којима су изразили своју жељу да служе аустријском владару. Према извештају капетана Бедеуса стићи ће велики број тих Запорожаца у Банат, а други део ће онамо стићи преко Молдавске и Велике Пољске. Пре него што је примио инструкције у погледу њиховог снабдевања, он је тројици депутата који су први онамо стигли дао: једном штрајмештарску, а другој двојици капларску плату (мазду), да би преко ових намамио остале њихове другове. Сада, кад је стигло царско наређење у погледу њиховог снабдевања, ратни комесар жели да и ова тројица примају мазду одређену за редове. Он, Ерценберг, сматра незгодним да им се плата смањује, јер ће они можда помислити да се неће одржати реч ни дата јемства кад се већ врше измене у њиховом снабдевању. Он моли да остане при досадашњој плати и при капларском мундуру набављеном за једног од њих⁵.

9 јула 1785 послао је Дворски ратни савет Славонској генералној команди копију одговора послатог тога дана гм. Ерценбергу на његов допис од 21 јуна 1785. У њему се саопштава да је одмах по примљеном првом извештају о доласку Запорожаца у Буковину и Ердељ, издато наређење да се они упуте преко Ердеља и ердељских кланапа у Банат и Бачку и да њихово сабиралиште буде на Тиси. Како ће они у разним пределима улазити у онострано подручје, они ће одатле у трупама, под надзором и пратњом примереног броја пешадије или коњице бити доведени на сабирно место, па је установљено да је Сента најзгоднији крај и место где ће се Запорошци сакупити. Њих треба по доласку у ове провинције дати комесарски пребројати и имати у евиденцији дан када је почело њихово снабдевање. Свака дотична

---

⁵ ДАЗ, Славонска генерална команда, ф. 66, бр. 213/1785.

генерална команда има, поред мере око њихова преузимања и транспортовања, да даје нужне одредбе и нарочито да се побрине да онде, где нема комесарског чиновника, да се установи дан њихова доласка и прелаза у државно снабдевање писменим сведочанством једног официра. *Genevne*-у је наложено да у споразуму са Славонско банатском [с. 128] // генералном командом изабере прикладно лице и да га пошаље на сабирно место да се брине за преузимање људи и њихов смештај или у земуницама или у селу или где било, уз суделовање земаљског комесара који је од угарско-ердељске дворске канцеларије примио једнака упутства, а Генерална команда у Угарској већ је примила наређење да онамо пошаље одељење Виртенбершке драгонске регименте која ће онамо стићи макако први транспорт био мален. На сабирно место да се упути један хирург и један комесарски чиновник који ће извршити преглед у сврху установљења способности за службу и предузети мере да се неспособни најкраћим путем пребаце преко границе и треба пазити да они не остану у земљи. Способве треба поделити у три класе: пешадијску, коњичку и оне који желе да служе на води, а од сваке класе начинити по једну компанију од 200 глава; када се ова повећа, образовати две, три и више компанија. Свакој компанији доделити потребан број виших и нижих официра од унапред одређених граничарских официра и других оближњих регимената, и чим Запорошци стигну на сабирно место и с времена на време им се број повећа, треба онамо послати официре. Код регрутације не треба гледати на одређени број ни на године, него једино на способност за службу. Одобрава се мундура према њиховој ношњи као и повишена плата (мазда) оне тројице депутата⁶.

На захтев *Genevne*-а наредила је Славонска генерална команда 23 VII 1785 Банатској граничарској бригади (у Панчеву) да на сабирно место Запорошких Козака пошаље у Темишвар једног хирурга и једног рачуновођу, који зна бар српски, и да та лица одреди из белоцркванског подручја, а *Genevne*-у је одговорено на његов допис од претходног дана да је хусарски ритмајстор Чакитијевић послат путем Ратног комесаријата у Темишвар и упућен да у послу Запорошких Козака очекује његове налоге. Уједно му саопштава да није у стању да му пошаље једно комесарско лице, јер виши ратнн комесар није још стигао, а два

---

⁶ ДАЗ, Славонска генерална команда, ф. 66, бр. 213/1785.

друга комесарска лица су још потребна за обављање неких послова⁷.

10 јуна 1786 на тужбу Угарске дворске канцеларије због уконачивања Запорожаца у Сенти, одговорио јој је Дворски ратни савет да цар није донео коначну одлуку о Запорошцима који живе у Сенти за готов новац, па да сенћанима то није на штету него да имају користи од њихова конзума, док је 6 јула т. г. Дворски ратни савет одговорио Угарском намесништву да за насељавање Козака у Сенти нема нарочите отштете⁸.

28 II 1786 упутио је Дворски ратни савет Славонској гевералној команди препис дописа послатог гм. Ерценбергу. У њему се наводи да цар не само да није одобрио да се Запорошцима стално даје хлеб и мундура, него је допустио да се поред Запорожаца населе само они други странци који треба да се ожене и оснују породице. Стога се не прихвата предлог да се образује плаћени одред Козака, него је намера да се пошаљу у Немачко-банатску регименту где има празних кућа.

Страни насељеници који долазе у ове земље добиваће, док то Генерална команда сматра нужним, за сваког мушкарца двевно по 3, а за жене по 2 кр., а по доласку на место потребан новац за градњу кућа и набавку хране за стоку те опрост од чинидаба на три или више година. Уколико људи желе да иду у Банат, треба им дати те повластице, а како онде има готових кућа, треба им дати предујам за набавку стоке⁹.

Славонска генерална команда известила је 19 VII 1786 Дворски ратни савет да су, према царском наређењу, Запорошки Козаци који су били сакупљени код Сенте, распоређени и послати у своја будућа одредишта под коман- [с. 129] // -дом мајора н. пл. Кнежевића уз суделовање Ратног комесаријата¹⁰. Чини се да су били уврштени и у Чарторискову милицију у којој је у Суботици било 153. у Новом Саду 151, у Сомбору 148, у Потиском дистрикту 157, у Трговиштима 151 лице – свега 760 људи¹¹.

18 XI 1786 саопштила је Славонска генерална команда команди Шајкашког батаљона да је цар одлучио да се Запорошки Козаци на своју молбу преместе из Титела у Ковил и налаже да се то пресељење изврши чим временске прилике допусте. Како немају

---

⁷ ДАЗ, Славонска генерална команда, ф. 66, бр. 217/1785.

⁸ ДАЗ, Славонска генерална команда, ф. 66, бр. 233/1785.

⁹ ДАЗ, Славонска генерална команда, ф. 66, бр. 8/1786.

¹⁰ ДАЗ, Славонска генерална команда, ф. 66, бр. 224/1786.

¹¹ Архив АП Војводине, Бачка жупанија, 1786

кревета, сламњача и ћебади, да им се то на државни трошак набави, а Козаку Павлу Паливоди да се додели упражњено стражмештерско место с изванредним додатком на његову плату од 24 кр. на дан¹².

Шајкашки батаљон извештава 14 VII 1791 Славонску генералну команду да је по наређењу покојног цара Јосифа II 28 Запорошких Козака додељено на службу Шајкашком батаљону и да су за њихов заједнички смештај саграђене четири нове куће и купљена још једна. Те се куће налазе у Ковиљу и процењене су по Ратном комесаријату на 169 ф. 54 4/6 кр.

Од тих Козака је за време прошлог рата већина или помрла или побегла, па је остало свега 9 глава које су, пошто не могу више да служе, морале још 20 II т. г. иступити из војске.

Ови људа немају жена, а нису ни најмање способни да воде своје домаћинство; они стога служе код других Граничара, а куће за њих одређене стоје тада сасвим празне и сигурно ће на тај начин пропасти. Да ерар не претрпи због тога штету, предлаже Шајкашки батаљон да се то не испусти из вида и пита не би ли се те куће чим пре продале, јер би се сада могло најлакше наћи купца.

Најзад се, међутим, мора приметити да би четири нове куће, од којих свака стаје 49 ф. 38 2/8 кр., тешко могле бити продате за исту цену.

Славонско-банатска генерална команда известила је о том 23 т. м. Дворски ратни савет и замолила да по тој ствари донесе одлуку, а истог дана упутила је Шајкашкој кантонској команди акт. У њему се упућује команда да ових девет Козака који, након исписа из војске, као појединци не могу да опстоје без плате, употреби код превоза у Тителу уз одређену надницу, и да је то много корисније него да ти људи буду препуштени сами себи и да постану штетни или да падну на терет осталим ратарима.

Што се тиче празних кућа, не одобрава се предлог да се продају, него да се задрже за насељење неких србијанских емиграната или којих других насељеника¹³.

На сличан начин нестали су и они Козаци који су били распоређени у Бачкој, па како се нису женили нису ни они оставили за собом никакав траг. [с. 130] //

---

¹² ДАЗ, Славонска генерална команда, ф. 66, бр. 384/1786.

¹³ ДАЗ, Славонска генерална команда, ф. 66, бр. 123/1791.

Дуличенко А.Д.

Прилог проучавању историје једног неспоразума:
бачки русини и запорошки козаци // Матица Српска.
Одељење за друштвене науке. Зборник за историју. –
№ 6. – Нови Сад, 1972. – С. 117-121.

У току скоро целог XIX века о југословенским Русинима који су се иселили из земплинске и шаришке жупаније (садашње Источне Словачке) и населили се средином XVIII века у селима Крстур и Куцура бивше бач-бодрешке жупаније у разним изворима могу се срести веома оскудни, често и противуречни подаци. Први покушаји да се објасни порекло русинских колониста Бачке и Срема припадају другој половини XIX века. Као историјски неспоразум можемо сматрати теорију која је била популарна у руско-украјинској штампи осамдесетих и деведесетих година XIX века а према којој су данашњи југословенски Русини потомци запорошких козака који су се 1785 г. преселили у Аустро-Угарску.

Појаву ове теорије изазвало је појачано интересовање, у поменутом периоду, за судбину запорошких козака који су се 1785 г. «преко команданта аустријског гарнизона у Јашију, капетана Будеуса, обратили аустријској влади с молбом да им додели земљу за насељавање на аустријској граници»¹. Према историјским изворима² аустријски император Јосиф II испунио је молбу запорошких козака доделивши им земљу око града Сенте (Szenta)³.

Даља судбина запорошких козака покривена је велом тајне и то је изазвало најразличитије, чак и невероватне претпоставке, као што је она о њиховом нестанку из Сенте (и Суботице). Тако је аутор дела у више томова *Етнографија аустријске монархије*, историчар К.Ф.Черниг (Czoernig) закључио да су запорошки козаци

---

¹ Ф.Кондратович, *Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам)*, Киевская старина, Киев 1883, т. 5, 48-49.

² F.Händlowick, *Ausführliche und wahrhafte Schilderung der saporoger Kosacken... der sich geraume Zeit um die Gegend der Wohnungen dieser Leute aufgehalten hat*. Rappenheim in Franken, 1789, 22.

³ Према другим изворима, запорошких козака било је такође у околини Суботице, о чему пише И.Иванић у књизи *О Вунјевцима*; види: В.Францев, *Обзор важнейших изучений Угорской Руси. (Из отчета о заграничной командировке)*, Русский филологический вестник, Варшава 1901, т. 45, бр. 1-2, 189.

услед целибата изумрли, не оставивши за собом никаквог трага⁴. Ову мисао је десетак година касније поновио Ј.Ф.Головацки, који је написао следеће: «Пошто су се одрекли женидбе, [с. 117] // ускоро је цело племе изумрло»⁵. Касније је у истом смислу о судбини Запорожаца писао и М.Павлик⁶. Ову верзију подржавају и неки савремени истраживачи историје запорошких козака⁷. Ф.Кондратович је 1883 г. исказао претпоставку да су «Запорошци напустили Банат и преселили се у Сејмене», који се налазе «на путу из Баната у Добруцу, куд се Запорошци нису могли одмах преселити»⁸. Са овом претпоставком се, очигледно, слаже и В.Гнатјук у свом историјско-етнографском истраживању о бачко-сремским Русинима⁹.

Према мађарским изворима, запорошки козаци су се, живећи међу Мађарима, ускоро и измешали са њима, тј. сасвим се асимилирали¹⁰.

Осамдесетих година XIX века у украјинску периодику продиру неки (прилично противуречни) подаци о «русинским» острвима у Бачкој. Тајанствени бачки колонисти постепено скрећу на себе све већу пажњу. Овде треба рећи да у том периоду скоро ни један аутор који се у овом или оном степену дотицао проблема запорошких козака у Аустро-Угарској и Русина у Бачкој није постављао јасну границу између две историјске области данашње Војводине – Баната и Бачке. За многе ауторе постојао је само Банат. Због тога се наметала веома примамљива мисао: да нису бачке колоније Русина остаци тајанствено несталих из Аустро-Угарске запорошких козака? На ову се мисао није дуго чекало.

---

⁴ K.F.Czoernig, *Ethnographie der österreichischen Monarchie*, Bd. III, Wien 1857, 149.

⁵ Я.Ф.Головацкий, *Запорожцы в Банате*, у зборнику *Науковий сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-Русской Матицы*, год 3-ий, 1867, вып. 1-4, Львов 1868, 110. Види такође следеће две публикације Ј.Ф.Головацког: *Запорожцы в Банате у Галичанин (Науково-белетристичная прилога «Слова»*, рочник 1, 1867), Львов 1868, 303-304; *Козаки в Австрии* у книзи: Е.Партыцкий, *Руска читанка*, ч. 2, Львов 1871, 439.

⁶ М.Павлик, *Про русько-українські народні читальні*, Львів 1887, 128.

⁷ Види, нпр.: Л.Велп, *Колонизација запорошких козака у данашњој Војводини у XVIII столећу*, Зборник МС за друштвене науке 24, Нови Сад 1959, 130.

⁸ Ф. Кондратович, нав. дело, 50.

⁹ В.Гнатјук, *Руські оселі в Бачці (в полудневій Угорцині)*, Записки Наукового Товариства ім.Шевченка, Львів 1898, т. 22, кн. 2, 2-3.

¹⁰ *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monografiája*. Red. J.Dudás, т. 2, Zombor 1896, 1. 175.

Новине *Зора*, које су излазиле у Лавову, објавиле су 1880 г. кратку белешку (без имена аутора) *Русини у Банату*, у којој се налази писмо једног од житеља села Крстур – Ђуре Виславског, *Једном галицијском патриоти*¹¹. У том писму, између осталог, Ђ.Виславки пише:

«Крстур и Куцура су насељени четврте године царовања Марије Терезије, то јест 1744 године, а населили су се становници између Татри, из Списке, Мармароске, из Макова... А многи су дошли из Галиције, и мој деда је био из Галиције, са реке Висле и зато су га назвали Виславски»¹².

Помињање исељеника из Галиције дало је повода непознатом аутору белешке за следеће размишљање: [с. 118] //

«У овом писму г.Виславски разликује две колоније русинске у Банату:¹³ једну колонију угарских Русина из 1744 године, другу колонију Малоруса из каснијег времена. Кога под тим Малорусима треба подразумевати – аутор писма не говори».

И даље, «за допуну и објашњење те загонетне вести» аутор белешке даје податке о запорошким козацима из околине Сенте, које је узео из радова Ј.Ф.Головацког. У закључку аутор наводи речи које не остављају места сумњи да је, по његовом мишљењу, други талас досељеника из Галиције («малоруса») непосредно повезан са запорошким козацима:

«Од досељених козака велики део је изумро јер нису ступали у брак, остали су се поженили и засновали породични живот. Надамо се да ћемо о животу, обичајима, уређењу и говору банатских Русина дати негде подробије интересантне податке»¹⁴.

Ми, на жалост, нисмо пронашли никакав други напис аутора на ову тему.

Податак Ђ.Виславског да међу русинским колонистима из Бачке има «много» досељеника из Галиције мало је преувеличан. У ствари, у том периоду међу бачким Русинима живели су поједини исељеници из Галиције који су најчешће били свештеници унијатских (гркокатоличких) цркава и учитељи. Њих је епископат

---

¹¹ *Русини в Банате*, Зоря, Львов, рочник 1, число 2, дня 15 сечня 1880, 30.

¹² На истом месту.

¹³ У ствари, Ђ.Виславски говори о бач-бодрошкој жупанији и бач-бодрошкој вармеђи, а не о Банату.

¹⁴ На истом месту.

упућивао у русинске колоније у Бачкој из мукачевске и прјашевске епархије¹⁵.

Према томе, нема никаквих објективних чињеница ко је би говориле у прилог повезивања досељеника из Галиције са «аустријским» запорошким козацима.

Тајна даље судбине досељених запорошких козака остајала је неоткривена. Године 1882 непознати аутор, под иницијалима «В.А.»,¹⁶ објављује у *Кијевској старини* мањи чланак у коме одбацује претпоставку Ј.Ф.Головацког о судбини запорошких козака и изјављује следеће:

«Испоставило се да су те претпоставке биле погрешне: 1877 г. лавовско друштво «Просвета» добило је писмо из бачке жупаније, у коме г. Јуриј Весловски [Ђура Виславски – *А.Д.*], земљопоседник, црквени појак и учитељ у селу Крстуру моли на чистом малоруском језику да се његова школа снабде издањима «Просвете», јер он не може да предаје науку потомцима Запорожаца на мађарском језику и по мађарским уџбеницима. «Просвета» је пожурила да удовољи молби г. Весловског бесплатном пошљицом својих издања и успоставила је са њиме контакт. Његово пак писмо објављено је у једном од бројева «Правде», часописа који издаје «Просвета»¹⁷. [с. 119] //

Закључак је преураћен утолико пре што се у том истом писму Ђуре Виславског говори о томе да су «војвођански Русини још пре сто година дошли из карпатских планина и населили се на плодној равници око Крстура...»¹⁸ Пренагљеност закључка аутора белешке у *Кијевској старини* запазио је већ Ф.Кондратович. Он је аутору замерио што је пренебрегао радове о пореклу војвођанских Русина, а исто тако је критиковао његове исказе који се односе на језик «потوماка запорошких козака»:

«Они заиста нису напустили ни своју веру, ни свој језик, пошто, према њиховом писму објављеном у бившем органу

---

¹⁵ Гркокатолички свештеници су слани из Галиције и у неке крајеве Хрватске. Види: Л.В.Березин, *Хорватия, Славония, Далмација и Военная Граница*, т. 2, СПб., 1879, 157 и даље.

¹⁶ Има основе за претпоставку да је непознати аутор био украјински историчар, археолог и етнограф Владимир Бонифатијевич Антонович (1834–1908).

¹⁷ В.А., *Поселения запорожцев в Банате*, Киевская старина, Киев 1882, т. 2, июнь, 552.

¹⁸ Правда, Львов 1879, ч. 1, сјчња, 4.

«Просвете», они говоре карпаторуским језиком,¹⁹ а не «чистим малоруским језиком» којим су, без сумње, говорили Запорошци, а који аутор белешке у «Кијевској старини» припису је банатским Русинима. Он ни је могао да не зна како је велика разлика између ова два наречја украјинског језика²⁰.

Ф.Кондратович, који је исказао претпоставку да су се запорошки козаци преселили у Добруцу, ипак је допуштао «могућност да је изванредан број Запорожаца могао остати у Банату, помешавши се затим са Карпато-Русинима који су се тамо населили»²¹. Ова мисао о делимичном мешању запорошких козака са бачким Русинима разматра се у поменутој књизи М.Павлика. Он сматра да су Запорошци «морали имати утицаја на угарске Русине који су засновали породицу»²².

Међутим, према чињеницама које наводи Гнатјук, ни ова претпоставка није поткрепљена било каквим доказима. У делу *Русинска насеља у Бачкој* В.Гнатјук пише:

«Запорошци нису могли бити у оним селима у којим сада живе Русини. Доказ за ово тврђење може бити то што о Запорошцима нема *никаких народних прича* (овде и дале подвукао В.Гнатјук – *А.Д.*) међу Русинима у Бачкој, док о другим старим догађајима има таквих прича, нити *писмених* докази, мада је невероватно да се нису могле сачувати да су заиста постојале»²³.

У каснијим радовима са тематиком о колонизацији Војводине и посебно о колонизацији Русина, који се темеље на архивском материјалу, нисмо пронашли било какве доказе који сведоче о везама бачко-сремских Русина и «аустријских» запорошких козака»²⁴. [с. 120] //

---

¹⁹ Писма Ђ.Весловског (Ј.Виславског) у *Правди* и *Зори* написана су мешавином црквенословенског и руског језика и «угроруског» и «угрословачког» дијалекта.

²⁰ Ф.Кондратович, нав. дело, 49-50.

²¹ Исто, 50.

²² М.Павлик, нав. дело, 128.

²³ В.Гнатјук, нав. дело, 3.

²⁴ Види, нпр.: С.Джуња, *О нашим приселеню (Прилог нашеј историји у XVIII вику)*, Шветлосц. Руски Керестур 1952, 12-132; S.Gavrilović, *Rusini u Šidu od 1803 do 1848*), *Prilog istoriji nacionalnih manjina u Vojvodini*), Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ.1, Нови Сад 1956, 70-85; J.Sirácky, *Sťahovanie Slovákov na Dolnu zem v 18. a 19. storočí* (SAV. Edícia Slovenského Historického Spolku pri SAV. 11), Bratislava, SAV, 1966; С.Гавриловић, *Прилог историји Русина у Бачкој средином XVIII века*, Зборник МС за друштвене науке 48, Нови Сад 1967, 106-113.

Према томе, нема никакве основе да се посматра као једно миграција бачких Русина и сеоба запорошких козака преко Дунава. Упркос томе, последњих година појавило се неколико радова из етничке историје данашње Војводине, у којима, ако се не мешају, онда се обједињују те две сеобе²⁵. Неоправданост таквог обједињавања ни је само у томе што сеобу Русина у Бачку и Срем и запорошких козака у рејон Сенте (и Суботице) дели скоро пола века, већ и због различитих социјалних мотива по којима се разликује русинска миграција на територију данашње Војводине од миграције запорошких козака на територију аустро-угарске империје. [с. 121] //

---

²⁵ Види нпр.: Д.Ј.Поповић, *Срби у Војводини*, књ.2, *Од Карловачког мира 1699. до Темниварског сабора 1790*. Нови Сад, 1959, 46; В.Јанкулов, *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*, (Matica srpska, posebna izdanja), Novi Sad 1961, 61-62.

Володимир Мільчев
Джерела до історії запорозького козацтва у фонді
«Славонська генерал-команда» Хорватського державного
архіву (м. Загреб) // Український археографічний
щорічник. Нова серія. – К. – Нью-Йорк: Видавництво
М.П.Коць, 2004. –
Вип. 8/9. – С. 88-98.

Однією з «білих плям» постсічової історії запорожців безперечно є нетривале перебування частини козаків у межах Військового Кордону Австрійської імперії, в історико-географічних областях Банат та Бачка.

Історіографію проблеми репрезентовано спорадичними працями австрійських, угорських, російських, югославських та українських істориків, які з'являлися протягом XIX-XX ст.¹ Жодна з них не може претендувати на розкриття, бодай у загальних рисах, обставин переселення запорожців до австрійських володінь, специфіки їх військової служби, причин та ходу рееміграції. Сталося це через низький рівень дослідження потенційної джерельної бази.

---

¹ Ausführliche und wahrhafte Schilderung der Saporoger kosaken vom Fähndrich von Händlowik, der sich geraume zeit um die Gegend der Wohnungen dieser Leute aufgehalten hat. – Pappenheim in Franckeu, 1789; Etnographie der Österreichischen Monarchie von Karl Freiherr von Czoernig, mit einer ethnographischen karte in vier blaettern. – Band III: Historische skizze der Volkerstämme und Colonien in Ungern und dessen ehemaligen Nebenländern.– Wien: aus der Kaiserlich-Koeniglichen Hof- und Staatsdruckerei, 1857; Dudás Gyula. Kozák telep Zentán // Zentái Függellanveg. – Zentá, 1907, május 15; Головацкий Я.Ф. Запорожцы в Банате // Науковий збірник, издаваемый литературным обществом Галицко-Русской Матицы. – Год 3-ий (1867). – Вып. 1-4. – Львов, 1868. – С. 109-110; В. [ладимир].А [нтонович]. Поселения запорожцев в Банате // Киевская старина. – Том II (Июнь). – 1882 (Год первый). – С. 549-552; Грушевський М.С. Записки Гендльовика про банатських запорожців // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1911. – Т. 101. – Кн. 1. – С.134-143; Дуличенко А.Д. Прилог проучавану историје једног неспоразума: бачки русини и запорошки козаци // Матица Српска. Одељење за друштвене науке. Зборник за историју. – 6. – Нови Сад, 1972. – С. 117-121; Ђелал Ј. Колонизација запорошких козака у данашњој Војводини у XVIII столећу // Зборник за друштвене науке. – № 24. – 1959. –С. 122-130; Мільчев В. Запорожці у Банаті та Бачці: стан та перспективи дослідження проблеми // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Т. 6. – К., 2001. – С. 86-95.

Завдяки підтримці Фонду Ковальських та Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті, авторів даного огляду, протягом червня-липня 2002 р., вдалося здійснити наукове відрядження до Хорватії та попрацювати у архівосховищах та бібліотеках міста Загребу, зокрема в [с. 88] // Хорватському державному архіві. Результатом цього відрядження стало виявлення додаткового кола джерел з історії запорожців у Банаті та Бачці.

Впродовж роботи з фондами цього архіву нами було частково опрацьовано документацію військових та цивільних установ, у компетенції яких знаходилося корегування та контроль за різноманітними боками життя Військового Кордону. Одним з них була Славонська генеральна команда. У архівному фонді, який утворився внаслідок функціонування цієї установи, нами було виявлено та описано групу документів, що безпосередньо стосуються історії перебування запорожців у австрійській державі. З огляду на це вважаємо за необхідне зробити екскурс до історії фондоутворювача.

Військовий Кордон (*Vojna Krajina*), формування якого припало на 1460-1480-і рр., було створено як окремішню, від решти короних земель, територію Угорсько-Хорватського королівства. Головним призначенням його населення – граничар, було захищати кордони королівства з Османською імперією та протидіяти подальшій експансії турків. Територію Кордону було розподілено на кілька земель – *Krajina*, – які в свою чергу розподілялися на капетанії (*kapetaniji*).

Славонська країна виникла виникла у середині XVI ст. на землях між рр. Дравою та Куною. Ця ділянка Військового Кордону складалася з 3 капетаній – Копривницької, Крижевацької та Іваничької. З 1568 р. у Славонській країні було введено граничарське самоуправління. Згодом комплекс прав та обов'язків граничар на всій території Військового Кордону було регламентовано т.зв. «*Statut valachorum*», кодексом граничарського права (1630 р.).

Внаслідок австро-турецької війни 1683–1699 рр. від турків було звільнено такі історико-географічні регіони, як Баранья, Бачка, Срем (частково). За Карловицьким миром 1699 р. їх було приєднано до імперії Габсбургів. Територію Військового Кордону було значно збільшено шляхом долучення частини новоотриманих земель до Славонської країни. Вже у 1701 р. з цієї сукупності територій було утворено Славонську генеральну

команду. До неї увійшли 3 граничарських полка – Градизький, Бродський та Петроварадинський, та 4 вільних військових міста (*komunitata*) – Петроварадин, Карловац, Земун та Брод.

З 1701 до 1783 рр. місцеперебуванням Славонської генерал-команди було м.Осієк (сучасна Хорватія), а з 1783 р. – м.Петроварадин (нині м.Нові Сад, АО Воєводина, Сербія). Протягом XVIII ст. мали місце й зміни у підпорядкованості Славонської генерал-команди (разом із усім Військовим Кордоном): до 1750 р. керівництво здійснювалося Військовою радою у м.Граці; у 1750 р. його було підпорядковано Державній військовій раді у Відні. Від цього часу саме вона стала вищим органом управління генерал-командами Військового Кордону.

Протягом другої половини XVIII ст. число та кількісний склад військових одиниць у складі Славонської генерал-команди змінювалося. Зокрема, у 1763 р. було створено Чайкашський батальйон (з центром у м.Тител), на військовослужбовців якого [с. 89] // було покладено патрулювання легкими судами – чайками (*šajki*) річкової системи Дунаю та його притоків, якими на той час проходив австрійсько-турецький кордон. Крім того, у період з 1783 до 1790 рр., з Банатської до Славонської генерал-команди було передано граничарські полки Темешварського Банату, серед яких був і Німецько-Банатський граничарський полк № 12 (центр у м.Панчево). Починаючи з 1764 р. стандартний граничарський полк складався з 3 батальйонів, кожен з яких ділився на 4-6 рот.² Саме у цих двох граничарських командах відбувала військову службу переважна частина запорожців.

Слід відзначити, що впродовж 1737–1753 рр., внаслідок реформ Марії-Терезії, організаційну структуру Військового Кордону: було значно змінено: скасовано граничарське самоуправління та виборність офіцера з власного середовища; скорочено територію Кордону та число полків у генерал-командах. Від цього часу граничарські полки з ландміліції остаточно перетворюються на регулярне військо. Найбільш близькою аналогією цього процесу, з тогочасних українських реалій, може слугувати реформа Слобідських козацьких полків 1765 р., здійснена урядом Катерини II. Взагалі ж то, система Військового Кордону проіснувала до 1881 р. Анексія австрійським урядом

---

² Hrvatski državni arhiv. Fond № 430 «Slavonska generalkomanda. 1701 – 1848». Sumarni inventar. Izgradila Zdenka Baždar. – Zagreb: HDA, 1999. – S. 2-5.

Боснії, занепад Османської імперії та утворення незалежних балканських держав остаточно перетворили її на атавізм.

Зрозуміло, що за таких обставин, вступ частини запорожців у 1785 р. на австрійську службу був кроком не тільки викликаним безвихідністю, але й з самого початку приреченим на невдачу. Це наочно продемонструвала тотальна рееміграція козаків впродовж наступних 5 років. Втім навіть такий нетривалий час «австрійської служби» запорожців не робить досліджуваній сюжет менш вартісним.

З огляду на це документи фонду № 430 Хорватського державного архіву – «*Slavonska generalkomanda*», – потребують ретельної уваги та прискіпливого дослідження. Стосовно загальних характеристик фонду, то ми можемо зауважити наступне. Фонд є одним з 5 фондів архіву (№ 426-430), що виникли внаслідок діяльності генерал-команд Військового Кордону: Банської, Вараждинської, Карловацької, Загребської та Славонської³. Документи фонду № 430 охоплюють період з 1701 до 1848 рр., тобто від часу виникнення до розформування Славонської генерал-команди. За тематикою справи фонду відбивають структуру канцелярії Славонської генерал-команди, яка складалася з трьох відділів: політичного, господарського та юридичного (відповідно групи справ, що виникли внаслідок їх діяльності, у описі фонду позначено літерами *Q*, *R* та *T*. Згідно опису фонд складається з 126 справ (*knjiga*) та 157 зв'язок (*fascikula, kutija*)⁴. [с. 90] //

Система архівації, описування, та зберігання у архівосховищах Хорватії, та деяких інших регіонів колишньої СФРЮ, значно відрізняється від української, що потребує певних роз'яснень. У справочинній практиці Австрійської імперії не було прийнято зшивати документи до єдиної справи ані під час їх оперативного побутування, ані у процесі архівації та подальшого зберігання. Виключення становили документи, матеріальним носієм яких, з самого початку, були зшитки папіру журнального зразку. У першому випадку локальний комплекс документів отримував назву *fascikula* (зв'язка), або *kutija* (коробка); у другому – *knjiga* (книга). Подібну практику було збережено й під час перебування

---

³ Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ / Glavni i odgovorni urednik mr. Sredoje Lalić. – SR Hrvatska / Redactor toma mr. Josip Kolanović. – Beograd: Savez arhivskih radnika Jugoslavije, 1984. – S. 83.

⁴ Hrvatski državni arhiv. Fond № 430 «Slavonska generalkomanda. 1701 – 1848». Sumarni inventar. Izgradila Zdenka Baždar. – S. 1, 6.

південнослов'янських земель Габсбургів у складі Королівства Югославії та СФРЮ.

Сукупність документів, об'єднаних за тематичною, хронологічною чи ще якоюсь ознакою потрапляла на зберігання до архівної установи у вигляді непрошитих аркушів, вкладених до великої папки або коробки (*fascikula, kutija*), яких інколи у межах однієї «зв'язки» налічувалося й кількадесятеро. Всередині них зберігався документ, або група документів, які отримували порядковий номер. При визначенні черговості розміщення документів за тривалий проміжок часу домінуючою ознакою зазвичай ставала хронологічна (рік створення). Легенда будь якого документу фонду № 430, згідно хорватських архівних стандартів виглядає наступним чином: **назва архіву – номер фонду – номер зв'язки – рік – номер «справи»**.

Як бачимо, подібна система дуже нагадує ту, що існувала у Російській імперії та у СРСР до Другої Світової війни. Кожен, кому доводилося й у наші дні працювати зі «старими» описами Російського державного військово-історичного архіву, Російського державного архіву давніх актів, чи то з описами окремих фондів Центрального державного історичного архіву України (м.Київ) (наприклад, ф. 1413), погодиться з цим. Саме через це ми й вважаємо доречним оперувати такими термінами як «зв'язка, справа» по відношенню до документів Хорватського державного архіву.

Головною відмінністю є відсутність пагінації: нумерувати аркуші документів, так само, як і робити посилання на якийсь конкретний аркуш у наукових розвідках, серед хорватських архівістів та істориків не прийнято. Також різняться й особливості роботи дослідників із документами: зі всієї зв'язки досліднику на руки видають лише ту справу, яка цікавить його. Як за запевненнями архівних робітників, так і за нашими власними спостереженнями, все це не тільки зменшує час, за який документи проходять шлях з архівосховища до дослідника (1-2 години, на відміну від наших 1-2 днів), але й спрощує роботу з профілактики та реставрації документів.

Документи фонду Славонської генерал-команди є цінним джерелом до історії сучасних Хорватії та Сербії. У них відображено процес заселення Славонії, Бачки, Срему та Банату представниками різноманітних національностей впродовж XVII–XVIII ст., специфіку життя граничарського населення, участь його у боротьбі проти Османської імперії. Вже впродовж багатьох років вони

складають документальну базу для численних наукових досліджень. Окремими дослідниками було відзначено й присутність серед них матеріалів, що стосуються постсічової історії [с. 91] // запорозького козацтва. Зокрема, представлені вони у розвідках югославського історика Лазара Челапа⁵.

Проведене нами обстеження фонду № 430 Хорватського державного архіву дозволило виявити групу документів не згаданих у працях Челапа. Крім того, було здійснено археографічний опис цих документів (23 документа з 9 справ). Навіть поверховий аналіз їх змісту переконливо свідчить, що вони мають стати об'єктом подальших археографічних студій, спрямованих на їх переклад та публікацію.

Разом з цим слід відзначити, що комплекс документів до історії запорожців, що міститься у фонді, вірогідно зазнав руйнації через розпорошення та фізичні втрати. Так, у ньому досить непогано представлено матеріали, які ілюструють початок запорозького переселення на терени Бачки та Банату (1785 р.), в той час, як за пізніші часи маємо лише поодинокі документи. Відтак актуальною залишається евристична робота у архівних та бібліотечних зібраннях України, Російської Федерації, Австрії, Хорватії та Сербії, з метою введення до наукового обігу нових джерел з історії запорожців у південних регіонах австрійської держави наприкінці XVIII ст.

Вважаємо, що поданий перелік та опис документів Хорватського державного архіву значною мірою розширить уявлення українських істориків та архівістів щодо нетривалого перебування запорозьких козаків у межах Військового Кордону.

1. HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147.

Всього у справі № 147 за тематичним принципом об'єднано 7 документів (18 аркушів із зворотами, 7 з яких пусті; кадрів для копіювання 29):

арк. 1-1 зв., 18. – 25.05.1785. Повідомлення Державної військової ради (з Відня) до Славонської генерал-команди (у Петроварадині). У тексті йдеться про прибуття у межі австрійської держави (до Семигороддя) перших партій запорозьких козаків з

---

⁵ Čelap Lazar. Arhivski fond Slavonsko-srijemska generalna komanda // Arhivski vjesnik. – IV-V. – Zagreb: HDA, 1961–1962. – S. 336-349; Челап Л. Колонизація запорожських козака у данашньої Воєводини у XVIII столітї // Зборник за друштвене науке. – № 24. – 1959. – С. 122-130.

Молдавії та з Буковини. Вказується на необхідність приготуватися до їх прийому та розміщення.

Стан документу задовільний. Формат – 2 стандартних (при перегибі навпіл – стандартний⁶). Ймовірно саме через нестандартний формат документ було використано як обкладинку для всієї справи № 147. З цього ж приводу перший аркуш (документ) справи хронологічно більш пізній, ніж наступні. Зворот першого та вісімнадцятий аркуш пусті. Зворот вісімнадцятого аркушу використано як конверт із зазначенням адресату та адресанту, датою отримання. Мова німецька. Почерк крупний, розбірливий, легко читається. Чорнила не згасають.

арк. 2-2 зв., 3-3 зв. – 06.04.1785. Копія рапорту капітана Бедеуса (з Ясс) до генерал-майора Ерценберга, військового губернатора Буковини (у Чернівці). Повідомляється про візит до капітана Бедеуса (австрійського [с. 92] // військового атташе у Яссах) депутатів від запорозьких козаків, які, у кількості 8000 осіб, вже 10 років мешкають на території Молдавського князівства. Запорозжці бажають заступити на австрійську військову службу та оселитися на Військовому Кордоні. Зобов'язуються у згаданій вище кількості прибути зі своїми кіньми та зброєю. За це просять відвести їм землю на турецькому кордоні, дозволити обирати офіцерів з свого середовища та не примушувати до одруження.

Стан документу задовільний. Формат стандартний. Зворот третього аркушу пустий. Мова німецька. Почерк дрібний, але розбірливий, читається добре. Чорнила не згасають.

арк. 4-4 зв. – 09.04.1785. Копія ордеру генерал-майора Ерценберга (з Чернівців) до капітана Бедеуса (у Яси). Наказує не давати запорозьким депутатам поки що конкретної відповіді, оскільки несплановане та спонтане переселення козаків може призвести до дипломатичного, чи навіть військового конфлікту з Молдавським князівством (та Туреччиною). Рекомендує розтягти переговори на кілька тижнів, а тим часом таємно приставити до запорозьких депутатів кількох спритних унтер-офіцерів, які б могли прослідувати за ними та ретельно дізнатися про кількість запорозжців, їх озброєння тощо.

Стан документу задовільний. Формат стандартний. Мова німецька. Почерк середнього розміру, розбірливий, легко читається. Чорнила не згасають.

---

⁶ Стандартний формат аркушів паперу австрійського виробництва становить 23,5х37,5 см.

арк. 5-5 зв., 6-6 зв. – 09.04.1785. Копія рапорту генерал-майора Ерценберга (з Чернівців) до Державної військової ради (у Відні). Повідомляє про рапорт капітана Бедеуса з приводу бажання запорожців заступити на австрійську службу. Наголошується на тому, що у Буковині бракує землі для оселення 8000 козаків. Натомість Ерценберг пропонує розмістити козаків між Чайкашським батальйоном та Німецько-Банатським граничарським полком. Таким чином вони будуть оселені вздовж р.Тиси та зможуть човнами патрулювати турецький кордон. Нагадує, що більшість запорожців у минулу турецьку війну (1768–1774 рр.) служили у Дунайській флотилії та з успіхом воювали проти турок. Пропонує прийняти козаків на службу, задовольнити їх зброєю, обмундируванням, грошовим та натуральним жалуванням.

Стан документу задовільний. Формат стандартний. Зворот шостого аркушу пустий. Мова німецька. Почерк середнього розміру, розбірливий, легко читається. Чорнила не згасають.

арк. 7-7 зв., 8-8 зв. – 27.04.1785. Копія наказу президента Державної військової ради генерал-майору Ерценбергу. Повідомляється, що згідно апробованої цісарем доповіді у справі запорозьких козаків, наказано прийняти їх на австрійську військову службу, оселити вздовж обох р.Тиси (у Бачці та Темешварському Банаті). Козаки мають бути задовільнені провіантом та грошима. За ними зберігається право дотримуватися холостого стану. Завідування комісією на місцях покладається на генерал-майора Ерценберга та капітана Бедеуса. [с. 93] //

Стан документу задовільний. Формат стандартний. Зворот восьмого аркушу пустий. Мова німецька. Почерк середнього розміру, розбірливий, легко читається. Чорнила не згасають.

арк. 9-9 зв., 10-10 зв., 11-11 зв. – 07.05.1785. Копія рапорту генерал-майора Ерценберга до Державної військової ради. Повідомляє про отримання наказу Державної військової ради від 27.04.1785. Зазначає, що надіслав копію з наказу до капітана Бедеуса. Запорожці почали прибувати на Буковину. Оскільки немає можливості концентрувати козаків на теренах Буковини, пропонує відразу з Молдавії переходити до Ерделю (Малої Валахії). Запорожцям щодня видається 6 крейцерів та 2 фунти хліба на кожного, з військових магазинів. Передбачає необхідність видачі фуражу для коней, оскільки деякі запорожці, за козацьким звичаєм, ведуть з собою по кілька коней. Наполягає на необхідності звільнення козаків від сплати проїзного мита. Вважає доцільним, аби козаки пересувалися групами не менше 500 чоловік, оскільки

це дозволить їм вчинити опір молдавським військам, якщо ті побажають не пропустити їх за межі князівства.

Стан документу задовільний. Формат стандартний. Зворот одинадцятого аркушу пустий. Мова німецька. Почерк середнього розміру, розбірливий, легко читається. Чорнила не згасають.

арк. 12-12 зв., 13-13 зв., 14-14 зв., 15-15 зв., 16-16 зв., 17-17 зв. – 25.05.1785. *Копія інструкції Державної військової ради генерал-майорові Ерценбергу з роз'ясненням правил прийому запорожців на австрійську службу.* Козацькій старшині не надаються автоматично обер-офіцерські та унтер-офіцерські чини. Дозволяється лише мати одного полковника на кожну 1000 козаків. До кожної переселенської групи приставити по одному офіцеру австрійського війська. У випадку, якщо переселення запорожців викличе відкритий спротив молдавської влади, то не приймати їх, а вислати з австрійських володінь, як бунтівників. Командирові Славонської генерал-команди – генерал-майорові Женеїну, підготуватися до прийому козаків: підшукати на території генерал-команди значний пустир, на якому б можна було влаштувати тимчасовий козацький табір; на вибране місце відправити Вюртемберзький полк, який би підтримував дисципліну та контролював процес розподілу запорожців по військових командах. Визначено пільги для запорожців: звільнення від сплати мита; задоволення квартирами, провіантом та фуражем. Заплановано маршрути їх переходу на місця оселення.

Стан документу задовільний. Формат стандартний. Зворот сімнадцятого аркуша пустий. Мова німецька. Почерк крупний, розбірливий, легко читається. Чорнила не згасають.

2. HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 165.

У справі № 165 за тематичним принципом об'єднано 3 документа (6 аркушів із зворотами, 1 з них пустий; 11 кадрів для копіювання): [с. 94] //

арк. 1-1 зв., 2-2 зв., 5-5 зв., 6-6 зв. – 08.06.1785. *Копія акту Державної військової ради до Угорського намісницького правління (у Буді).* У тексті повідомляється про прийняття рішення відносно оселення у Темишварському Банаті та у Бачській жупанії, вздовж р.Тиси запорозьких козаків. Наказують відрядити комісара з боку намісництва для вибору тимчасового табору та пасовищ. Оскільки планується оселення запорожців між Чайкашським батальйоном та Німецько-Банатським гарничарським полком,

необхідно довідатися, у чиєму володінні знаходяться ці землі – державному, чи приватному. Разом із командиром Славонської генерал-команди намісницькому правлінню треба підготувати обчислення грошових сум, необхідних для утримання запорожців.

Стан документу задовільний. Формат – 2 стандартних (при перегибі навпіл – стандартний). Прошито зсередини ниткою. Документ було використано як обкладинку для інших двох документів справи № 165, матеріальним носієм яких є одинарні аркуші стандартного формату. Мова німецька. Почерк середнього розміру, розбірливий, легко читається. Чорнила не згасають.

арк. 3-3 зв. – 10.06.1785. Акт Державної військової ради до Славонської генерал-команди. Зміст у загальних рисах повторює документ № 1 справи – приготуватися до прийому та розміщення запорожців; співпрацювати у цьому з Угорським намісницьким правлінням.

Стан документу задовільний. Формат стандартний. Зворот аркушу пустий. Мова німецька. Почерк середній, розбірливий. Чорнила не згасають.

арк. 4-4 зв. – 08.06.1785. Копія акту Державної військової ради до губернатора Семигороддя. Наказують почати перепуск запорожців через кордон з Молдавським князівством та забезпечити їх, під час просування теренами губернії, всім необхідним.

Стан документу задовільний. Формат стандартний. Мова німецька. Почерк середній, розбірливий. Чорнила не згасають.

3. HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 173.

У справі № 173 – 1 документ (1 аркуш; 1 кадр для копіювання):

арк. 1-1 зв. – 22.06.1785. Чорнетка промеморії від командувача Славонською генерал-командою до Угорського намісницького правління. Генерал-майор Женейн повідомляє про отримання промеморії від 13.06.1785. Чекає на повідомлення від генерал-майора Ерценберга про наближення запорожців до місць розміщення. Як тільки отримає, повідомить керівництво Угорського намісництва.

Стан документу задовільний. Формат стандартний. Зворот аркушу пустий. Мова німецька. Почерк крупний, розлугий, але розбірливий. Чорнила не згасають.

4. HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 213.

У справі № 213 за тематичним принципом об'єднано 3 документа (5 аркушів із зворотами, 3 з яких пусті; 7 кадрів для копіювання): [с. 95] //

арк. 1-1 зв., 5-5 зв. – 21.06.1785. Копія рапорту генерал-майора Ерценберга до Державної військової ради. Повідомляє, що переважна більшість запорожців, які зходяться до Чернівців зі всієї Буковини, не мають ніякого обмундирування окрім старого дрантя. Спочатку запорозькі депутати просили, аби за ними було збережено їх традиційний одяг, але тепер передумали та просять видати їм мундири австрійського зразку. Також доносить, що отримав рапорт від капітана Бедеуса про те, що значна кількість козаків вже прибула до Банату. Переселення відбувається через територію Молдавського князівства та Річчі Посполитої. Просить виділити кошти на утримання козаків та надіслати інструкції відносно розміру грошового та натурального жалування для них.

Стан документу задовільний. Формат – 2 стандартних (при перегибі навпіл – стандартний). Документ використано як обкладинку для інших двох документів справи № 213. Зворот п'ятого аркушу пустий. Мова німецька. Почерк дрібний, розбірливий. Чорнила не згасають.

арк. 2-2 зв. – 09.07.1785. Наказ Державної військової ради Славонській генерал-команді. Генерал-майору Женейну наказано направити до місця збору запорожців комісара з боку генерал-команди та одного військового хірурга. Якщо під час огляду серед козаків буде виявлено таких, які не здатні служити у війську, слід негайно вислати їх за межі австрійської держави. Головним критерієм відбору слід вважати не вік, а фізичний стан. Всіх придатних до служби слід розподілити на 3 категорії: кавалеристів, піхоту та моряків. Формувати у команди по 200 козаків. Унтер- та обер-офіцерів призначити з числа граничарського офіцераства сербського походження, аби зняти мовну проблему.

Стан документу задовільний. Формат стандартний. Зворот другого аркушу пустий. Мова німецька. Почерк середній, чіткий. Чорнила не згасають.

арк. 3-3 зв., 4-4 зв. – 09.07.1785. Копія наказу Державної військової ради генерал-майорові Ерценбергу. Наказано всіх запорожців, які скупичилися у Буковині, через Ердель, відправити до місць оселення у Бачці та Банату. Під час переходу до запорожців треба відряджати офіцерів з місцевих гарнізонів. Також

необхідно приставляти до козацьких команд конвой. Місцем збору запорожців призначено м.Сенту у Бачці, на правому березі р.Тиси.

Стан документу задовільний. Формат стандартний. Зворот четвертого аркушу пустий. Мова німецька. Почерк дрібний, розбірливий. Чорнила не згасають.

5. HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 217.

У справі № 217 за тематичним принципом об'єднано 2 документа (3 аркуша зі зворотами; 6 кадрів для копіювання):

арк. 1-1 зв., 3-3 зв. – 23.07.1785. Ордер генерал-майора Женейна командуванню Німецько-Банатського граничарського полку (Панчево). Наказує надіслати до м.Темешвару військового хірурга та офіцера для [с. 96] // огляду та перепису запорожців. Наголошується на необхідності надіслати людей, які б володіли сербською.

Стан документу задовільний. Формат – 2 стандартних (при перегибі навпіл – стандартний). Документ використано як обкладинку для другого документу справи № 217. Мова німецька. Почерк крупний, розлугий, середньої розбірливості. Чорнила не згасають.

арк. 2-2 зв. – 23.07.1785. Рапорт командування Німецько-Банатського граничарського полку до генерал-майора Женейна. Повідомляють про відрядження, на вимогу генерала Женейна, до Темешвару ротмістра Чакітієвича, який буде контролювати процес фільтрації запорожців.

Стан документу задовільний. Формат стандартний. Мова німецька. Почерк крупний, розлугий, середньої розбірливості. Чорнила не згасають.

6. HDA, f. 430, fasc. 66, 1786, № 8.

У справі № 8 за тематичним принципом об'єднано 2 документа (3 аркуша зі зворотами, 2 з яких пусті; 4 кадра для копіювання):

арк. 1-1 зв., 3-3 зв. – 28.02.1786. Повідомлення з Державної військової ради до Славонської генерал-команди. Інформують про відсилку інструкції до генерал-майора Ерценберга з роз'ясненням правил та норм матеріального забезпечення запорожців.

Стан документу незадовільний: помітні сліди перебування у підвищеній вологості; початкова стадія мікоза (зупинено), сліди механічного ушкодження, спричинені життєдіяльністю комах – у

нижній частині аркушів. Формат – 2 стандартних (при перегибі навіп – стандартний). Зворот першого та третій аркуші пусті. Зворот третього аркушу являє собою лицевий бік конверту, із зазначенням адресату та адресанту. Документ використано як обкладинку для другого документа справи № 8. Мова німецька. Почерк середній за розміром, розлугий, з сильним нахилом, розбірливий. Чорнила згасають.

арк. 2-2 зв. – 28.02.1786. Копія інструкції Державної військової ради генерал-майору Ерценбергу. Згідно апробації імператора наказано матеріальне забезпечення козаків здійснювати подібно до цивільних іноземних колоністів. Видавати по 3 крейцера добових на кожного козака, під час переходу до Банату. У випадку, якщо хтось із козаків захоче оженитися та вести сімейний спосіб життя, таких відразу відсилати до Німецько-Банатського полку та надавати у їх розпорядження пусті домівки, яких там є достатня кількість.

Стан документу незадовільний: тотожній стану документа № 1. Формат стандартний. Мова німецька. Почерк крупний, розбірливий. Чорнила згасають.

7. HDA, f. 430, fasc. 66, 1786, № 224.

У справі № 224 – 1 документ (1 аркуш; 1 кадр для копіювання):

арк. 1-1 зв. – 19.07.1786. Копія рапорту з Славонської генерал-команди до Державної військової ради. Генерал-майор Женейн повідомляє, [с. 97] // що запорожці, які стояли табором у околицях Сенти, виведені звідти та розподілені по різним військовим командам.

Стан документу задовільний. Формат стандартний. Зворот аркушу пустий. Мова німецька. Почерк крупний, розлугий, розбірливий. Чорнила не згасають.

8. HDA, f. 430, fasc. 66, 1786, № 384.

У справі № 384 – 1 документ (1 аркуш; 2 кадра для копіювання):

арк. 1-1 зв. – 18.11.1786. Копія розпорядження Славонської генерал-команди до Чайкашського батальйону (Тител). Повідомляють про те що, на прохання запорожців, які служать чайкашами отримано дозвіл перевести їх з Тітела в Ковиль. Козака Павла Паливоду нагороджено унтер-офіцерським званням.

Стан документу задовільний. Формат стандартний. Мова німецька. Почерк крупний, розлугий, з сильним нахилом, розбірливий. Чорнила не згасають.

9. HDA, f. 430, fasc. 66, 1791, № 123.

У справі № 123 за тематичним принципом об'єднано 3 документа (3 аркуша зі зворотами; 6 кадрів для копіювання):

арк. 1-1 зв. – 14.07.1791. *Рапорт командування Чайкашського батальйону до Славонської генерал-команди.* Повідомляють, що свого часу для запорожців, які служили чайкашами, у Ковильу було куплено 4 та побудовано 1 хату, які оцінюються у 169 форинтів 54 крейцери.

Стан документу задовільний. Формат стандартний. Мова німецька. Почерк середній, розбірливий. Чорнила не згасають.

арк. 2-2 зв. – 23.07.1791. *Рапорт командування Чайкашського батальйону до Славонської генерал-команди.* Триває вирішення питання з приводу домівок, що залишилися після запорожців. Повідомляють, що впродовж останньої війни з турками (1788–1791 рр.) більшість запорожців-чайкашів, або загинули, або втекли з війська. З них залишилося лише 9 стариків, які вже давно благають про відставку. Пропонують продати 5 будинків, в яких жили козаки.

Стан документу задовільний. Формат стандартний. Мова німецька. Почерк дрібний, але розбірливий. Чорнила не згасають.

арк. 3-3 зв. – 23.07.1791. *Адресата, адресанта та видову належність документу встановити не вдалося.* Через палеографічні особливості документу не вдалося з'ясувати його зміст.

Стан документу задовільний. Формат стандартний. Мова німецька. Почерк крупний, розлугий, нерозбірливий. Чорнила не згасають. [с. 98] //

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

Неопубліковані джерела:

Hrvatski državni arhiv (Zagreb, Hrvatska)

1. f. 430 «Slavonska generalkomanda», fasc. 66, 1785, № 147, str. 1-18.
2. f. 430, fasc. 66, 1785, № 165, str. 1-6.
3. f. 430, fasc. 66, 1785, № 173, str. 1.
4. f. 430, fasc. 66, 1785, № 213, str. 1-5.
5. f. 430, fasc. 66, 1785, № 217, str. 1-3.
6. f. 430, fasc. 66, 1786, № 8, str. 1-3.
7. f. 430, fasc. 66, 1786, № 224, str. 1.
8. f. 430, fasc. 66, 1786, № 384, str. 1.
9. f. 430, fasc. 23, 1787 – 1788, № 55, str. 1-53.
10. f. 430, fasc. 66, 1791, № 123, str. 1-3.
11. f. 914 «Zbirka mikrofilmova», № 1616, str. 1-596 (Grenz infanterie regiment № 12; F. 3646-47; ST).
12. f. 914, № 1617, str. 1-570 (Grenz infanterie regiment № 12; F. 3647-48; ST).
13. f. 914, № 1618, str. 1-590 (Grenz infanterie regiment № 12; F. 3648-50; ST).

Архив Војводине (Нови Сад, Србија)

14. ф. 2 «Бачко-Бодрошка жупанија (1688 – 1849)», кут. 138, № 160, стр. 1-2.
15. ф. 2, кут. 140, № 26, стр. 1-3.
16. ф. 2, кут. 144, № 23, стр. 1-2.
17. ф. 2, кут. 158, № 88, стр. 1.
18. ф. 2, кут. 187, № 61, стр. 1-2.
19. ф. 8 «Шайкашки граничарски батаљон. (1766 – 1871)», кут. 1, № 20, стр. 1-2.
20. ф. 8, кут. 1, № 22, стр. 1-3.
21. ф. 8, кут. 1, № 25, стр. 1-2.
22. ф. 12 «Илирска дворска канцеларија. (1791 – 1792)», кут. 36, № 2811, стр. 406-409.

**Историјски архив града Панчева
(Панчево, Србија)**

23. ф. 758 «Немачко-Банатска регимента № 12 (1765 – 1872)»,
№ 118, стр. 1-307.
24. ф. 758, № 304, стр. 1-132.

**Архив мр. Средоја Лалића
(Нови Сад, Србија)**

25. Crkvena arhivska gradja u Vojvodini (popis) / Mr. Sredoje Lalić i dr. Velimir Mihajlović. – 8 (O – R). – Novi Sad: Zajednica arhiva Vojvodine. – Rukopis (svego 11 toma).

**Архив внешней политики Российской империи Историко-
документального департамента МИД Российской Федерации
(Москва, Российская Федерация)**

26. ф. 33 «Венская миссия (1734 – 1800)», оп. 33/2, 1775 г., д.
62, лл. 1-41.
27. ф. 69 «Российское генеральное консульство в Яссах (1780 –
1800)», оп. 69/1, 1784 г., д. 26, лл. 1-195.
28. ф. 69, оп. 69/1, 1784 г., д. 38, лл. 1-41.
29. ф. 69, оп. 69/1, 1785 г., д. 40, лл. 1-115.
30. ф. 69, оп. 69/1, 1784 – 1785 гг., д. 45, лл. 1-13.
31. ф. 69, оп. 69/1, 1785 – 1786 гг., д. 54, лл. 1-174.
32. ф. 69, оп. 69/1, 1785 – 1786 гг., д. 61, лл. 1-27.
33. ф. 89 «Сношения России с Турцией (1723 – 1819)», оп.
89/8, 1781 г., д. 589, лл. 1-80.
34. ф. 89, оп. 89/8, 1783 г., д. 1197, лл. 1-88.
35. ф. 89, оп. 89/8, 1784 г., д. 1198, лл. 1-82.
36. ф. 89, оп. 89/8, 1785 г., д. 1208, лл. 1-67.
37. ф. 90 «Константинопольская миссия (1502 – 1801)», оп.
90/1, 1781 г., д. 839, лл. 1-3.
38. ф. 90, оп. 90/1, 1781 – 1783 гг., д. 882, лл. 1-41.

**Российский государственный архив военно-морского флота
(Санкт-Петербург, Российская Федерация)**

39. ф. 212 «Государственная Адмиралтейств-коллегия», оп. 4,
д. 139, лл. 1-26.

**Российский государственный архив древних актов
(Москва, Российская Федерация)**

- 40. ф. 15 «Дипломатический отдел», оп. 1, д. 185, лл. 1-243.
- 41. ф. 16 «Внутреннее управление», оп. 1, д. 797, ч. 8, лл. 1-576.
- 42. ф. 1274 «Панины-Блудовы», оп. 1, д. 126, лл. 1-382.

**Российский государственный военно-исторический архив
(Москва, Российская Федерация)**

- 43. ф. 52 «Канцелярия князя Г.А.Потемкина-Таврического», оп. 1, д. 79, лл. 1-474.
- 44. ф. 52, оп. 1, д. 130, лл. 1-100.
- 45. ф. 52, оп. 1, д. 304, ч. 1, лл. 1-208.
- 46. ф. 52, оп. 1, д. 304, ч. 2, лл. 1-32.
- 47. ф. 52, оп. 1, д. 315, ч. 1, лл. 1-68.

**Российский государственный исторический архив
(Санкт-Петербург, Российская Федерация)**

- 48. ф. 1146 «Совет при Высочайшем Дворе(1769 – 1801)», оп. 1, д. 3., лл. 1-365.

**Государственный архив Краснодарского края
(Краснодар, Российская Федерация)**

- 49. ф. 250 «Войсковая канцелярия Черноморского казачьего войска», оп. 2, д. 151 (т. 1), лл. 1-154.

**Российская национальная библиотека. Отдел рукописей.
(Санкт-Петербург, Российская Федерация)**

- 50. ф. 563 «Панин Н.И. (1718 – 1783)», оп. 1, д. 1, лл. 1-81.
- 51. ф. 588 «Погодин М.П. (1800 – 1875)», оп. 3, д. 82, л. 1.

**Державний архів Чернівецької області
(Чернівці, Україна)**

- 52. ф. 1178 «Генеральне військове командування Галичини та Лодомерії (1775 – 1786)», оп. 1, спр. 225, арк. 1-7.

**Центральний державний історичний архів України у м.Київ
(Київ, Україна)**

- 53. ф.229 «Архів Коша Нової Запорозької Січі (1713 – 1776)», оп. 1, спр. 285-285а, ч. 2, арк. 1-158.

Опубликовани джерела:

54. Бачко-Бодрошка жупанија (1688 – 1849) / Лајчо Матковић, Тадија Гросингер. – VIII/6. – Нови Сад: Архив Војводине, 1995.
55. Бачко-Бодрошка жупанија (1688 – 1849): Каталог одабараних садаржаја докумената (1788 – 1789) / Лајчо Матковић, Тадија Гросингер. – VIII/7. – Нови Сад: Архив Војводине, 1996.
56. Бачко-Бодрошка жупанија (1688 – 1849): Каталог одабараних садаржаја докумената (1790 – 1793) / [Лајчо Матковић]. Приређивач Слободан С. Радовановић. – VIII/8. – Нови Сад: Архив Војводине, 1997.
57. Водич кроз архивске фондове Архива Војводине / Јован Валрабенштајн и др. – Св. 1. – Нови Сад: Архив Војводине, 1999.
58. Илирска дворска канцеларија – Беч: (Illirische Hofkanzlei – Wien) / Јован Валрабенштајн. – X/1. – Нови Сад: Архив Војводине, 1996.
59. Реестр Запорожског войска 1756 года / Сост. Н.А.Тернявский. – Краснодар: Советская Кубань, 1997.
60. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: (документы извлечены из Кубанского войскового архива) / Собраны и изданы И.И.Дмитренко. – Т. 3. – СПб.: Тип. Штаба Отд. Корп. Жанд., 1896.
61. Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ / Glavni i odgovorni urednik mr. Sredoje Lalić. – SAP Vojvodina / Redactor toma mr. Sredoje Lalić. – Beograd: Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije, 1977.
62. Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ / Glavni i odgovorni urednik mr. Sredoje Lalić. – SR Hrvatska / Redactor toma mr. Josip Kolanović. – Beograd: Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije, 1984.
63. Magistrat slobodnog kraljevskog grada Novog Sada (1748 – 1790). Analitički inventar / Gavrić Dobrinka, Tomin-Ramadanski Drapinja, Valrabenshtain Jovan. – III/1. – Novi Sad: Istorijski arhiv, 1982.
64. Hrvatski državni arhiv. Fond № 430 «Slavonska generalkomanda. 1701 – 1848». Sumarni inventar. Izgradila Zdenka Baždar. – Zagreb: HDA, 1999.

Література:

65. Андреев А.Р., Захаров В.А., Настенко И.А. История Мальтийского ордена. XI – XX века. – М.: SPSL – «Русская панорама», 1999.
66. Бачинська О.А. Дунайське козацьке військо. 1828 – 1868 рр. (До 170-річчя заснування). – Одеса: «Астропринт», 1998.
67. Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775 – 1828. Історико – документальний нарис. – Одеса, 1994.
68. В.А. Поселения запорожцев в Банате // Киевская старина. – Том II (Июнь). – 1882 (Год первый). – С. 549-552.
69. Вулетић Д. Војна граница: кроз старе планове и графичке приказе. – Сремска Митровица: Завод за заштиту споменика културе, 1996.
70. Гоголь Н.В. Избранные произведения в 2х томах. – Т. 1: Вечера на хуторе близ Диканьки. Миргород. – К.: «Дніпро», 1984.
71. Головацкий Я.Ф. Запорожцы в Банате // Науковий збірник, издаваемый литературным обществом Галицко-Русской Матицы. – Год 3-ый (1867). – Вып. 1-4. – Львов, 1868. – С. 109-110.
72. Головацкий Я.Ф. Запорожцы в Банате // Галичанин (Науково-белетристичний додаток вісника «Слово») – № 1 (1867). – Львів 1868. – С. 303-304.
73. Головацкий Я.Ф. Козаки в Австрии / Партыцкий Е. Руска читанка. – Ч. 2. – Львів, 1871. – С. 439.
74. Грушевський М.С. Записки Гендльовика про банатських запорожців // ЗНТШ. – Львів, 1911. – Т.101. – С. 134-143.
75. Добролюбский А.О., Добролюбская Ю.А. О «мальтийской» ментальности черноморских казаков // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Секція III-V. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1997. – С. 29-31.
76. Дуличенко А.Д. Прилог проучавању историје једног неспоразума: бачки русини и запорошки козаці // Матица Српска. Одељење за друштвене науке. Зборник за историју. —№ 6. – Нови Сад, 1972. – С. 117-121.
77. Захаров В.А. Мальтийский орден – история и современность. – Кн. I. – М.: Изд.-во «Огни», 2002.
78. Иванов П. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1904. – Т. XXV. – С. 20-40.

79. История Югославии / Под ред. Ю.В.Бромлея. – М.: Изд. АН СССР, 1963. – Т. 1.

80. Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина. – Том V (Январь). – 1883. – С. 27-66.

81. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828 – 1866). – Запоріжжя, 2000.

82. Мицик Ю.А. Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV – XVIII ст. – Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ, 1997.

83. Мільчев В. Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії наприкінці XVIII ст. // Пам'ять століть. – № 2. – К., 2003. – С. 50-56.

84. Мільчев В. Запорожці у Банаті та Бачці: стан та перспективи дослідження проблеми // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Т. 6. – К., 2001. – С. 86-95.

85. Мільчев В. Джерела до історії запорозького козацтва у фонді «Славонська генералкоманда» Хорватського державного архіву // Український археологічний щорічник. Нова серія. – Вип. 8/9. – К. – Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць, 2004. – С. 88-98.

86. Могульова С.М. Перші кроки задунайського козацтва: про причини переходу запорожців до Туреччини // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII – XIX століття. – Випуск 2. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. – С.108-115.

87. Павлович Д. Србија за време последњег Аустријско-турског рата (1788 – 1791 г.). По архивској и другој грађи. – Београд: Штампано у Државној штампарији краљевине Србије, 1910.

88. Перминов П. Под Сенью Восьмиконечного Креста. – М.: Международные отношения, 1991 // <http://www.maltavista.ru/info/book1>.

89. Пецинячки С. Панчевачки дистрикт. 1717 – 1773. – Нови Сад: Будућност, 1985.

90. Поповић Душан Ј. Срби у Бачкој до краја осамнаестог века (историја насеља и становништва) // Посебна издања. Кн. СХСII. – Етнографски институт Српске академије науке. – Кн. 3. – [Б.д., Б.м].

91. Правденко С. Козак з Мальти // Україна. – 1990. – № 45. – С. 21.
92. Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. – Одесса: ОКФА, 1998.
93. Сапожников И.В. Иван Сухина – невідомий кошовий отаман Чорноморського війська // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя, РА «Тандем- У», 2000. – Вип. 5. – С. 259-267.
94. Сента. Зборник прилога за историју града / Уредіо Миливоје В. Кнежевић. – Сента, 1935.
95. Стрипський Г. Нові звістки про запорозьку оселю на Угорщині // ЗНТШ. – Львів, 1907. – Т. 76. – С.157 – 159.
96. Томандл Миховил. Панчево. Населъе и становништво од почетка XVIII века. – /П.о.б.шт.белешке/. – С. 343-348. (*У збирке Библиотеке Српске академије науке и уметности у Београду*).
97. Францев В. Обзор важнейших изучений Угорской Руси (из отчета о заграничной командировке) // Русский филологический вестник. – Т. 45. – № 1-2. – Варшава, 1901. – С. 189.
98. Ђелап Л. Колонизација запорошких козака у данашњој Војводини у XVIII столећу // Зборник за друштвене науке. – № 24. – 1959. – С. 122-130.
99. Шајкашка. / Уредник др. Славко Гавриловић. – Историја. Свеска II. – Нови Сад: Будућност, 1975.
100. Шајкашко питање / Написао Ђорђе Тапавица. – Нови Сад: Српска штампарија др. Светозара Милетића, 1909.
101. Шиян Р.І. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя: РА «Тандем- У», 1998.
102. Шувалов Р.А. Откуда у хлопцев мальтийская грусть? // Краеведческий вестник. – № 2. – Одесса, 1993.
103. Щурат В. Жерела звістки Гендльовика про запорозців // ЗНТШ. – Львів, 1919. – Т.128. – С. 39-50.
104. Ausführliche und wahrhafte Schilderung der Saporoger kosaken vom Fähndrich von Händlowik, der sich geraume zeit um die Gegend der Wohnungen dieser Leute aufgehalten hat. – Pappenheim in Franckeu, 1789.
105. Austrian Frontier Troops. 1740 – 1798. By Hollins David & Pavlovic Darko (illustrator) / Men-at-Arms (413). Series editor Martin Windrow. – Oxford: Osprey Publishing Ltd, 2005.
106. Bács – Bodrog vármegye / Szerkesztette Dr. Borovszky Samu. – Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia épületében, 1909.

107. Czartoryski Adam Kazimierz // Polski słownik biograficzny. – T. IV. – Krakow: Nakładem Akademii Umiejętności, 1938. – S. 249-257.

108. Čelap Lazar. Arhivski fond Slavonsko – srijemska generalna komanda // Arhivski vjesnik. – IV – V. – Zagreb: HDA, 1961 – 1962. – S. 336-349.

109. Dudás Gyula. Kozák telep Zentán // Zentái Függellanveg. – Zentá, 1907, május 15.

110. Ethnographie der Österreichischen Monarchie von Karl Freiherr von Czoernig, mit einer ethnographischen karte in vier blaettern. – Band III: Historische skizze der Volkerstämme und Colonien in Ungern und dessen ehemaligen Nebenländern. – Wien: aus der Kaiserlich-Koeniglichen Hof- und Staatsdruckerei, 1857.

111. Ivanić I. Bunjevci i Šokci u Bačkoj, Baranji i Lici. – Beograd, 1899.

112. Jankulov Borislav. Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku / Matica Srpska. Posebna izdanja. – Novi Sad, 1961.

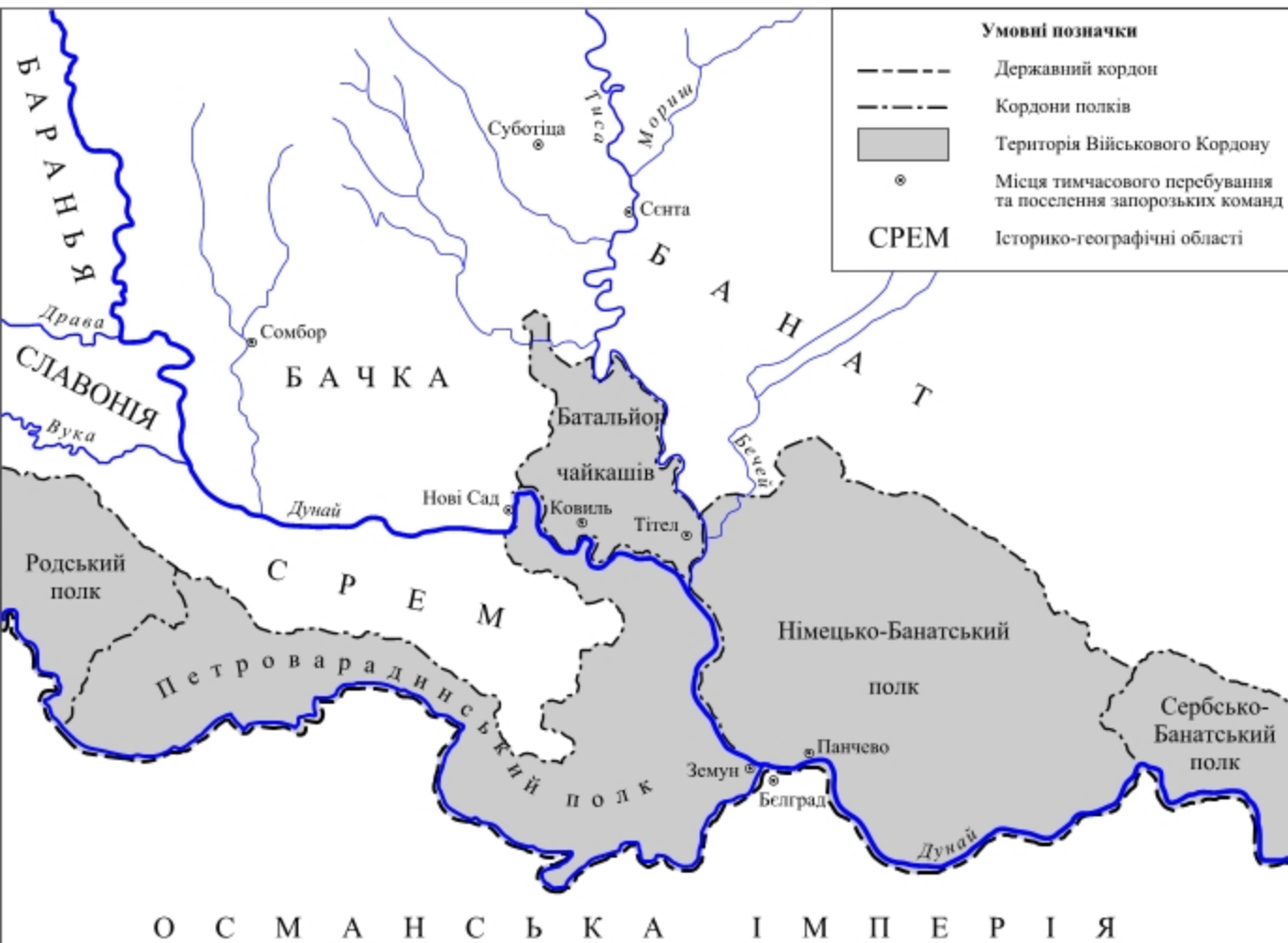
113. Hillbrand E. Die Kartenbestände des Kriegsarchivs Wien für das Gebiet der ehemaligen Militärgrenze // Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien. – № 6 (1973). – S. 231-253.

114. Rothenberg Gunther E. The Military Border in Croatia, 1740 – 1881: a study of an imperial institution. – Chicago: University of Chicago Press, 1966.

115. Szabadka. Szabad királyi város. Története. / Irta Iványi István. – Szabadka: Bittermann József Könyvnyomdájából, 1886.

116. Wagner W. Quellen zur Geschichte der Militärgrenze im Kriegsarchiv Wien // Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien. – № 6 (1973). – S. 261 – 290.

Запорозжі на Військовому Кордоні Австрійської імперії (1785-1790 рр.)

О С М А Н С Ь К А І М П Е Р І Я

Зміст

Вступ
5

Розділ I
16

Розділ II
39

Розділ III
83

Заключне слово
94

Додатки
98

*Перелік використаних
джерел та літератури*
163

Наукове видання

Володимир Іванович Мільчев

**Запорожці
на Військовому Кордоні
Австрійської імперії
1785–1790 рр.
(дослідження та матеріали).**

Верстка та макетування: *Володимир Мільчев*

Художнє оформлення: *Володимир Мільчев,*

Володимир Лінніков, Юлія Головка

Коректор: *Любов Ващенко*

Здано до набору 17.09.2007. Підписано до друку 25.12.2007.

Формат 60x84 1/16. Різографія. Гарнітура Таймс.

Ум. друк. арк. 10. Обл. вид. арк. 9,1.

Тираж 300 прим.

Зам. № ____.

РА «Тандем-У»